

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 4

Uut Euroopat ehitades	Toomas Hendrik Ilves
O. W. Masing eesti esseistika alustajana	Kristi Metste
Põhjendamatu ja ebaõiglase väite ümberlökkamine	O. W. Masing
Tantsukaru	Christian Fürchtegott Gellert
Teoloogia ja moraali printsiipide selgusest	Immanuel Kant
Transtsendentaalne meetodiõpetus	Immanuel Kant
Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias	Piret Kuusk
Eesti kunsti näitus Helsingis 1942. aastal	Kaalu Kirme
August Roosileht 1887–1941	Toomas Raudam
Maaväliste tsivilisatsioonide otsingutest	Uno Veismann
Juristide keel	Ulfrid Neumann
“Valedetektor”	Margus Tõnissaar
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas	Märt Läänemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 4 (145)

Uut Euroopat ehitades

Toomas Hendrik Ilves 643

“Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud”:

O. W. Masing eesti esseistika alustajana

Kristi Metste 657

Ühe põhjendamatu ja ebaõiglase väite ümberlukkamine

Otto Wilhelm Masing 668

Tantsukaru

Christian Fürchtegott Gellert 687

Tõlkinud Ain Kaalep

Uurimus loomuliku teoloogia ja moraali printsiipide selgusest: Vastuseks küsimusele, mille esitas Berliini Kuninglik Teaduste Akadeemia aastaks 1763

Immanuel Kant 691

Tõlkinud Piret Kuusk

Transtsendentaalne meetodiõpetus. Katkend

Immanuel Kant 716

Tõlkinud Piret Kuusk

Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias

Piret Kuusk 736

Eesti kunsti näitus Helsingis 1942. aastal	
	<i>Kaalu Kirme</i> 744
August Roosileht 1887–1941: Reministsentse ja refraktsioone	
	<i>Toomas Raudam</i> 751
Maaväliste tsivilisatsioonide otsingutest	
	<i>Uno Veismann</i> 764
Juristide keel	
	<i>Ulfrid Neumann</i> 782
	<i>Tõlkinud Marju Luts</i>
“Valedetektor”: Emotsionaalse pinge instrumentaaldiagno- nostika kasutamise võimalused Eesti kriminaalhoolduses	
	<i>Margus Tõnissaar</i> 795
<i>Arvustus: Monograafia Juhan Sütistest. Oskar Kruus. Juhan</i> <i>Sütiste: Elukäik ja looming.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 2000.	
	<i>Karl Muru</i> 825
Jumalad, vaaraod ja ajalugu. Sergei Stadnikov. <i>Vana-</i> <i>Egiptuse kultuurilugu: Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid.</i> Tallinn: Kodutrükk, 1998.	
	<i>Tarmo Kulmar</i> 829
Kõrghariduspoliitika läbi Bourdieu prillide. Voldemar Tomusk. <i>The Blinding Darkness of the Enlighten-</i> <i>ment: Towards the understanding of post state-socialist</i> <i>education in Eastern Europe.</i> (Koulutussosioloogian tutkimuskeskuksen raportti 53.) Turku: University of Turku, 2000. 311 pp. [Doktoriväitekiri.]	
	<i>Mikko Lagerspetz</i> 834
Editorial note. Summaries 838
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. III	
	<i>Märt Läänemets</i> 843
	<i>Akadeemia</i> honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 656, 686, 690, 794: Daniel Chodowiecki (1726–1801)
gravüürid.

UUT EUROOPAT EHTADES

Toomas Hendrik Ilves

Mul on suur au täna siin kõnelda Euroopa integratsioonist ja Euroopa tulevikust sedavõrd auväärse kuulajaskonna ees. Välisministrid räägivad harilikult oma riigist ja selle tulevikust. See on ju välisministrite töö. Samas eeldatakse välisministrit siiski mingisugust välispoliitilist nägemust, kuigi nägemused ei kuulu tavaliselt valitsuse päevakorda ega välisministri igapäevasesse tööle. Pigem on need midagi privaatsed, isiklikku või jäänud nende ministrite pärusmaaks, kel on au lisada oma tiitlile *a.d.* ehk *außer Dienst*. Sellepärast otsivadki ametis olevad välisministrid selliseid poliitiliselt ebakorrektsed olukordi, kus on tõepoolest võimalik oma arvamus välja öelda. Ja just nimelt sellepärast tunnen heameelt, et saan täna kõneleda Humboldti Ülikoolis. Siin on sündinud traditsioon, mis annab välisministritele võimaluse rääkida oma isiklikest arusaamadest, ilma et neid ähvardaks *ex officio* piirangute hullusärk või vaigistaks väljaöeldud isiklike vaadete mõju nende valitsuste ametlikule positsioonile. Chatham House on andnud meile "Chatham House'i tava", ehk saame peagi rääkida ka "Humboldti Ülikooli vabadusest".

Täna ei tahaks ma rääkida sellest, kui hästi Eestil läheb või kui palju peatükke oleme sulgenud ühinemisläbirääkimistel Euroopa Liiduga ega mitte ka nendest nihestunud arusaamadest, mis mõnedel Euroopa poliitikutel on seoses NATO laienemise ja Baltimaadega.

Selle asemel tahaksin peatuda teemadel, mis käsitlevad Euroopa Liitu ja selle tulevikku. Usun, et need on teemad, millega

Eesti välisminister Toomas Hendrik Ilves pidas selle loengu ingliskeelsena Berliinis, Humboldti Ülikoolis 5. veebruaril 2001 *Forum Constitutionis Europae* sarjas.

peame tegelema nii ehk teisiti; need teemad tõstataksin ma tulevikus Euroopa Liidu liikmesriigi kodanikuna täpselt samamoodi nagu täna siin Euroopa Liidu kandidaatriigi kodanikuna. See-ga — lühidalt — kõik, mida täna räägin, on minu isiklik, mitte tingimata Eesti valitsuse seisukoht. See on isiklik seisukoht, mida väljendan samal viisil ja samas laadis, nagu kõneles siin Joschka Fischer üheksa kuud tagasi.

Mu daamid ja härrad, kui vaatame ajas ettepoole järgmisesse kümnendisse, näen kolme peamist teemat, millega me Euroopa Liidus kõik silmitsi seisame. Esitan nad vastandustena, mis nõuavad lahendust. Need on:

1. Uued liikmed *versus* vanad liikmed.
2. Väikesed riigid *versus* suured riigid.
3. Demokraatlik õiguspärasus *versus* tõhus otsuste tegemine.

Jagunemine uuteks ja vanadeks liikmeteks on pigem kultuuriline ja psühholoogiline teema. Ülejäänud kaks — väikesed ja suured liikmesriigid ning demokraatlik õiguspärasus ja tõhus otsuste tegemine — keskenduvad vajadusele arendada reegleid, mille järgi liit tulevikus toimima hakkab.

1.

Uutest ja vanadest liikmetest kõneldes ei pea ma silmas Euroopa Liidu laienemisprotsessi ega käimasolevaid ühinemisläbirääkimisi. Pigem pean selle all silmas tuldist suhtumist uutesse liikmetesse praeguses Euroopa Liidus.

Läbi 1990. aastate valitses arutelu Euroopa tuleviku üle metafüüsilise metafoor: "areng süvitsi või laiuti". Kas teeme kõigepealt liidu tugevaks ja siis võtame vastu uusi liikmeid või võtame uued liikmed vastu, n-ö laseme täringul veereda ja vaatame siis, mis juhtub? Stabiilsuse säilitamise seisukohast on arusaadav, et süvitsi minek võis esialgu olla eelistatum. Selline põhjendus tundub (võimalik, et liiga tundlikele) inimestele Idast siiski kui eufemism mõttele: "Teeme siin asjad korda, enne kui barbarid sisse laseme." Kui see kõlabki veidi rärgelt, siis lubage mul paigutada see Saksamaa konteksti: kas oleks olnud mõeldav, et mõni Saksa poliitik öelnuks näiteks 1990. aastal: "Kõigepealt

vaatame üle Saksamaa põhiseaduse ja arutame seda omavahel Lääne-Saksamaal. Siis on kindel, et otsuste tegemise mehhanism on paigas, enne kui me uued liidumaad sisse laseme.” —? Ma kahtlen selles.

Hooman Euroopas paljude inimeste kartust Euroopa Liidu laienemise ees; hirmu, et inimesed, kes on väga erinevad “meist eurooplastest”, ühinevad peagi meiega; hirmu tundmatuse ees; hirmu, et meie, uued liikmed, muudame selle liidu millekski võõrapäraseks. Lubage mul lisada eelöeldu selgituseks tsitaat silmapaistvalt lääneeurooplastelt, kes on endine Euroopa parlamendi president ja nagu minagi sotsiaaldemokraat:

“Eelseisvat laienemist ei saa võrrelda ühegi varasemaga. Seda mitte üksnes ja mitte eelkõige tohtu lõhe tõttu liidu lääneosa ja potentsiaalse idaosa elatustasemes. Sellest olulisem on tõik, et Kesk- ja Ida-Euroopa kodanikud ja poliitikud erinevad põhiolemuselt praeguste Euroopa Liidu liikmesriikide kodanikest ja poliitikutest oma *rahvusliku tundelaadi, kogemuste, huvide ja väärtushinnangute* poolest. Siin pole vaja ületada mitte üksnes 50 aasta eraldatud arengu pärandit, tegu on palju vanemate ja fundamentaalsemate erinevustega, mille juured ulatuvad Euroopa ajalukku” (Hänsch 2000: 9).

Erinevad fundamentaalselt rahvusliku tundelaadi, kogemuste, huvide ja väärtushinnangute poolest!? Ausalt öeldes puudusid veel 60 aastat tagasi suuremas osas sellelt territooriumilt, mida nimetame tänapäeval Euroopa Liiduks, need demokraatlikud väärtused, mis on Euroopa Liidu põhialuseks (ja usun, et enamik Euroopa ajaloolasi nõustuks minuga). Tõepoolest, nagu Joscha Fischer eelmisel aastal siinsamas osutas, loodi liit selleks, et ei saaks uuesti tekkida sellist olukorda, mille tõttu puhkes Teine maailmasõda.

Ma ei toonud seda konkreetset näidet suhtumisest endistes postkommunistliku Ida kandidaatriikidesse sugugi mitte norimiseks. Kuid ma usun, et ülaltoodud tsitaadi alltekst on halvaks endeks edukale ittalaenemisele. See annab mõista, et tänaseni on Euroopa Liit laienenud kaasates “meiesuguseid” inimesi. Nüüd aga võetakse endi sekka mingeid teistsuguseid kummalisi olevusi, kellega asutakse küll ühel kontinendil, kuid kes “erinevad

fundamentaalselt oma rahvusliku tundelaadi, kogemuste, huvide ja väärtushinnangute poolest”.

Ma ei kavatse teid tüüdata näidetega, mis tõestaksid, kui vale see on. Toon ainult ühe näite: eestlaste puhul erinevad nõukogude okupatsiooni eelsed “tundelaad, kogemused, huvid ja väärtushinnangud” soomlaste omadest ilmselt vähem kui taanlaste ja rootslaste omad. Eelmainitud loogika kohaselt, hoolimata sarnasustest soomlaste ja eestlaste vahel, oleks soomlastel eurooplase musterjärgse maine — mis neil ka on —, samal ajal kui eestlastel oleks kanda pärand “erinevustest, mille juured ulatuvad sügavale ajalukku”. See ei ole nii.

See on eksiarvamus ja ma olen kindel, et viisteist aastat pärast järgmist laienemist mõistavad seda kõik. Põhiküsimus on minu arvates see, mida teha seni. Pole kahtlustki, et Prantsusmaa ja Saksamaa vastastikune lähenemine sõja järel, *rapprochement*, mis iseenesest on üheks Euroopa Liidu alustalaks, oli tunduvalt raskem ülesanne kui vajadus muuta suhtumist idaeurooplastesse. See oli võimalik Prantsusmaa ja Saksamaa vahel, niisiis on see võimalik ka mujal.

Vaatlen nüüd lähemalt selle mõtte tagamaid. Tõesti, Läänes peeti Ida-Euroopat võõraks ja tagurlikuks ammu enne seda, kui raudne eesriie tõstis paljude teadvusesse kujutluspildi igavhallidest inimestest, kes elavad igavhallides paneelmajades oma igavhalli elu. Kujutus Ida-Euroopast kui kaugest kohast, millest me midagi ei tea — kui parafraseerida Chamberlaini ütlust Tšehhoslovakkia kohta selle riigi tükeldamise eelõhtul 1938. aastal —, oli tõepoolest Euroopa ajaloo kõige hiilguslikuma perioodi, valgustusajastu õnnetu kõrvalsaadus. Nii kirjutab ajaloolane Larry Wolff erinevustest Ida- ja Lääne-Euroopa vahel oma suurepärasest raamatus “Ida-Euroopat leiutades” (1994: 4):

“See polnud loomulik eristus, nii nagu see polnud ka süütu oma olemuselt, sest see tekitati kultuuriloome, intellektuaalse kavaluse, ideoloogilise omakasupüüdlikkuse ja eneseülenduse taiesena. [...] Lääne-Euroopa leiutas Ida-Euroopa endale vastanduvaks teiseks pooleks valgustusajastul, 18. sajandil. Valgustusajastu, mille intellektuaalne kese oli Lääne-Euroopas, arendas ja sobitas endale “tsivilisatsiooni” uue tähenduse, 18. sajandi uudiskeelendi,

ja tsivilisatsioon avastas enda täienduse selleksamal kontinendil, tagurluse, et mitte isegi öelda barbaarsuse varjutatud maadel.”

Tõepoolest, kui meenutame, et valgustusajastu püüdis mõistusega ära seletada kõike inimesse puutuvat, siis ei tohi unustada seda, et valgustusajastul oli ka poliitiline programm. Lisaks filosoferimisele tegelesid Voltaire, Diderot ja Gibbon ka poliitikaga. Ja nagu kõik poliitikud teavad, nagu me kõik teame külma sõja kogemusest: miski ei tõesta asja enda headust ja õigust paremini kui hea vastunäide.

Osutan sellele, et on aeg alustada protsessi, mis annaks ühendava mõtte kõikidele Euroopa Liidu ees seisvatele lähimatele ülesannetele: laienemine, põllumajandusreform ja lõpuks ka Euroopa *finalité*, mille poole me peame pürgima. Ühendavaks mõtteks, sillaks eri protsesside vahel on kogu Euroopa tõeline integreerumine. Ma ei pea silmas *acquis*' ülevõtmisega seotud integreerumist. Pigem pean ma silmas integratsiooni suhtumises Euroopa Liidu uutesse liikmetesse.

Kuulus kreeka luuletaja Konstantinos Kavafis (1863–1933) on kirjutanud suurepärase luuletuse pealkirjaga “Barbareid oodates”. Selles kirjeldab Kavafis rahutust keisririigi kodanike seas, kui on oodata barbarite saabumist linna. Keisririigi konsulid ehivad end silmipimestavate juveelidega, sest nad on kuulnud, et barbaritele meeldivad sätendavad lelud. Keiserlikud oraatorid on vait, sest barbareid pidavat tüütama retoorika ja kõneosavus. Kas meeldib või mitte, kuid “Barbareid oodates” on paljuski üsna kohane metafoor Euroopa Liidu laienemise arutlustele. See on liikmesriikide kodanikke kummitava hirmu, Itta laienemise hirmu metafoor. See on laienemise kiiruses või mõttekuses kahtlevate poliitikute hirmu metafoor.

Ma usun, et Saksamaal on selle lõhe kaotamises eriline osa täita, nii nagu Saksamaal oli võtmeroll ka Lääne-Euroopa *rapprochement*'is. See tundub loomulik, arvestades seda, et Saksamaa füüsiline piir puutub kokku kahe kandidaatriigi piiriga. Kuid Saksamaal on ka tugev sajanditevanune kultuurihõimlus paljude kandidaatriikidega, minu riik kaasa arvatud. Kuussada aastat oli Eesti pealinn Tallinn, saksa keeli Reval, peamiselt saksakeelne linn.

Saksamaal on selles mõttes asjatundlikkust teiste Euroopa Liidu liikmesriikide hirmude leevendamiseks. Mis veelgi tähtsam: Saksamaal on olemas läänemaailma jaoks mõistetav Ida-Euroopa kultuuride selgitamise ja isegi Läände vahendamise kauaaegne ja viimistletud traditsioon. See oli ju teie geniaalne Johann Gottfried Herder, kes ei nõustunud sellega, kuidas valgustusajastu Ida iseloomustas, ja kes läks neid maid, ka minu maad uurima ning naasis sealt inspiratsiooni saanuna.

2.

Mu daamid ja härrad, teie loal võtan ma nüüd tõepoolest peast oma välisministrimütsi, käärin käised üles ja asun tunduvalt keerulisema teema kallale.

Kui tahame hakata mõtlema sellele, kuidas Euroopa tulevikus toimib, siis ei ole põhiküsimuseks, millega silmitsi seisame, mitte see, kas edasimineku toimub süvitsi või laiuti. Euroopa tulevikku käsitlevas uues mõttevahetuses, mille algatas siin eelmisel aastal Joschka Fischer, on vaatlejad keskendunud küsimusele, kas tahame näha Euroopat üliiriigina. Nõudmistes ühise konstitutsiooni ja föderaalsüsteemi järele näevad mõned varjatud plaani kaotada riigid, rahvuslik iseseisvus jne. Väidan siinkohal siiski, et föderalism ja konstitutsionalism tähendusest on levinud oluliselt ekslik arusaam. Veel enam, lahendused, mida pakub föderalistlik lähenemine, mitte ei tekita probleeme, nagu me kardame, vaid kaotavad need. Põhiküsimuseks on Euroopa Liidu õiguspärasus *versus* tõhus otsuste tegemine ja seda väga erineva suuruse ja majandusliku võimuga alamate seas. Kuidas teha otsuseid, mis oleksid kodanikele vastuvõetavad ja läbinähtavad? Kuidas me teeme seda nii, et liitu kuuluvad eri suurusega, eri keeli kõnelevad liikmesriigid (rahvuslikust tundelaadist rääkimata) usuksid, et nende huvidega on arvestatud?

See ei olnud probleem siis, kui Saksamaa Liitvabariik rakendas föderaalsüsteemi. See süsteem oli pigem kindral Lucius Clay pealesunnitud administratiivne lahendus kui võrdse suurusega alamate, s.t liidumaade tõsise poliitilise väitluse tulemus. Kuid see oli **peamine** probleem kakssada aastat tagasi, kui John Jay, Alexander Hamilton ja James Madison asusid looma ühe teise

väikeste ja suurte riikide konglomeraadi valitsemismudelit ning seisid silmitsi fundamentaalse õiguspärasuse küsimusega.

Peaaegu nelikümmend aastat toimis Euroopa ühenduses otsuste tegemise menetlus erakordselt hästi kõiges, mis oli seotud (nagu see enamjaolt ju oli) majanduse, standardiseerimise ja muu sellisega. Kuid nüüd, kus Euroopa Liit on arenenud sügavuti — on loodud ühisraha, ühine välis- ja julgeolekupoliitika, Euroopa Liidu Tampere kohtumisel on piiritletud ühisvaldkonnad õiguslikus ja siseturvalisusalases koostöös —, on liidu tegevus laienenud ja hõlmab ka kodaniku ja riigi suhete keskmes olevaid küsimusi. Euroopa Liit pole muutunud riigiks, ei ülirriigiks ega muuks, on võtnud enda lahendada küsimusi, mis kunagi olid üksnes rahvusriigi pärusmaa. Ja sellega on nõustunud kõik liikmesriigid.

Demokraatlikes maades on need valdkonnad harilikult kodaniku ja riigi suhte tuumküsimusteks, mille üle sageli tuliselt vaieldakse. Kui kodaniku ja riigi suhe muutub oluliseks ka liidu kui terviku jaoks, siis peame ka meie liikuma edasi üksnes ühenduse menetlusele toetumisest, sest kodaniku ja riigi suhe on liberaalse demokraatliku riigi põhiküsimus. Peame siis Euroopa Liitu riigiks või mitte, aga meil tuleb tunnistada, et juba mõnda aega oleme tegelnud kodaniku ja riigi teemadega. See omakorda nõuab, et võtaksime arvesse demokraatlike otsuste tegemiseks kehtestatud normid — iga demokraatliku rahvusriigi õiguspärasuse põhialused.

Ei, ma ei vaidlusta liikumist Euroopa suurema integratsiooni poole. Kuid ma tahan öelda, et nii kandidaatriigid kui liikmesriigid on haaratud kahtlustest, mis omakorda on paljuski euroskeptitsismi aluseks. See on kahtlus, et põhitähtsad otsused, mis enne tehti läbinähtaval ja seaduslikult arusaadaval viisil demokraatliku Vestfaali-järgse rahvusriigi tasandil, antakse nüüd kõrgema organi teha. Enamgi veel, otsuste tegemine selles kõrgemas organis ei ole alati selge ja läbipaistev ega isegi mõistetav parlamentaarse menetluse standardist lähtuvalt. Selles organis on segi aetud montesquieu'lik võimujaotus. Ja tagatipuks pole selle organi näol enam tegu selge ühenduslüluga indiviidi arvamuste ja tema võimulate vahel väljendada neid selleks mõeldud mehhanismide kaudu (nagu näiteks poliitilise erakonna kaudu või avaldades survet parlamendiesindajale).

Teise konteksti asetatuna tähendab see seda, mida kodanik adub Saint-Simoni (või oli see Engels) kuulsates sõnades, et Euroopa tegeleb "inimeste valitsuse asendamisega asjade haldusega". Ma arvan, et just nimelt see asjade haldus põhjustab muret Euroopa kodanike seas, nagu ka hirm, et inimeste valitsus üha rohkem ja rohkem tähendust kaotab.

Demokraatlik rahvusriik, mis hakkas suuremas osas Euroopast kujunema pärast valgustusajastut ja Prantsuse revolutsiooni, on seisukohal, et kodanik saab kaasa rääkida selles, mis tema riigis toimub. Just selle tunde puudumine eristab ebademokraatlikke maid demokraatlikest, just kodanikul oma arvamuse avaldamise keelamine oli see, mis lõpuks viis Berliini müüri langemiseni.

See ongi minu arvates Euroopa *finalité* ees seisva dilemma põhituum. Kuidas me säilitame sellesama demokraatliku õiguspärasuse ja läbipaistvuse taju Euroopa Liidu otsuste tegemisel, millega me oleme harjunud oma riikides. Et kodanikel puudub usk ja järelikult ei osale nad otsuste tegemise protsessis, on aluseks euroskeptikute refräänile postkommunistlikus maailmas: "Me just olime ühes liidus, miks peaksime nüüd minema teise?" Briti, Taani ja Rootsi kodanikud kannavad endas hirmu integratsiooni, üliriigi, ühisvaluuta ees. Kuid me ei saa seda ängi eirata nagu "hirmu uue ees", kui vanamoodsat igatsust rahvusriigi järele või isegi kui nende kodanike ebaõnnestunud püüdlust olla head eurooplased.

Need hirmud on õigustatud, nad võrsuvad nende maade tugevatest riiklikest traditsioonidest. Rahvaküsitluste ja referendumite puhul oleme näinud, kuidas otsustavad kodanikud, kui on valida ühelt poolt efektiivsuse (ja sellega kaasneva suurema majandusliku heaolu) ning teisalt demokraatliku otsustamise ja läbipaistvuse vahel, viimase kasuks. Enamgi veel, väikesed kardavad suurte domineerimist enda üle ja isegi suured pelgavad enamuse türanniat, kui parafraseerida James Madisoni.

Enamik vastuväiteid föderalistlikule lähenemisele tuleb just liikmesriikidelt, kes tänaseid tugeva föderaalvalitsusega Ameerika Ühendriike või Saksamaad vaadeldes omistavad just viimasele soovi oma mudelit ülejäänud Euroopale peale suruda. Ma ei ole sellega nõus. Esiteks sai USA tugev keskvalitsus oma kaasaegse vormi alles *new deal*'i ja Teise maailmasõja mõjul. Läks aega

150 aastat ja pidi toimuma kaks katastroofi — suur depressioon ja maailmasõda —, et USAs aktsepteeritaks otsuste vastuvõtmist keskvalitsuse poolt. Saksamaa puhul loodi föderalism jällegi märkimisväärse abiga väljastpoolt.

Föderalismi esimese 150 aasta jooksul ei olnud USA siiski tugevalt tsentraliseeritud riik. Välja arvatud ühisraha käibeelaskmine ja sõjaväe keskne juhtimine, mis ikka veel koosnes suurelt osalt osariikide maakaitsevõrgedest, lasus enamiku otsuste tegemine osariikide seadusandlikel kogudel ja valitsustel. Ma ei soovi siinkohal laskuda arutellu USA ajaloo üle, kuid ma esitan selle näite, sest föderalismi mõiste tähendus on 21. sajandi Euroopas tohutult muutunud võrreldes sellega, kui John Jay, Alexander Hamilton ja James Madison selle 18. sajandi Ameerikas leiutasid.

Ma nendin siiski, et just 18. sajandi vaated peaksid olema meie edasiliikumise intellektuaalseks lähtekohaks. Me ei peaks tänapäeva Ameerikat pidama tulevase Euroopa Liidu integratsiooni mudeliks, ei heaks ega halvaks. Just 18. sajandi Ameerika maadles küsimustega, mis on peaaegu identsed nendega, mis tänapäeval Euroopa ees seisavad. Need hõlmavad vajadust tasakaalustada suurte ja väikeste riikide huvisid; küsimust sellest, kuidas volitusi jagada, s.t mis peaksid ja mis ei peaks olema keskvalitsuse eesõigused; rahaliidu loomist ja ühist kaitset.

Kusgil mujal ei ole föderalistlik lähenemine nii tähtis nagu struktuuralses pinges väikeste ja suurte koostisliikmete vahel. Ma arvan, et on olemas ainult üks tee kodanike toetuse säilitamiseks suurtes ja väikestes riikides ühtaegu. Selleks tuleb tasakaalustada suurte riikide seaduspärase demokraatlikud huvid (proportsionaalselt valitud alamkoda) väikeste riikide õigustatud hirmudega (võrdse esindatusega ülemkoda). Kui me tahame, et Euroopa Liidu otsused oleksid demokraatlikult õiguspärase, on meil vaja tugevat Euroopa parlamenti. Ent tugevat parlamenti ei ole niikaua, kuni on ühekojaline parlament pooleldi proportsionaalse esindatusega.

Seda just seetõttu, et suured riigid ei usalda täielikult parlamenti, kus nende huvid ei ole proportsionaalselt esindatud. Saksamaa on elanike arvult kuuskümmend korda Eestist suurem. Aga kui Eesti saab Euroopa Liidu liikmeks, on Saksamaa esindatus Eesti omast ainult 15 korda suurem — mida sakslased sellest arvavad?

Laias laastus on üks eestlane väärt nelja sakslast. Teisalt tunnevad väikesed riigid muret selle üle, et mõnedel suurtel riikidel on küllalt hääli, et suruda läbi väikeste riikide huvidele kahjulikke õigusakte. Selle pinge tulemusena ei taha mitte keegi — ei suured ega väikesed riigid — anda Euroopa parlamendile seadusandlikke volitusi, mis meie arvates riikide parlamentide puhul on demokraatlike ja seaduslike otsuste tegemise *conditio sine qua non*.

Kui me tahame, et rahvas peaks Euroopa Liitu demokraatlikult õiguspäraseks, kui me tahame, et meie rahvas ei mõtleks Brüsselist mitte kui administratiivsest bürokraatiast, vaid kui demokraatlike otsuste tegemise kohast, siis tuleb luua kahekojaline parlament. Ma arvan, et see ei tähenda üliriigiks ega ka liitriigiks saamist, kuid arvan, et see selgelt *föderalistlik* lähenemine toob lahenduse.

Pärast selle sammu astumist saame edasi minna ja lahendada raske küsimuse, kui mitut volinikku on ühel riigil õigus omada. Vaatame tõele näkku: Euroopa Komisjon on veidra, senatitaolise ülesehitusega. Suurelt osalt on see nii sellepärast, et mõte "igal riigil oma volinik" rahuldab eriti väikeste riikide seas valitsevaid ihasid "oma kohast" laua ääres. Tulemus on siiski mõnevõrra imelik ja läheb vastuollu Montesquieu targa ja fundamentaalse võimude lahususe nõudega. Mis siis õieti on Euroopa Komisjon kui mitte täidesaatev haru, kuid mis on ametisse pandud seadusandliku senatina? Ma pean loomuvastaseks, et üht Euroopa suurt panust demokraatia toimimisse — võimude lahusust seadusandliku, kohtu- ja täitevvõimu vahel — eiratakse Euroopa enda täidesaatvas ja seadusandlikus struktuuris. Varem, kui komisjon tegutses pigem sekretariaadina, oli representatiivsel elemendil selge mõte. Tänapäeval, kui komisjoni otsustel on kaugeleulatuv mõju meie kodanike elule, on vaja palju suuremat demokraatliku õiguspärasuse astet.

Kuidas esindajaid Euroopa Komisjoni valida, on siinkohal käsitlemiseks ilmselt liiga keeruline küsimus, arvestades poliitiliste erakondade arvu, liikmesriikide riiklikke ja regionaalseid huve jms. Pigem on see küsimus, mis nõuab tõsiselt ettepanekuid ja tõsist arutlust hiljemalt siis, kui Euroopa Liidus hakkab olema rohkem kui kakskümmend liiget.

Enne kui liigume föderalistlike lahenduste teemalt Euroopa Liidu haldusele, tahan mainida üht valdkonda, kus ma ei ole nõus Joschka Fischeriga. See on üldrahvalikult valitud Euroopa presidendi vajadus. Ma ei ole nõus samadel põhjustel, mis viisid mind arvamusele, et meil on vaja kahekojalist parlamenti: jutt on eelistusest, mis antakse suurtest liikmesriikidest tulevatele kandidaatidele. Ka siin nägid algsed föderalismi pooldajad probleemi ette, nõudes, et USA president võidaks enamuse rohkem kui pooltes osariikides. Sellisel asjakorraldusel (mis on tõenäoliselt esimene kvalifitseeritud häälteenamuse kasutamine) on omad probleemid, nagu me kõik nägime viimaste valimiste puhul Floridas. Nõudmise esialgseks ajendiks oli siiski soov, et president esindaks niihästi laia regionaalhuvide jaotust kui ka väiksemaid osariike. Kui mitte muud, sunnib see süsteem presidendikandidaati konkureerima kõigis osariikides, mitte ainult kõige rahvarikkamates. Kui Euroopa Liidus kunagi valitakse komisjoni president — ja ma arvan, et demokraatliku õiguspärasuse huvides peaks see nii sündima —, siis peaks Euroopa Liit ka tagama, et kõik liikmesriikide kodanikud usuksid end selles protsessis osalevat.

Lõpuks tahaksin ma natuke rääkida suveräänsuse jagamisest, ja ma arvan, et seda tehes võidan ma tagasi toetuse, mille ma siin mõnede meie Briti sõprade juures kaotanud olen, rääkimata eestlastest. Nagu ma alguses märkisin, on hirm Euroopa Liidu kui üliriigi ees, mis teeb ise kõik otsused, täiesti olemas. Osa sellest ängist saab vaigistada nende mehhanismide rakendamisega, millele ma siin osutasin.

On olemas ka veel põhimõttelisem küsimus, millega me peame tegelema, ja see on subsidiaarsus, mida Joschka Fischer lühidalt on kirjeldanud kui “teemat, mida kõik praegu arutavad ja millest tegelikult keegi aru ei saa” (Fischer 2000: 33). Ma pean mõõnma, et kuigi ma olen alati pidanud otsuste tegemist kõige madalamal võimalikul tasemel heaks mõtteks, häirib mind selle juures siiski miski. Midagi on selle mõtte juures metafüüsiliselt vale, mitte eesmärgis endas, vaid selles, kuidas selleni jõutakse.

Subsidiaarsuse idee tuleb muidugi katoliku kirikust. Paljude erinevuste hulgas, mis on Euroopa Liidu — või mis tahes muu demokraatliku institutsiooni — ja katoliku kiriku vahel, on üks see, et kiriku üle seisab kõrgeim võim, mis ei pärine ajalikust

maailmast. Euroopa Liidu kõrgeim võim aga tuleb altpoolt, tuleb kodanikult. Teiste sõnadega, kirik võib õiguspäraselt apelleerida Jumalale, kuid materiaalses maailmas, kus ei ole kõrgemat võimu, võime apelleerida ainult valijaskonnale, kodanike tahtele.

Siinkohal teen ettepaneku pöörduda tagasi nende suurte Euroopa mõtlejate poole, nagu Jean-Jacques Rousseau, Thomas Hobbes ja eriti John Locke. Rõhutades, et kõik õigused kuuluvad loomumomentselt üksikisikule, löid nad kaasaegse demokraatliku riigi filosoofilised alused. See oli ju Locke, kes andis meile arusaama, et valitsus on olemas ainult valitsetavate nõusolekul. Mida see filosoofiline erinevus tegelikult tähendab, on raske öelda; muidugi ei arva ma seda, et peaksime nõudma, et kõik Euroopa juhid loeksid *Kahte traktaati valitsusest*. Ometigi arvan, et suhtumise fundamentaalne muutmine on vajalik. Hegelliku ülalt alla valitsemise teooria asemel, milles kõrgem organ tõukab otsuse tegemist allapoole, on meil vaja Locke'i ja Rousseau nägemust alt üles seaduslikkusest. Mitte ainult rahvusriik ei nõustu andma mõningate otsuste tegemist liidule, tegelikult on see kodanik, kes nõustub rahvusriigiga ja sealt edasi liiduga. Ma arvan, et kuni me ei pea pühaks seda valgustusajastu põhimõtet, ei saavuta me kodanike Euroopa üllast eesmärki.

3.

Need küsimused, mida ma puudutasin oma kõne teises osas, viivad paratamatult konstitutsiooni küsimuseni. Nagu kardetud "F-tähega sõna", see tähendab "föderalism", nii manab ka "K-tähega" sõna esile kujutluspilte riigist, või kui Euroopa Liit on rahvusriikide liit, siis üliiriigist. See teeb inimesed väga närviliseks. Kuid nagu föderalismiga, nii on ka konstitutsiooniga: konstitutsioon võib olla, ilma et automaatselt järgneks üliiriigiks saamine. Konstitutsioon on kodanike ja poliitilise protsessi vahel toimiva suhte seadustikuks korraldamise viis. Nüüdseks on Euroopa Liit oma liikmete nõusolekul hakanud tegelema niisuguste põhjapanevate küsimustega nagu kodaniku ja riigi vaheline suhe, küsimustega, mis varem olid rahvusriigi pärusmaa. Sellise arengu puhul on meil vaja formaliseerida ja seaduslikult au sisse tõsta see suhe viisil, millest igaüks saaks aru, mida ta tohib ja mida ei tohi,

millised õigused tal on ja mis kohustused on Euroopa Liitu toimima panevatel struktuuridel. Ma arvan, et just nendel põhjustel on meil vaja konstitutsiooni. See tähendab, et inimesed, kes on üliiriigi vastu, peaksid soovima konstitutsiooni ja föderalistlikku otsustamise mudelit Euroopas just niisama palju kui need, kes tahaksid näha, et Euroopa Liit saab üha tugevamaks.

Niisiis arvan ma, et me peaksime hakkama seadustikuks korraldama Euroopa Liidu otsuste tegemise protsessi ja alles siis otsustama iseenda jaoks, millist Euroopa Liitu me tahame.

Tänan teid.

Kirjandus

- Fischer, Joschka 2000. From Confederacy to the Federation: Thoughts on the Finality of European Integration. www.rewi.hu-berlin.de/WHI/english/fce/fcespez2/fischerengl.htm
- Hänsch, Klaus 2000. Beitrag für die Frankfurter Rundschau vom 23. 2. 2000. <http://212.63.138.148/haensch/publikat/presse/Artikel%20Frankfurter%20Rundschau.htm>
- Wolff, Larry 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford

TOOMAS HENDRIK ILVES (sünd. 1953) lõpetas 1976. aastal psühholoogiaerialal Columbia Ülikooli New Yorgis, 1978 M.A. psühholoogias (Pennsylvania Ülikool). Praegu Eesti välisminister.

DANIEL CHODOWIECKI

Sōprus

"MA OLEN 100 AASTAT ENNEAEGU KIRJUTANUD"

O. W. Masing
eesti esseistika alustajana

Kristi Metste

Nii nagu mitmed teisedki eesti vanema kirjandusloo autorid on unustusse vajunud või piirduvad teadmised neist leksikonide ja kirjanduslugude andmetega, on mõnevõrra varju jäänud ka Otto Wilhelm Masing. Tema napi ilukirjandusliku loomingu hulgas leidub vähe sellist, mis küüniks köitma kirjandushuvilist veel ka paarsada aastat hiljem. Eesti kirjanduse alguseks euroopalikus mõttes peetakse Kristian Jaak Petersoni loomingu. Ometi pääsesid tema teosed kirjanduslikku mõtet mõjutama alles 20. sajandi alguses ja eesti kirjanduse alusmüüri 19. sajandi alguses ladusid hoopis teised mehed. Pole midagi ebatavalist selles, et 19. sajandi alguses (ja veel aastakümneid hiljem) mõisteti eesti kirjanduse all ennekõike lihtsakoelisi, õpetliku ja hariva sisuga rahvaraamatuid. See oli lugemisvara rahvale, tol ajal suhteliselt harimatule talupoegade-orjade massile. Kõrge kunst, see, mida tänapäeval oleme harjunud klassikaks pidama, sündis mujalgi ilmas ülikute salongides kunsti nautimiseks ja loomiseks igapäevasest tööorjusest vabade rahvakihtide hulgas. Rahvaraamat, massilektüür oli midagi muud. Kaks kirjandust eksisteerisid kõrvuti ja mõjutasid teineteist vastastikku. Eestis muutis olukorra keerukamaks see, et üliikkond koosnes sajandite pikku võõramaalastest. Seetõttu sündisid ka esimesed eestikeelsed raamatud võõrkeelselt pinnaselt tõlgitud tarbekirjandusena kirikuteenistuse abivahendiks, ilmliku sisuga raamat hakkas talurahvani jõudma alles 18. sajandil.

19. sajandi esimesed kümnendid töid eesti kirjandusloos kaasa olulise murrangu. Valgustuslik ideoloogia ulatus muutma ka siinset mõttemaailma ja olustikku. 1816.–1819. aasta agraarseadused vabastasid talurahva pärisorjusest, esimesed eestlased hakkasid jõudma gümnaasiumi ja ülikooli. Eestikeelseid raamatuid ilmus sajandi esimesel neljal kümnendil rohkem kui kogu eelnenud perioodil. Tekkis kirjanduskriitika, poleemika ilmaliku rahvakirjanduse eesmärkide ümber. O. W. Masing oli tulisemaid võitlejaid rahvaraamatu senisest kõrgemale tasemele tõstmise eest. Tema ideaaliks oli rahvakeelne õpetliku ja hariva sisuga raamat; selline on valdavalt ka tema enda kirjanduslik toodang.

Oma esimese eestikeelse raamatu, aabitsa (*ABD ehk lugemiseraamat lastele, kes tahavad lugema õppida*) avaldas Masing 1795. aastal, 32-aastaselt. Selleks ajaks oli Masing seitse aastat pastori ametis olnud, seega eesti keelega tegelenud, nagu amet nõudis. Aabitsa eesti keel oli tollase trükisõna kohta hea ja selle kohta ilmus ka kaasaegsetelt positiivseid hinnanguid. Ometi ei avaldanud Masing järgneva paarikümne aasta jooksul eesti keeles midagi. Nagu ta hiljem ise on jutustanud, andnud vaikimiseks põhjust Jõhvi pastori, hilisema Alutaguse praosti Peter Kochi hinnang aabitsale. P. Koch oli Masingu arvates rahva keele kõige põhjalikum tundja. Ta olevat tähelepanu juhtinud aabitsa keelevigadele ja soovitanud, et kirjamehena esinemisega ei maksa rutata. Enne tuleks rahvaga kõikjal kõnelda tema keelt jälgides, ja "trükitud pasandusigi" vaadata, et õppida keeles üldkehtivat eristama lokaalsest (Anvelt 1979: 42–43).

Alles 1816. aastal ilmuvad trükist *Ehstnische Originalblätter für Deutsche* (Eestikeelsed algupärased lehed sakslastele; edaspidi *Originaallehed*) — Masingu 29 aastat kestnud rahva ja tema keelega tegelemise väike produkt (Masing 1816: IX). Teos kujunes omamoodi teetähiseks Masingu kirjameheteel — siitpeale algas tema aktiivne tegevus eestikeelse kirjavara soetamisel. Juba kahe aasta pärast, 1818. aastal ilmub Masingu peateos *Pühapäeva vahelugemised*, mis rajas eesti populaarteadusliku kirjanduse ja mida on nimetatud eesti talurahva-entsüklopeediaks (Vinkel 1966: 116). Järgnesid kooliõpikud (*Täieline ABD-raamat, Arvamise raamat, usuõpetuse õpikud*), 1819. aasta agraarseaduse ja

mitmesuguste ametlike määruste tõlked, neli aastakäiku *Maarahva Nädalalehte* (1821–1823, 1825), kalendrid.

Erinevalt Masingu teistest eestikeelsetest teostest ei olnud *Originaallehed* rahvaraamat. See ei olnud adresseeritud eesti lugejale, vaid oli mõeldud eesti keele põhjalikuma omandamise abivahendiks talurahvaga kokkupuutuvaile sakslastele ja erines nii sisult kui laadilt kogu olemasolevast eestikeelsest kirjavarast. Raamatu keskne osa oli eestikeelne essee saksakeelse pealkirjaga “Widerlegung einer ungegründeten und ungerechten Behauptung” (Ühe põhjendamatu ja ebaõiglase väite ümberlukkamine). Peale selle sisaldas raamat kaks eestikeelset vemmälvärsilist luuletust pealkirjaga “Paadi Hinnole”, eestikeelseid sõnaseletusi luuletuste järel ja saksakeelseid kommentaare eraldi peatükis “Anmerkungen für diejenigen, denen manche vielleicht unbekannt, zweifelhaft oder willkürlich scheinen könnten” (Märkmed neile, kellele võib-olla mõnõdagi võiks paista tundmatu, kaheldav või meelevaldne).

Tagasihõidliku õppevahendina mõeldud brošüür tähistas uut etappi eesti kirjandusloos — enne kui oli sündinud eesti rahvus ja eesti rahvuslik kirjandus, kirjakeelest rääkimata, sündis eesti esseistika. See oli algus, mida on nimetatud “lihtsalt hiilgavaks” (Paukson 1939: 517). Essee ilmumine 19. sajandi algul andis märku ka sellest, et eesti kirjanduses hakati seadma kõrgemaid kunstilisi eesmärke. Luules hakkas tõsiseid kunstiväärtusi taotlema K. J. Peterson, kes ise märgib, et temal on laule kirjutades olnud meeles “ka see, kes juba ka mõnesugusele haridusele pretõndeerib, samuti sakslased. . .” (Vinkel 1966: 12). Masingul sel korral vist küll võimalik eesti lugeja meeles ei mõlkunud, küll aga literaadid, kes eesti kirjandust soetasid. Tema sooviks oli alustada haritud eesti kirjakeele arendamist, mis oli tema arvates selle maa edenemiseks hädavajalik. Raamatu eessõnas oletab ta koguni, et võib-olla polegi kaugel aeg, kus eesti keel asendab saksa keele administratiivses ja õiguslikus elus (Masing 1816: VI).

Selleks et oma lugejaid, noori haritud mehi muretutest kirjanduslikest ringidest ja sõbralikest auditooriumidest sujuvamalt juhatada, naarahva tsiviliseerimata seltskonda ja süngettesse eluase-metesse, laseb Masing neil esialgu jääda kirjanduslikku ja haritud maailma, aga sellisesse, kus eesti keel on omaks tunnistatud (Ma-

sing 1816: VII–VIII) ja — asetab nad otse valgustussajandi üld-euroopalike kultuuri- ja haridusprobleemide keskele. Essee sisuks on väitlus selle üle, kas õpetlasel on vaja põhjalikku asjatundlikkust ainult oma kitsal erialal või tuleks kasuks laiem silmaring ka muudel elualadel. Masing tõestab vaimukalt 18. sajandi valgustajatele omase kõigega tegelemise eeliseid kitsa spetsialiseerumise ees. Samas puudutatakse ka teisi küsimusi: vaieldakse vastu saksa teaduse alavääristamisele, iseloomustatakse lühidalt saksa keele arengut, aga jutustatakse ka anekdootlik lugu prantsuse valgustuskirjanike Pironi ja Marmonteli tülist. Masingu essee on prantsuse kultuuri esmakordne tutvustus eesti keeles! Mis puutub nimetatud tüllisse, siis on see esitatud “ühe tähtsa riigimehe Pariisi korrespondendi” kirjelduse põhjal, nagu Masing saatesõnas selgitab. Kuigi see sündmus Pironi Liège’is 1776 ilmunud kogutud teostes (*Oeuvres complètes*) on serveeritud teisiti, tundub Masingule tema esitatud versioon õigem. Sellele vihjavat ka rootsi krahvi Kronstedti kirjad (Masing 1816: XII). Muusikaajalugu teab sündmustest veidi teisiti kõnelda (vt nt Jürisson 1967: 43–46).

Ja kõik on jutustatud mahlakas maamehelikus eesti keeles. *Originaallehtede* keelt, stiili ja sisu on kõige põhjalikumalt eritleanud H. Parrest (Paukson). Ta kirjutab: “On tunda, et ta [Masing] on tõepoolest juba 29 aastat kuuland maameeste kõneviisi, et ta on enam-vähem ära õppind “eesti stiili”, mis tol ajal tähendas elavat rahvakeelsust ja millest ammandasid oma puulõikeliselt robustsevõitu, ent ehtsa stiilikuse paljud viletsagi keeleoskusega eesti kirjamehed saksa soost. Masingi sule all omandab eesti keel seni kirjast kuulmatu nõtkuse; vigased väljendid pole ta tekstis kuigi sagedased ja ehtsust aitavad omajagu tõstagi Lohusuu ning Alutaguse kandist õpitud murdelisused. Masing usaldas aina elavat keelt! Selle tulemuseks on *Originaallehtedes* otse “käegakatsutav” v ä l j e n d u s m õ n u : tunneme, kuidas kogend maapastorile meeldib ajada salongijuttu maameeste tüsedas keeles” (Paukson 1939: 517–518).

Just väljendusmõnu ja eesti keeles kirjutamise mõnu aimub ka Masingu kirjadest Rosenplänterile, milles ta elevusega jutustab *Originaallehtede* valmimisest. Tähelepanuväärne on tõsiasi, et esimene neist kirjadest on kirjutatud samuti eesti keeles. Jätkukirjas 1816. aasta 24. augustist tähendab Masing, et on asunud

Rosenplänterile appi keelehoonet ehitama: "Teie ollete sedda enesele mureks ja waewaks wotnud, sakste suus makeelt puhhastata ja harrida [---]. Teie siis ehhitate, warrate ja mürite honet, minna tullen nüüd teile appi, ja akkan lubjama" (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 146). Selgub, et Masing on hakanud saksarahvale maakeeles raamatut kirjutama. Esimene "tükk" olevat valmis ja selle viinud ta trükkali kätte, kus see pidanud kohe ilmuma. Lektor Roth polevat aga julgenud omast peast trükiluba anda, vaid pannud selle kartuse pärast "Ramatochoho koggodusse ette". (Eestikeelsete trükiste tsensorile Georg Philipp August von Rothile esitati käsikiri 21. augustil.) Tsensuurikomitee viivitas trükiloa andmisega ja sellel oli Masingu arvates kaks põhjust: ta olevat oma raamatus kritiseerinud Vastse Testamendi uue väljaande tegemist ning pilganud naljalaulus pealkirjaga "Krapp" kalendriautoreid: "Nenda kuida puttokessed / Taimi ärranärrivad, / Nenda nende juttokessed / Makeelt ärranarrivad". Raamatu ilmumise nimel oli Masing valmis tegema järeleandmisi: "Kui nemmad mo lapsokest mitte wallale ei lasse — siis ep olle muud noud, muud kui annan ennast painutada, et selleläbbi omma lomokest lunnastan." Ristimisel andnud Masing lapsukesele nimeks *Ehstnische Originalblätter mit Noten, nur für Deutsche. Aus besonderer Rücksicht auf die sprachverwirrende Schreibseligkeit der sich täglich mehrenden Volcksschriftsteller* (Eestikeelsed algupärased lehed koos märkustega, ainult sakslaste jaoks. Eriti silmas pidades päevast päeva rohkenevate rahvakirjameeste keelesegadust tekitavat kirjutamisõndsust). "Agga näitab, kui olleks enneaegne loom, ehk kui olleks walleristmisses, sest et ei tahheta koggodusses wasto wotta, wait tedda wälja lükkata; ehk Jummalparako! weel kuj koerakutsikad ärragiupputada. [---] Agga! — sago siis Jummal nende peäle hallastama! K a h h e k u k k e l a u l o w a h h e l e j pea neil siis millalgi hingamist ollema; Sängid, lauad, tolid, neid ennastki pannen iggal ösel tantsima, ullemast weel kui olleks Hiioni sarw mulle pillipuhke riistaks annetud" (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 146–147).

Raamatu edasisest saatusest kuuleme alles kuu aja pärast. 28. septembri kirjast Rosenplänterile selgub, et tsensuuri nõudel tuligi käsikirjas teha üsna suuri muudatusi, teisest vihikust sai esimene, kuid raamat on juba trükikojas ja ilmumas ning Ma-

sing palub Rosenplänterilt abi raamatu levitamiseks Pärnu kandis (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 162–163).

Masingu esialgne elevus ja optimism muutus juba poole aasta pärast sügavaks masenduseks. Vaatamata tunnustavatele tutvustustele ajakirjanduses — A. F. J. Knüppferilt ilmus arvustus kolmel korral, kahes ajalehe *Revalsche Wöchentliche Nachrichten* järjestikuses numbris (1817, 8. jaanuar, nr 2; 15. jaanuar, nr 3) ja ajalehes *Dörptsche Zeitung* (1817, 24. jaanuar, nr 7) ning Rosenplänterilt ajakirjas *Beiträge* (1817, nr 8) — jäi raamatu levik tagasihoidlikuks. 14. mail 1817 teatas Masing Rosenplänterile, et *Originaallehed* lähevad esimese vihikuga hingusele: “Ma ei kirjuta enam iialgi midagi eestikeelset, ei jutlust ega mis tahes muud. Oma grammatika viskasin ka nurka, nagu muudegi seda laadi asjadega on juhtunud. Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud” (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 190). Masingu pahameeletormi paistab olevat vallandanud sõbra, Hageri pastori David Friedrich Ignatiuse kiri, mida ta Rosenplänterile kirjutades tsiteerib. Ignatius kiitis raamatu väärtuslikke tõdesid sisaldavat eessõna ja suurepäraseid keelekommentaare, ent eestikeelse artikli puhul avaldas arvamust, et lugeja oleks tulnud heatahtlikuma ja üldisema vastuvõtu huvides asetada siiski sellesse sfääri, mis keelele on kohane, jätta ta paigutamata õpetatud maailma, kus temaga kõneldakse keelt, mida ta vaevaga mõistab. *Blätter*’ist ei saada aru, kurtis Masing. “Oleksin ma saksapäraselt eesti keeles kirjutanud, siis oleksin arusaadav olnud. Minu eesmärgiks aga oli näidata, kuidas peaks eesti keeles kirjutama ja konstrueerima” (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 190).

Masingu pahameel muidugi vaibus — tema tee eesti kirjani-kuna alles algas. Ka *Originaallehetele* kavatses ta mõne aasta pärast järele. 1819. aastal palus ta Liivimaa talurahvaseaduse elluviimise komisjonilt luba avaldada selle teises vihikus raskemaid kohti Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse tõlkest koos sakslastele vajalike kommentaaridega. Luba selleks ei antud (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 193).

Masingu teistegi raamatute levitamisega oli raskusi, ometi jätkas ta visalt eestikeelse kirjavara väljaandmist — kuni täieliku majandusliku ebaõnnestumiseni. Pärast Masingu surma ostis seisima jäänud trükised üks Tartu kaupmees makulatuuri hinna-

ga ja tegi nendega mõne aja pärast head äri, nagu on kirjutanud Fr. R. Kreutzwald. Omaaegse ajakirjanduse andmeil müüdi Masingu eestikeelne trükiteodang kohtu poolt korraldatud oksjonil 2 bankorubla eest leisikas (Anvelt 1979: 94).

Suhtumine Masingusse ja tema teostesse muutus juba kümnekonna aasta pärast. Kõrgelt on Masingu töid hinnanud Kreutzwald, Faehlmann ja teised Õpetatud Eesti Seltsi ümber koondunud literaadid. Esimese eesti kirjandusloo autor D. H. Jürgenson nimetab Masingut ehtsaks Makabeuseks eesti kirjanduses, kelle mõju rahvale on vägev, sest ta mõistab tema vaimu ja tunneb põhjalikult tema keelt (Jürgenson 1844: 69). Faehlmann õhutas uurima Masingu teoseid, et "taas mõista rahva ja tema keele loomust, et tundma õppida vahendeid, millega saaks tulemus- ja õnnistusrikkalt mõjutada rahva vaimu ja südant" (Faehlmann 1999: 127).

19. sajandi 60. aastateks olid Masingu raamatud läbi müüdnud (*Fr. R. Kreutzwaldi...* 1953: 336). Sajandi lõpul andis M. J. Eisen avalikkuse soovil välja valiku paremaid palasid tema *Maarahva Nädalalehest* (Eisen 1883–1886). 20. sajandi lõpul ilmus taas tekstivalimik *Maarahva Nädalalehest*, sedakorda selle esimesest aastakäigust, *Eesti ajakirjanduse ajaloo* kaheksandas vihikus (Lauk 1991). Masingu peateost *Pühapäeva vahelugemised* pole uuesti avaldatud. Pärast 185 aasta pikkust vaheaega jõuab taas lugejani esimene eestikeelne essee.

*

Masingu essee sündis ajajärgul, mida eesti kirjakeele ajaloos on kirjeldatud kui üleminekuajajärku võõrapäraselt kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele keeletarvitusele. Olulisemaks muutuseks pikal perioodil, mille alguseks peetakse ajakirja *Beiträge* ilmumise hakkamist (1813) ja lõpuks esimeste püsivate eesti ajalehtede ilmumist (1857), oli üleminek kahelt kirjakeelelt (lõunaeesti ja põhjaeesti) ühisele kirjakeelele. Masing seisis oma tööga päris selle perioodi alguses. Vaidlused ühise eesti kirjakeele loomise ümber alles algasid, samuti sõnasõjad eesti keele ortograafia ümber, sest vana kirjaviisi keeletundlikumat kirjameest enam ei rahuldanud. A. Thor Helle piiblitõlke ja muu vaimuliku kirjanduse keelega kodunenud, tol ajal peamiselt saksa pastoritest kirjamehed

ei olnud uuendustele eriti vastuvõtlikud. Rahvaga suhtlemiseks arvati piisavat piiblikeelestki või teenijatel õpitud "köögi eesti keelest". Alles *Beiträge*'s hakati avaldama rahulolematust senise keeletarvituse vastu ja nõuti elava rahvakeele silmaspidamist.

Masing oli üks esimesi, kes äärmise ägeduse ja järjekindlusega puudustele tähelepanu juhtis. Kärenda kriitikaga teiste tolleaesete literaatide pihta kogus ta endale vaenlasigi, ja seda on peetud tema raamatute vähese leviku üheks põhjuseks. Teravalt iseloomustas Masing kujunenud keelesituatsiooni ka *Originaallehtede* saksakeelses saatesõnas, mida on järgnevalt lühidalt refereeritud. Eesti keelt olevat võimalik õppida ainult rahva enda suust, kusjuures keeleõppijat ootavat ees suured raskused: keeruline on eesti keel ise, milles, nagu igas teiseski elavas keeles, on suured provintsiaalsed erinevused; puudub kompetentsete keeletundjate poolt tunnustatud puhas kirjakeel; puuduvad ka keele õppimiseks vajalikud abivahendid (rahvusteosed, grammatika, sõnaraamat). Kõik grammatika osad, sealhulgas eesti keele ortograafia, vajavat veel igakülgset uurimist, muutmist ja parandamist. Masingu arvates ei olnud võimalik üheltki sakslaselt, kes eesti keeles kirjutab, oodata midagi vigadeta või klassikalist, kuna ka võimekaimad polevat veel nii kaugele edenenud, et neil oleks keelest täielik ülevaade ja nad suudaksid ilma vigadeta väljenduda ja kirjutada; kui keegi arvab endast vastupidist, siis on see jämedaaima teadmatuse, naeruväärse enesearmastuse ning piiratuse ennasttäis jultumus (Masing 1816: VIII–XI).

Originaallehtede ortograafia on Masingul sihilikult ebaühtlane, et luua ettekujutus sellest, kuidas üks või teine arvab paremaks ortografeerida (Masing 1816: VIII). Olukorras, kus üks kirjutab nii, teine naa või käiakse meelevaldselt omaks võetud reeglite järgi, nagu toimivat Piibli tõlkijad ja tallinnakeelse lauluraamatu koostajad, tulekski Masingu arvates kirjutada niikaua korratult ja mitut moodi, kuni jõutakse mõistlikult üksmeelele õigetel alustel kindlaks määratud seaduste suhtes (*O. W. Masingu kirjad*. . . 1995: 175).

Ajajärgule iseloomulikke otsinguid peegeldab ka *Originaallehtede* eesti keel oma saksapärase lausestusega, "provintzialismidega", kohmakusega abstraktsete mõistete väljendamisel, järjekindlusetusega muutelõppude kasutamisel jne (*Originaallehtede*

ja Masingu eesti keele kohta üldse vt lähemalt Kask 1958, 1970, 1984; Kingisepp 1980, 1991; Laanekask 1982).

*

Masingu vabadused vana kirjaviisi reeglite arvestamisel on publitseeritavas tekstis küll kaduma läinud, muus osas on Masingu keel maksimaalselt säilitatud. Teksti edastamisel oli eesmärgiks teksti loetavus ja mõistetavus, ent ka Masingu keele eripära säilitamine. Arhailise keele juurde jäämine tekitas küll mõningaid kõhklusid, kuid uskudes, et lugejale, kes on õppinud mõistma Ülo Matjuse Heideggeri-tõlkeid, ei tohiks ka seesuguse teksti taipamine väga suuri raskusi valmistada, on piiratud võimalikult vähestest muudatustega. Parandatud on trüki vead. Loobutud on vanast kirjaviisist, kaasaegsetele reeglitele on kohandatud algustähe ning kokku- ja lahkukirjutamise ortograafia. Teksti selguse huvides on parandatud interpunktsioon; säilitatud on Masingule iseloomulikud pikad semikoolonite ja koolonitega eraldatud lauseperioodid, sest need ei tohiks tekstist arusaamist raskendada.

Omaette probleemiks kujunes õ-hääliku edastamine tekstis. Seda tähistasid toleaeelses kirjakeeles *o*, *ö*, *e* või *a*. On üldteada, et just Masing andis eesti keelele õ-tähe. *Originaallehtedes* kirjutatakse ta vastava tähe puudumisest eesti tähestikus esmakordselt. Kõrihääliku tähistamiseks eesti keeles, mis rääkides kõlavat nagu vene keele *ы*, on Masingu arvates vaja koguni kahte tähemärki: kõrgema hääliku nagu sõnades *või* (die Butter), *õigus*, *mõistus* ja *rõigas* (Masingul *voi*, *oigus*, *moistus*, *rõigas*) ja madalama nagu sõnades *jõle*, *sõlg*, *põll*, *kõne* jne eristamiseks (Masing 1816: 50–51). Vastavaid tähemärke ta siin veel ei paku ja *Originaallehtede* eestikeelses tekstis esinevad paralleelselt *oigus* ja *õige*, *tõde* ja *toe*, *pohja* ja *põhjani*, *moistus* ja *rõigas*, *touk* ja *tõugasõodut* raamat, ka *joud*, *nou*, *moetja*, *mõttest*, *kõrk*, *lõbus* jne. Selliste sõnade puhul oli mõnikord raske otsustada, kas tegemist on pelgalt ortograafia küsimusega või sõna häälduspärase kuju taotlemisega. Otsuse tegemisel tuli tugineda Masingu kirjadele ja teistele teostele. Kirjas Rosenplänterile 5. veebruarist 1817 toob Masing rea näiteid õ-hääliku esinemisest sõnades nagu *õigus*, *mõistus*, *õues*, *põues*, *nõu*, *lõukoer*, *jõudma* jne (O. W. Masingu kirjad. . . 1995: 183). Ka

Pühapäeva vahelugemistes, kus õ-hääliku tähistamiseks on juba kasutusele võetud oma märk, esineb õ neis sõnades järjekindlalt. Teisiti on lugu sõnadega *keik*, *nenda* ja *sana*. Kuigi ta samas kirjas märgib, et sõna *kõik* (lad. k *omnis*) ei tule edaspidi kirjutada mitte *keik*, vaid *kõik*, kirjutab ta *Pühapäeva vahelugemistes* ikka *keik*, aga ka *nenda* ja *sana*, *Maarahva Nädalalehes* küll juba *kõik* ja *sõna*, kuid ikka *nenda*. Samas esineb *Pühapäeva vahelugemistes*, mille idamurdelist õ-paljusest heitsid Masingule ette juba tema-aegsed keeletundjad, õ ka sellistes sõnades, kus *Originaallehtedes* on veel *o* (*õitse*, *õtsima*, *kõrd* jne). Näitena Masingu järjekindluse-ta ortograafiast, samuti keelekasutusest ja ajastu keelepruugist — Wiedemann annab sõnad *keik* ja *kõik*, *nõnda*, *nõnna* ja *nenda*, *sana* ja *sõna* paralleelvormidena — on häälikud *e* ja *a* neis sõnades säilitatud, nagu ka õ sõnas *õskama*. Sõnades, kus õ-häälikut tähistas *o* või *õ* on see kõikjal asendatud õ-ga. Ühtlustatud on üksikute sõnade (*vaid pro vait*, *ei pro ej* ortograafia (Masingul paralleelselt *vait~vaid*, *ei~ej*, *kui~kuj*). Saksakeelsete tekstiosade ortograafia on muutmata. Isikunimedel õige kuju ja võõramate või Masingul ebatavalises tähenduses kasutatud sõnade seletused on toodud joone all. Sõnaseletustes on valikuliselt kasutatud Masingu enda keelekommentaare *Originaallehete* vastavas peatükis, vahel Wiedemanni sõnaraamatut.

Kirjandus

- Anvelt, Leo 1979. *O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat
- Eisen, Matthias Johann (koost.) 1883–1886. *O. W. Masingi kirjad*, I–IV. Tartu: Schnakenburgi trükk ja kulu
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999. *Teosed*, I. Koost. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Fr. R. Kreuzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus, III. 1953. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1844. *Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur*. — *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft der Dorpat*, Bd. 1., H. 3. Dorpat, Leipzig, S. 67–73
- Jürisson, Johannes 1967. *Viini klassikaline koolkond*. Tallinn: Eesti Raamat

- K a s k , Arnold 1958. O. W. Masingu võitlus täpsema kirjaviisi eest. — *Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 24–43
- K a s k , Arnold 1970. O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest; Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst — *Eesti kirjakeele ajaloo*, I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 126–148
- K a s k , Arnold 1984. O. W. Masing ja eesti kirjakeele murdelise baasi küsimus. — *Eesti murded ja kirjakeel*. Tallinn: Valgus, lk 106–119
- K i n g i s e p p , Valve-Liivi 1980. Võõrsõnad “Marahwa Näddala-Lehhes”. — *Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt*, 5. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 57–78
- K i n g i s e p p , Valve 1991. Mida uut tõi “Marahwa Näddala-Leht” eesti kirjakeele sõnavarasse? — *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, VIII. Tartu: Tartu Ülikool, lk 8–16
- L a a n e k a s k , Heli 1982. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 122–133
- L a u k , Epp (koost.) 1991. Marahwa Näddala-Leht. — *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, VIII. Tartu: Tartu Ülikool, lk 17–111.
- M a s i n g , Otto Wilhelm 1816. *Ehstnische Originalblätter für Deutsche*, I. Heft. Dorpat: J. C. Schünmann
- M a s i n g , Otto Willem 1818. *Pühhapäwa Wahhe-Luggemissed. Esimenne jaggu*. Tartu: Schünmanni kirjadega
- O . W . M a s i n g u k i r j a d J o h a n n H e i n r i c h R o s e n p l ä n t e r i l e . *Esimene köide 1814–1818*. 1995. Koostanud Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- P a u k s o n , Harald 1939. Vaatlusi eesti esseest. — *Looming*, nr 5, lk 514–627; nr 8, lk 871–877
- V i n k e l , Arne 1966. *Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast*. Tallinn: Eesti Raamat
- W i e d e m a n n , Ferdinand Johann 1869. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften

KRISTI METSTE (sünd. 1961), lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1985, 1990. aastast on teadur Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. *Akadeemias* avaldanud “Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks” (1999, nr 9, lk 1816–1841).

ÜHE PÕHJENDAMATU JA EBAÕIGLASE VÄITE ÜMBERLÜKKAMINE

Otto Wilhelm Masing

Meie jutt jäi viimati poolele ning tundsin ka tarvis olevad teda poolele jätta, sest et nägin teid pahameeleliseks ja ägedaks saavad. Jäin siis vait; ja näitis sennest, otsekui oleks õigus teie kätte jäänud. Ometige see nenda ep ole ning seepärast sealtsamast kinni hakkam, kus viimati lõpetasin.

Meie vaidlemine tõusis sennest; kui rääkis ühest väga kiidetud kirjamõistjast,¹ keda mõlemad tunneme, ja ütlin sennest kahjo olevad, et tema neist asjust, mis elusse puutuvad, enam ei tea kui seda, mis raamatuist õppind. Seda isi tunnistate tõe olevad, ja mäletate küll, missugust naermist ükskord sai olema, kui odrad, mis ta pihus, arvas ja ütles rukkid olevad, ja kui krahv *** teda küsis: mis leiba iga pääv tänini olete pruukinud süüa, kas rukki vai odra? kostis: rukki. Noh! ütles krahv: kui teie rukkid, mis olete söönud, seesugused olivad kui need, mis praego teie pihus, siis olete keik oma elo aeg odraleiba söönud; sest need on odrad

Widerlegung einer ungegründeten und ungerechten Behauptung. — *Estnische Originalblätter für Deutsche*. I Heft. Dorpat: J. C. Schünmann, 1816, S. 1–29.

Koostaja tänab Eva Aaverit heade nõuannete ja Marju Lepa-jõed kreeka- ja ladinakeelsete tekstiosade tõlkimise eest.

¹OWM peab vajalikuks seletada nii sõna *kirjamõistja* 'õpetlane' kui *kiri*, andes sellele ka 'teose' tähenduse, näiteks *Voltäri kirjad*.

ja ei mitte rukkid. Voi! voi! teade keik ära, mis Kato, Varro ja Kolumella² kirjutand, ja ei tunne ei rukkid ega odre! —

Teie panite seda pahaks, et ma seda, mis krahv *** sel korral õiguse poolest inimesest laitis, söömalauga taga keikide kuuldes rääkis; ja hakkasite kõigest väest seda toetama: et see keikipidi parem, kui inimene ühtainust asja, mis ta enesele õppida ehk ametiks võtnud, õiete põhjani mõistab; kui et ta palju kiusab teada, aga ei ühes ega teises õige kindel ep ole. Sennepärast, et Inglis- ja Prantsmaa kirjatundjad aga üht ainust asja ajavad ja keik muud kõrvale heitvad, sennepärast ütlesite ka nende kirjad nenda põhja ulatavad ja hoopis sest poolest teistviisi saksameeste tõenõudmisega olevad. Need õpivad, kuidas rääkisite, tuhat asja; tahtvad keik teada, keik mõista ja kõigist kirjutada: ning et see nenda, on siis ka keik nende töö, nenda kui nende tundmine, poolik asi.

Peäle seda hakkasite veel otse pilkamise viisi meie maa õpetud rahvast laitmä. Mõistsin küll, mis ja keda arvasite ja tähendasite, kui ütlite: mis sest rahvast siin maal rääkida! — Need on keik polyhistorid,³ mõistvad viis, kuus võeramäa keelt; teadvad keik, tundvad keik, mis ehk ennemuiste olnud, praego on ehk veel saab olema. Nemad on kirjamõistjad, maamõetjad, mängomehed, maalmeistrid ja laulolauljad;⁴ on taevatundjad ja tähekatsumjad; ühe sanaga: nemad on keik! Nemad teavad keik ja mõistvad keik; nenda et ei või ei ühtki asja olla, mis neil teadmata ehk tundmata oleks; aga sest, et siin maal nii palju mõistetakse, sest see siis tuleb, et ei ühelgi maal nii palju lõmprid ep ole kui siin samas.

See oli nüüd küll üks väga terav laido sana, mis teie suust tuli. Kes seda salgab, et meie maal palju, väga palju seesugusit on, keda kui pooliktundjaid lõmpriks tuleb nimetada? Aga, eks siis teisis paigus, ehk teie eneste emä- nii kui Inglis- ja Prantsmaal niisugusid ka leieta? — Sallige, et ma õiguse mööda teiega keik ära räägin; minä ei taha ei vaidelda ega tüli hakata, muud kui äga

²Cato, Marcus Porcius (234–149 eKr); Varro, Marcus Terentius (116–27 eKr); Columella, Lucius Junius Moderatus (1. saj. pKr); kõik kolm on kirjutanud põlluharimiskunstist.

³kõigeteadjad

⁴OWM seletus: *laulolaulja*, 'luuletaja'.

seda, mis tõsi, tõeks ajada. Seda ammustki teate, et tõde mitte ühe ehk teise inimese mõttest ehk suust ei seisa, vaid isienesest, ja et ta liikumata enese põhja peäle on rajatud; kui meie kaksipidi temast arvame ehk tema pärast kahevahel oleme, siis see tuleb sest: et ehk meie jõud ei ulata keik äraarvata, ehk et valemõtlemised ja muud inimeste nõdrused meie ja tema vahel varjo teevad ja vahet kinnitavad.

Olgo nüüd nenda, kuidas sel korral söömalauga taga mitme targa rahva kuuldes ütlesite, et Inglis- ja Prantsmaa rahva kirjad sennepärast paremad, et mehed üht ja sedasama rohoaia peenard harivad ning et nemad ikka üht ja sedasama vilja teda sunnivad kandma: siis see asi ometige mino silmist nenda näitab, kui peaks see neil enestel, muist ka teistel kahjuks olema. Palun seda luba, et teie tähendamise sana juure jäen. Tema harib ja kitkub siis küll, nenda kuidas tähendasite, üht peenart, mis aastast aastani ühtsugu vilja kannab, olgo nüüd sibulaid ehk rõikad; sünnib siis küll sennepärast arvata, et tema sibulad ja rõikad head küll võivad olla, sest et aina üksi kui tühe inimese hooleks annetud ja võetud asjad haritakse ja häälitsetakse.⁵

Aga lähme nüüd Lontovasse Pikkertoni ja Pariisi le Brüni määratumaid aedo vaatama!⁶ — Vaatke! mis sibulad ja rõikad siin nähikse olevad! Vist mees muud ei hari, külva, istuta ega kasta, kui aga sedasugust vilja! — Kus meie maal seesugusit näha? — Seal igäüks püüab oma aeda maha panna, mis aga maa kannab: seepärast on temal siis küll kõigist, aga mis see keik on? — Lähme eemale! Aed näitab lai olevad. Ennäa! siin keiksugust asja; on ananassi, viigi-, sidroni-, mandli- ja arekapuid: klaashoones nähikse tee-, kohvi-, plantaani- ja muid puid seisvad: siin tuule käes on keiksugused võeramaa võsud kasvamas, keik ilusad, prisked ja head näha, mis armsaste lehkavad. Eks ole rõõm seda nähes? Kuidas arvate? — Kumb küll enam peaks teadma

⁵häälitsema 'hoolitsema, hellitama' (Wied.)

⁶*Pikkertoniks* on arvatavasti muutunud šoti literaadi John Pinkertoni (1758–1826) nimi; tema on avaldanud rea illustreeritud reisikirjeldusi (nt 17-köiteline *Collection of Voyages and Travvvels*, 1807–1814); nende saksa tõlkeid võis OWM ehk näha saada. Charles Le Brun (1619–1690) oli omal ajal väga tunnustatud maalija, kes on teinud ka losside sise- ja väliskujundusi.

ja targem olema, see ennest nimetud sibula mees vai Pikkerton? Ehk kumb neist peaks enam kasu saatma teistele, kas le Brün vai see rõikaistutaja? —

Ärge arvage seda pilkamiseks, vaid aga tähendamiseks ööldud. Teie isi olete mind selle peäle juhatanud.

Ei! — seda enam inimene teab, tunneb ja mõistab, seda enam temal enesel ja teistel sest hinda ja head. Meie päävil see kogoniste ei sünni ega lähe korda, et õpetud mees enam ei teaks, kui aga üht asja. Kui ta tõeste tõsine kirjamõistja, siis peab temal see küll isiaranis põhjani selgeste käes olema, mis tema oma ameti ülespidamise kasuks püüdnud õppida; ja kui see temal poolik ehk segane oleks, siis tema omal kohal üks pool, laidetav, ja õiguse poolest laidetud inimene saaks olema; aga kui tema jälle muud ei teaks, kui aga seda, mis tema igapääevase töö kohta puutub, siis ta sigiva kasutoomise poolest nendasamoti pool inimene isikeskises elus saaks olema.

Kui üks kingsepp kuldsepist, maalimist, treimist ehk muud veel kõrgematki asja oma kingsepise juures tahaks nõuda, siis tuleks küll õiguse poolest temale meeletuletada ja öölda: *ne sutor ultra crepidam*,⁷ sest et temal siis, nenda kuidas vana sana ütleb: üheksa ametid ja nälk kümne maks saaks olema. Aga see on üks hantvärkimees, kelle tööd ja tegemised, nenda kui teda ennastki, kirjamõistja vasto ei või ega sünni arvata. Tehko siis küll kingsepp kingi ja saapaid ning ärgo mingo muu tühja ajaviitliku katsumisega oma kallist aega raiskama: aga kirjamõistjad õppigo keik, mis aeg ja jõud annab õppida; ega või ka inimene iial sest poolest liiaste saada, ega saa tema ka iialgi üht asja sügavalt kätte, ilma et teist appi nõuaks ja seda ka õpiks. . . Ons teie meelest ära kadunud, mis Cicero ütleb?

*Omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum, et cognatione quadam inter se continentur.*⁸

⁷ Kingsepp jäägu oma liistude juurde.

⁸ Kõikidel kunstidel, mis on seotud inimsusega, on mingi ühine side ja neid hoiab koos mingi omavaheline sugulus (Cicero, *Pro Archia poeta*, I, 2).

Eks teie leia seda iga pääv tõe olevad ja tõeks tulevad? Miks teil enestel nii palju raamatuid, mis, Jumal teab! kui mitmist asjust õpetust ja tarkust andvad? Kas need liigutamata teie toas, otse teie silmailuks aasas⁹ seisvad? Ei kogoniste! Teie loete ehk kirjutate ühtepuhko; tõusete vara üles, heidate hilja maha. Miks teie seda teete ja miks teie ennast nenda vaevate? Eks mitte sellepärast, et teate, et selle põlve rahva ajal, sennest kirjamõistjal küll ei saa olema, et ta üht ja teist aga peält teaks, vaid et ta paljogi peab tundma ja põhjani teadma, kui targad mehed teda ei pea rumalaks põlgama.

Et nüüd teie teadmine ja tundmine kõigis õpitavais asjus määrato küll, siis ometige keik ühest suust teile tunnistust andvad, et omas ametis ja kõiges tundmises, mis temasse puutub, mees omal kohal olete; aga et peäle seda kõrvalise tundmise poolest nii palju olete õppind, et kui üks valgus teiste keskes seisate, mis kõigile rohket kasu saadab ja teil enestel teenitud au ja head toob. Miks siis teistest seda laidate, mis teil enestel, ja teie läbi muilegi, nii suureks hinnaks on?

Oleksite aga seda tahtnud laita, mis tõeste laitmise väärt, et selle põlve noored inimesed silmakirjaks palju tahtvad teada, aga seda vaevanagemist kardavad ja põlgavad, mis tõsise õppimise juures on; kes küll keik himustavad mõista ja kõige peäle oskada, aga seda ilma palehigita tahtvad kätte saada, sest et seda kallist sana ei tunne:

*Wenn dich die Aehre reizt,
mußt du den Fleiß nicht scheuen.*¹⁰

Kui seda mõne noore inimese pärast seda puhko oleksite tahtnud kinnitada, siis oleks keik õige ja tõsi olnud ning oleks sana teie suust ehk vahest siin ja seal head maad leidnud.

Oli see siis, palun mitte pahaks panna, oli see siis aga otse üks paha tujo, mis teid õiguse joone peält ära lükkas. Seisite ühelt poolt, isiäranis ingliserahva poolt, ning ei ajand mitte otsekohe läbi.¹¹

⁹OWM seletus: *raamato aas* 'raamaturiiul'

¹⁰Kui sind ahvatleb au, / ei tohi sa usinust karta.

¹¹OWM seletus: *otsekohe läbi ajama* 'erapooletult otsustama, toimima' (*piltl.*)

Võtame nüüd isikeskis kui mõistlikud mehed seda samast asja kõige tasandusega otsast otsani lahti- ja hoopis ülesarutada.¹² Ütlesite sel korral ingliserahva kirjad kõige täielisemad olevad ja Saksamaa mehed neie vasto otsekui härjapõlve rahvast hiiede vasto seisvad.

Kuida üks mees, kennel Jumalast nii palju tarkust annetud ning kes oma mõistmise ja tundmise rajad nii laiaks ajanud, kuidas üks seesugune mees nenda julges rääkida, ilma et argust tema südamesse ehk punetust tema palesse oleks tulnud? — Eks teie isi ole Saksamaa mees? Eks teie tea, et õntsa Lutheruse ajast sealt maalt kõige suurem valgus kõige maailmasse läinud? — Kui teie seda veel poleks teadnud, siis seda ometige Willeri raamatust,¹³ mis teie käes, oleksite võinud teada saada. Nimetage, palun, nimetage üht ainust tundmise aaru¹⁴, mis Saksamaal teadmata ehk mis hoolimata oleks kõrvale heidetud? Ehk nimetage üht ainust vaimopõldu, mis seitsinatsest töötelijast, ausast ja ustavast rahvast harimata oleks jäend? Kes arvab kohe need tuhandet üles, kenne nimed igaveseks ajaks kui suure meeste nimed kuulsaks saanud? Neid keik teie usaldasite alvaks teha ja targa rahva kuuldes härjapõlve rahvaks inglismeeste vasto arvata! Ei! seda ei sünni heaks kiita, sest et oma tänamata südant sallisite ülekohtseks saavad. Keik, mis teate, olete Saksamaalt enestele perinud ehk seal maal õige teele juhitud, et seda omast väest oskasite otsida ja leida, mis teil praego käes on.

See valgus, mis siingi maal kumab, olgo seda nii palju kui on, eks seegi Saksamaalt ole tulnud? Kes meie lapsi tänini õpetand? Kust suurem hulk neist tulnud, kes Tartus, Peterburis, Moskvas, Kaasanis, Harkovis ja muis paigus õpetamas, kas meie vai Saksa- maalt?

¹²OWM seletus: *lahti-, ülesarutama* 'arutlema, analüüsima'

¹³Villers, Charles de (1765–1815), prantsuse-saksa õpetlane ja kirjanik. Tõenäoliselt on mõeldud tema Prantsuse Instituudi poolt pärjatud auhinnatööd *Essai sur l'Esprit et l'influence de la Réformation de Luther* (Pariis, 1804).

¹⁴OWM seletus: *aar* 'kõik, mis nagu kehaliikmed kehast eralduvad võrsetena, ridadena, kiirtena. Piltl. Jutt läks laiaks ja mitmeaaruliseks.'

Kui tagasi mõtleme ja seda meele tuletame, mis ennemuiste sündinud, siis peagi ilmub, et Saksamaa meestele suurt täno tuleb anda, isiäranis kirjamõistjate poolst. Eks olnud need, kes esimesest näitasid, kuidas raamatuid trükkida, nenda kui need teisedki, kes uurisid ja muid imeasjo hakkasid tegema, Saksamaa inimesed? — Euler, Ernesti, Gesner, Göthe, Herschel, Haller, Heyne, Kant, Klopstock, Lessing ja need muud tuhandet sellesugused mehed, kas peaks sündima neid härjapõlve rahvaks nimetada?

Kui nüüd ka tahaksite selle peäle jääda, et mõned Inglismaa kirjatundjad ühes ehk teises asjas teie arust paremaste kirjutatud kui meie omad; ega nemad siis ometige sennepärast keik ühesugused oma kõlbuse poolst ep ole. On seal, nenda kui kõigis paigus, targad ja pooliktundjad mehed, head ja sandit raamatud segamiste: aga nenda, kuidas neil suuri mehi küll on, nendaks meilgi niisugusist veel ep ole puudu olnud ega, Jumal tänatud! iialgi saa puudu olema.

Peäle seda, kui võtate selle peäle mõtelda, et niisugused inglismehed, kes oma kirjade läbi väga kuulsaks saanud ning kes aga ühtainust asja ajanud ja õppinud, seesugused olivad ja veelgi tänapääv seal maal seesugused on, kes mitte omast töö vaevast, vaid omast peritud varast ilma mureta elavad; keda kuhugi töö, tegemise ega ameti toimitamise juurde ei sunnita ega tarvitata, vaid kes oma käe peäl oma enese voli järele oma aja ja jõuga teevad, mis tahtvad: kui selle peäle võtate mõtelda, küll siis isi tunnistate, et seesuguse rahva tööõudmine temale ennemine armsaks aja- viiduks kui tööks tuleb arvata; sest et tema ette võtab, mis himo teeb ette võtta ja süda kutsub tegema. Temal on siis aega küll keik elo aega ühe asja juures viita, ilma et sellepärast kostmist ehk muud tal saaks olema.

Vaatke nüüd teisest kohast, missugune lugu meie kirjatundjatega. Paljus neid olnud, kes jõude oma enese volil oleks saanud olema ja elama? Muist keik kui ametmehed on mitme töö, tegemise ja toimitamise murega koormatud, nõu ja jõu kitsuse poolst sagedaste vaevatud, otsekui niisugused, kes alati ikkes, ometige paljogi kirjutavad ning veel saavad kirjutama, mis maailma otsani kestab ja kõlbavaks jääb. Noor mees, kui suure kooli peält tuleb, kuhu ta läheb? Suure rahva kodadesse lapsi õpetama. Ega seal seda tema käest küsita ega nõueta, mis ta valmistamiseks oma

tuleva ja soovitava ameti kasuks õppind, vaid hoopis teist asja, kuidas isi teate. Paljus noorel inimesel päävi? Ehk kui oleks ka kõige terasem õppimise peäle olnud, kas jõudis kõigis asjus põhja ulatada? Ei kogoniste! vaid mitmed asjad jäivad selle lootuse peäle: *docendo discimus*.¹⁵ Pärast, kui keriko- ehk muu ameti peäle saab, saab siis suure töö alla ja kõigesuguse rahvaga, nii kõrgemate kui alamatega läbistikko käima; kogutakse teda ülemate poole, kus mitmid asjo tunnetakse ja teadetakse; on siis tarvis, et jo sellepärast seda ehk poolikultki püüab tunda, mis ülema ja targema rahva keskes ei sallita, et õpetud inimesel peaks teadmata olema.

Saksamaal see teistviisi kui meil. Seal iga seisus oma sekka jääb; aga nendaks see siin maal ep ole ja, teate, meie kohas kirjamõistjaid keiki paiku ja keige kõrgemategi seltsi tarvitavad ja kutsutavad. Oleks siis inimesel ladina, teisel kreeka keel ehk teisel maamõetja tundmine küll käes, aga muud ühtegi senna kõrva pandavad, mis siis seesuguse ühepoolse loomaga teha, kui ei ladina, ei kreeka keelest ega maamõetmisest jutt ei juhu? Jääb küll ikka tõeks, mis Horats ütleb:

*Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.*¹⁶

Olete siis tõeste Saksa- ja meie maa kirjatundjaid ilmaasjata nii kibedaste äralainnud ja oma silmanägemise valeds härjapõlve rahvaks alandant ning seeläbi selle ausa ja töötegiija rahvale sedasama liiga ja ülekohut teinud, mis Archenholtz¹⁷ omal ajal Itaaliale, kui omas raamatus *Engeland und Italien* keik ärateotas, mis headki seal juhtus nägema; ja selle vasto ingliserahvast kõige tema valitsuse ja harjumise vigadustega taevani ülendas. Ep ole tema sennest suurt kiitust saanud, aga seda enam laitust. Ütles ükskord üks väga tark ja armas inglismees, kes väga tuttav Itaaliale, mino vasto, kui seitsamast raamatust rääkisime: ó ðe

¹⁵Õpetades õpime; Seneca ütluhest (*Epistulae morales*, VII, 8) kujunenud kõnekäänd.

¹⁶Poolehoiu pälvib alati see, kes ühendab meeldiva kasulikuga (Horatius, *Ars poetica*, 343).

¹⁷Archenholtz, Johann Wilhelm v. (1743–1812) — saksa kirjanik. Teenis aastani 1763 Preisi armees, seejärel reisis Inglismaal, Prantsusmaal, Itaalias. Tema *Engeland und Italien* ilmus 1785.

Ἀρχενόλζ κυνος ομματ' εχει¹⁸ Seesugust täno ta nende käest sai, keda teiste teotusega püüdis suureks kiita.

Archenholtz on mõned aastad järsko selle nimetud raamatuga meile ja mitmetele kahjo teinud, sest et hakkasime Itaali rahvast ja nende töönõudmist põlgama ja seda tühjaks pidama.

Ometige Archenholtz see mees ep ole, kes kirjatundjate sügavaist ehk kõrgist asjust oskaks õiete arvata, sest et tema nende peäle pole õppind ega neist enam tea kui need teisedki, kes niisugusid raamatuid kirjutavad, mis aga nende jano täitvad ja kustutavad, kes uue sanumite ja teaduste peäle himolised.

Kui selle vasto Jacob Jona Biöhrenstähli raamatu¹⁹ esimest jago kätte võtame ja sennest Neapli, Roma, Vlorentsi, Livorno, Bolonja, Venedi, Verona, Mailandi, Pavia, Genua ja Turini linna²⁰ ennast laseme juhatada; tema seltsis keik kohad läbi käime; õpetud rahva ja nende kirjade ja töönõudmisega tutvaks saame: siis peagi nääme keik asjad hoopis teistviisi olevad, kuidas pooliktundja Archenholtz ütleb, kes mitte teiste, vaid oma kukru kasuks keik elo aeg püüdnud kirjutada ning mis püüdnud, ka kätte saanud.

Kahjo sennest, et meie armsa. . . silmad kinni läksid, enne kui oma kalli raamato sai valmis tegema, kenne tarbeks peäle kümme aastad nii palju teadusid suure raha kuluga oli kogunud. Oleks see raamat saanud ilmuma, mis tema Õntsa! käte vahel nii kaua oli viibimas; siis mõni senne seest Itaali rahva kirja asjust paljogi oleks saanud õppida. Oli kadunud inimesel see nõu, et tahtis oma raamatu selle nime alla panna: *de re literaria Italiae recentioris*.²¹ Kes Jumal nüüd teab! kuhu ja kelle kätte tema käekirjad saanud?

¹⁸Archenholtzil on koera silmad. Archenholtz on vilets lipitseja. (piltl.)

¹⁹Tõenäoliselt rootsi orientalisti ja reisikirjaniku Jakob Jonas Björnsthäli (1731–1779) postuumselt ilmunud raamat *Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekland* (I–VI, Stockholm, 1780–1784). Raamat ilmus peatselt ka saksa, hollandi ja itaalia keeles.

²⁰Napoli, Rooma, Firenze, Livorno, Bologna, Venezia, Verona, Milano, Pavia, Genova, Torino.

²¹Itaalia uuemast kirjandusest

Ehk on vahest jo senna läinud, kust enam ilmaski saa lagedale tulema.

Mis prantsrahva kirjadest võtsite kiita, oli muist tõsi, muist mitte; sest poolest mitte: et ütlite neid Saksamaa õpetajad olevad. — Teame küll hästi, kuidas asi olnud. Itaali keel jõudis prantsuse ja see jälle saksa keele ette. Nenda kuidas kaup ja raha ühest käest teise kätte ja viimaks, kes teab, kuhu maailma nurka jookseb, nendaks on ka inimese seestpidise kauba ja varaga.

Prantsuse keelt hakati vast Ludviki XIV-(nema)²² ajal õiete harima. Seesama uhke, suureline ja auahne valitseja, kes kõigis seda nõudis, mis küll kõrk, aga ka lõbus; ega ühtegi võinud sallida, mis viisita tahtis olla ehk ineto: soovis ja nõudis nenda kui Augustuski, kes tema au oleksid kuulutand. Kes oskab ehk mõistab seda paremate teha kui targad raamatukirjutajad? Seepärast on needsinatsed, kui kord nenda kuulsaks saand kui Voltär ja teised, kõige kõrgematest väga meelitud ja ellaste käte peäl kannetud, et otsekui pasuna puhkujad kõige maailmale need suured teud kuulutavad, mis nende häälitsejad teinud ehk tahtnud ja soovind teha, kui ka mõnikord meelest oleks läinud, mis sel ehk teisel tunnil tujokaupa juhtus nõuks tulema. Sest siis sündis Ludviki valitsuse aal korruga hulk mehi, kes kui raamatukirjutajad kadumata au osaliseks saanud. Needsamad elasid kõige enamiste suuremate keskes; harjusid omas viisides ja keeles kõrgemate targa, lahke, lõbusa ja terase viisi peäle; ning nenda, kuidas isi viiside poolest viisilised olivad, nenda siis ka viisiga ja viisi pärast kirjutasid. Sest siis tuli, et Saksamaa kirjamõistjad, kes neil päävil veel aina ladina keele kirjutasid, aga oma keelt paremate ei mõistnud kui talopojadki, suure põlgduse sisse sattusid. Suuresugu inimesed armastasid lõbusaid prantsuse keele raamatuid ja ütlesid saksa keelt, mis aga kantslite peält ja alamate suust kuulsid, metsinimeste keele olevad.

Nenda võttis siis prantsuse keel prantsuse ehtede ja viisidega ühtaego võimust keikide üle ja keikide peäle ning arvati seda, mis Saksamaal saksa keele kirjutati, mitte nimetamise väärt olevad. — Seepärast et keel veel nenda harimata, ei tahtnud ka Leibnitz mitte

²²Louis XIV (1638–1715), Prantsuse kuningas.

oma Theodiced²³ saksa, vaid ennemine prantsuse keele kirjutada: muist et oma raamatud suurte kätte soovis; muist ka, et Peter Bayle²⁴ vastu tahtis hakata, kes sel ajal Roterdamis prohvesseriks oli ja oma Diktisionäriaga nii suurt kõla ja tüli ilmassa oli läkitanud.

Aeg, mis keik asjad ümbertoob, võitis siis viimaks saksa keele valjust ja vaesust, nenda et tema kõige kõrgema ja ülema laulolaulja kui kõnepidaja suust lõbusaste hakkas kõlama, kõige kõne ja kirjutusele ette lööma ja kuningategi kodades armsaks saama. Seisis tema siis omas uuesündinud väes, ilus ja rammus 1760 kuni 1790. Sest ajast hakkas palju vesivõsusid, kuivraago, käsn ja pahkasid ajama. Nenda kuidas neil päävil ilmas keik asjad segaseks olid minemas, nenda siis ka saksa keel mõne inimeste julguse läbi, kes võimust enese poole saanud, hakkas keero minema. Asusid sest ajast mitmed kõnekäänud ja asjata ülesvõetud kreeka ja prantsuse keele sanad meie raamatutesse ning perisid maad meie suus. Võttis küll vana auväärt Campe²⁵ keik omad jo kulunud ja vanaks läinud sõariistad kätte, mis olid õlenuustik, liiva ja lehelise pütikene, ja hakkas meie keelt küürima; tema sanakesed kui ernid ära valitsema; kui mõne leidis teistsugu ehk seltsi olevad, seda äraheitma, oma hiireernid asemele panema ja meid vihma käest räästa alla viima. Nenda saime siis sohva ja *rendez-Vous* asemele: *Lotterbett* ja *Stelldichein*. Jumal tänatud! need asjad on kui tühjad varjonäitised²⁶ jo ammust keik ära kadunud.

Palun teit nüüd: olge nii head ja ütelge, missugused prantsuse kirjutajad Saksamaa meestest ülema? Ma räägin niisugusist, kes tõsisist aga ei mitte kantsliku nalja asja kirjutand: sest et veidra nalja poolest seda rahvast maa peäl ep ole, mis prantsuse rahva vastu seisaks. Nimetage nüüd, keda isi tahate: arvan ikka, et

²³*Théodicée* (Teodiike, 1710), Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) filosoofilisi põhiteoseid.

²⁴Bayle, Pierre (1647–1706), prantsuse publitsist ja filosoof. Peateos *Dictionnaire historique et critique* (2 kd, 1695–1697) mõjutas prantsuse entsüklopediste.

²⁵Campe, Joachim Heinrich (1746–1818), saksa pedagoog ja noorsookirjanik. Eriti levis tema ümbertöötatud D. Defoe *Robinson Crusoe* (1779–1780), mis on tõlgitud peaaegu kõigisse euroopa keeltesse. Püüdis puhastada saksa keelt võõrsõnadest.

²⁶OWM seletus: *varjonäitmine* 'pettekuju, nägemus, miraaž'

meest mehe vasto paneme, mitmes asjus ehk seegi meile veel õnneks juhub, et kolm, neli ja viis ehk veel enamki omast käest leiame, keda võime rinda panna. Muud kui aga Voltärist palun mitte rääkida. See oli nii kui Aristoteles, Baco de Verulam,²⁷ Leibnitz ja meie kadund Lehrberg²⁸ seesugune, kelle sarnatsed arvast ilmale sünnivad.

Hirvambast Pironist²⁹ mina muu nõu pärast ei räägi, muud kui et aga seda saaksin ütelda, kuidas vaevalist ja kõhetand Marmontelli³⁰ alandas, kes Akadeemi alaliseks sekertaariuseks oli ja need kiimaliset *Contes moraux* on kirjutanud, mis õiguse poolest *Contes immoraux* tuleb nimetada.

Piron oli nii kui meie armas Lessing lustihimoline ja kõiges omas jutus väga terava sanaga, aga, nendasamoti kui see teinegi, otsekohe ja selge südamega inimene. Marmontel, keda mõnikord oma keelega oli haavand ning kes ei arvand ennast õntsaks saavad, kui üks parika loka juhtus natikest valgem ehk kõrgem teisest olema, kandis sala viha tema peäle, kõige enamiste sellepärast, et ta tema *contes moraux* oli öölnud *contes immoraux* olevad. Tundis siis ükskord tarvis Pironi kõrvale võtta, teda noomida ja temale ütelda: Arvage, missugused meie kui akadeemikerid ole-

²⁷Bacon, Francis (1561–1626), inglise riigimees ja filosoof.

²⁸Lehrberg, Aron Christian (1770–1813), väga andekaks peetud baltisaksa õpetlane. Tegeles peamiselt vanavene ajaloo, geograafia ja genealoogiaga. Eluajal ei avaldanud trükis midagi. Postuumselt anti välja tema kogutud uurimused *Untersuchungen zur älteren Geschichte Rußlands* (Petersburg, 1816). O. W. Masingu esimese naise õmmees.

²⁹Piron, Alexis (1689–1773), prantsuse luuletaja ja näitekirjanik. Saavutas edu peamiselt komöödiatega. Värsskomöödiat *La métromanie* (1738) peeti 18. sajandil parimaks komöödiaks pärast Molière'i näidendeid. Tuntud olid ka tema kaasaegsete autorite (Fréron, Desfontaines, La Chaussée, La Harpe, Marmontel, Voltaire) vastu suunatud tighed epigrammid.

³⁰Marmontel, Jean François (1723–1799), prantsuse proosa- ja draamakirjanik, memuaaride autor ja ajakirjanik. *Encyclopédie* kaastöölaine, 1763 Prantsuse Akadeemia liige, 1783 selle alaline sekretär, 1771 kuninglik historiograaf. Tegi endale nime paljudesse keeltesse tõlgitud jutustustega "Contes moraux" (Moraalsed jutustused, 1756), milles propageeris kodanlikke kombeid ja voorusi.

me! Seesugused mehed, kenne peäle kõige Euroopa valitsejad kõige oma targema alamatega ühtalati vaatavad ja seda, mis ütlem, otse Jumala sanaks peavad. Seda teie olete meelest kautand, sest et teie ei mõista isi enesest lugu pidada ega sennest, et meie teid eneste kohaseks oleme ülendand. Teid nähikse kõigis paigus, käite kõigesugu rahvaga läbistikko ja teete meid teisi selle läbi inimeste meelest alvaks. Kes akadeemiker, seda aga omasugu rahva ehk kõige kõrgemate seas nähikse, aga mitte mujal. Palun siis, et edespidi võtaksite ette katsuda, kuhu ja kelle juurde lähete, et meie Akadeemi teie läbi ei saaks teotud ega meie kuulsad nimed teie pärast alvaks tehtud. Seda ütlen teile ameti, muist ka ülemate nõudmise poolest.

Piron ei lausund ei musta ega valged, kummardas ja läks oma teed. Teisel hommikul läkitas raamatu Akadeemi; võttis ennast lahti, jättis jumalaga ja palus viimaks oma hauakivi peäle need sanad panna:

*Ci gît Piron, qui ne fut rien,
pas même Academicien.*³¹

Olid mehed nenda õrnad ja ellad, et seesama veike noolekene kohe nende südant nenda lõhki ajas, et keik Akadeemid hinge vaakumas nähti olevad. Ega seesugust hirmsad pilkamist võind ka naeroasjaks panna. Mehed, kenne käest keik Euroopa valitsejat, nenda kuidas Marmontel ütleb, valgust otse kerjasid, nende suu sisse ööldi, neid ei midagi olevad. Seda ütlemata teotust suured ja kuulsad mehed ei suitnud kannatada. Tõtsit kaebamist, ütlesid Pironni kuninglikko Akadeemid teotavad ja palusid teda sennepärast kohto ette tõmmata ja teda kimpotada.

Õnneks olid teised targemad; läkitasid kaebamise raamato tagasi, käskisid Pironi rahule jätta ja oma enese au ja häbi pärast sennest vait olla, mis oli sündinud. Läks siis nende viimne lugu pahemaks kui esimene. Marmontel, kelle süda lõhki kukkumas oli, andis nõu kuningale alandliku palveraamatu kerjutada ja õigust niisuguses kitslikus kiusatuses tema armopoollest nõuda. See juhtus parajaste sel samal ajal sündima, kui Mariad Anto-

³¹Siin puhkab Piron, kes ei teinud midagi isegi akadeemikuna.

nettad³² Prantsuse maale oli kositud ja Glukki ja Piccinid³³ Pariisi kutsuti, et suurt ooperad pidid tegema. Aga selle ooperaga see oli nenda:

Mõned suuresugu inimesed, kes kui Maria Antonetta saatjad Viinast Pariisi olid tulnud, ütlesid otsekohe prantsuse ooperad ühtegi Viina opera vastu maksvad. See sama laitmene täitis keik Pariisi linna, kuninga koda ja Akadeemid kahinaga. Keikide pead uhisesid otsas — sest seda ei võind üksigi mõista, kuidas inimesed seda julgenud laita, mis nemad ja nende Akadeemi heaks kiitnud ja veel heaks kiitsid. Lõivad siis viimaks kahte seltsi, teine, mis peäle ajas, et prantsuse oopera ülem kõigist; teine jälle, mis seda toetas, et Viina oma parem.

Marmontel, kes suurte meelest väga palju maksis, et ta libe ja kummardaja inimene oli; ka oma ilusa jutokeste pärast naesterahvast väga kalliks peeti; oli lennos kui linnoke, mis ühe puuksa peält teise peäle lennab: läks ühest majast teise kuninga praua saatjate rumalust laitma ja naerma, et nende ooperad olid ütelnud Viina omast alama olevad. Aga tema süda oli täis pakitust, sest ja sellepärast, et ta isi sel ajal väga palju ooperalaulusid oli teinud ning tundis ja arvas ennastki laidetavad, kui neid äralaideti, kes tema lipilapi laulukesi tema enese nii kui kõige prantsrahva meele pärast tänini olid trallinud.

Hakkas kõne liikuma, kui peaks Glukki Saksamaalt kutsutama kuninga praua teretamiseks suurt ooperad tegema. Pandi seda esiotsast naeruks ja tühjaks jutuks; aga kui pärast ometige seda kuuldi tõeks tehtavad, siis ei teadnud keegi enam, mis arvata. Kisa kõlas keiki paiku ja Marmontellil oli häda ilmanõuta. Hakkas siis suurtega, kes tema poolt seisid, salaja nõud pidama, et Piccinid Itaali maalt pidi kutsutama ja Glukki jäetama, kus ta oli. Teine selts, mis vastu toetas ja teist senna soovis, ajas kuninga prauast toetud läbi; ja läks lugu nenda, et Ludevik XVI³⁴ Glukki käskis tulla. Nüüd oli tulukene lahti! — Keik linn, Prantsmaa ja Aka-

³²Marie-Antoinette (1755–1793), Prantsuse kuninganna, Louis XVI abikaasa, Austria keisri Franz I ja Maria Theresia tütar.

³³Gluck, Christoph Willibald (1714–1787), saksa helilooja; Piccini, Niccolò (1728–1800), itaalia helilooja.

³⁴Louis XVI (1754–1793), Prantsuse kuningas.

deemi lõi leeki üles; ja oli niisugune kära ja sulleliigutamine seal maal, et enam otsa olnud.

Marmontel, kes salamiste tuld kihutas, tähendas kõigile suurtele, kui peaks see asi kõigest maailmast prantsuse rahvale teotseks annetama, et Saksamaalt saksa meest pidi otsitama, kes neile ooperad pidi tegema. Aga ei siin olnud parata, sest kuningas oli jo käsko andnud ja Gluk jo tulemas. Mis teha? "Paneme inimest võitlema! ütles Marmontel, ja jäägo see Wilip Orleani³⁵ hooleks, kuningas meelt pöördka, et Piccinid ka täna laseb tulla: See, nii tõest kui Jumal taevast! see võidab teist: siis jäävad nemad keik häbi sisse ja meil saab naermist küll olema." Wilip läks siis paluma ja ütles tema vastost see sama härda meelega ja armolise südamega kuningas need sanad:

*Eh bien mon Cousin! puisque vous dites, qu'il vaut mieux d'en avoir deux; je veux que s'engage Gluck et Piccini pour cette affaire de si peu d'importance.*³⁶

See sana kergitas neid ja pani nende asemelt ära läinud ja kõhetand südamed jälle paigale. Oh! kui oleksid ette teadnud, mis valu sennest pidi sündima, oleksid küll seisnud seesugust nõu pidamast.

Tulid siis mõlemad tublid mehed kui võitlejad Pariisi. Marmontel võttis kohe Piccinid kui kana oma poega oma siiva alla. Gluk tegi oma oopera Alcesti³⁷ ja teine ka oma; mängiti mõlemaid: ja saksamaamees võitis Piccinid, kes, nenda kuidas teate, väga auväärt lauloviisi tegija.

Ep olnud see kellegi meelega tulnud, et asjad teisiti võiksid minna, kuidas arvati; ning sest et see nenda oli, sai siis lootus ja ootus, mis tühjaks läind, nii palju sappi nende südamesse panema, et mitmed, aga nende seast Marmontel esimesest, ränga haiguse sisse langesid. Mõne aja pärast toibus jälle ja kui vaevast surma käest oli pääsnud, juhtus see noomimine olema ja see tuline nool

³⁵Orléans'i hertsog Louis Philippe Josephe (1747–1793), revolutsioonipäevil nimetas end Philippe Egalité.

³⁶Hästi, mu nõbu, kui teie ütlete, et parem olgu neid kaks, tahan, et palgataks selleks nõnda vähetähtsaks puhuks nii Gluck kui Piccini.

³⁷Glucki ooper *Alkestis* valmis siiski varem (1767) ja esietendus Viinis, esimene Pariisis lavastatud ooper oli *Iphigeneia Aulises* (1774).

Pironi sulest tema südamesse tulema. Kohus pani Akadeemi kaebamist naeruks; läkitas nende raamato tagasi ja andis nõu enese au ja häbi pärast vait olla. See nende kannatust rängemaks tegi. Kirjutas siis Marmontel alandliku palveraamatu kuningale (kes muidogi jo pere lobina läbi keik teadis), et pidi Akadeemile õigust annetama, kui mitte, siis seda armo, et teda lahti lasta. Oli krahv Kreutz,³⁸ kes sel ajal Rootsimaa ambassaderiks Pariisis oli, temale nõu andnud, ennast Peterburi otsida; kuhu siis ka himo tegi minna, muud kui aga suure külma pärast, mis seal kuulis olevad, veel kahevahel oli. Viibis vastus selle armsa ja hea kuninga käest tulemast: viimaks toodi need sanad, tinasulega paperi lehkele peäle kirjutud, tema kätte, need:

tahate minna, minge; tahate jääda, jääge.

Ei mahtunud rõõm, mis sennest temal oli, tema südamesse, mis liigarmust hoopis täidetud. Sõitis mito pääva pitki linna kõigile näitamas, mis kuningas temale kirjutand; ja viimaks pani lapikese klaasi alla kalli kuldraami ja oma võerastetuppa seina peäle rippu-ma. Ometige näitab nenda, kui oleks seesama kannatlik Ludvik seda öölnud: üks keik! Sind olgo siin, ehk olemata!

Seda, mis seiesaadik Prantsuse akadeemikerist tõe mööda olen ütelnud ja rääkinud, annan teile tähentada, kuidas isi tahate. Aga seda küll teate, et see sama kuulus Marmontel sel korral kui *secrétaire perpétuel de l'Academie française*,³⁹ selle mehekogu nurgakivi oli.

Kui nüüd palusin, seda mis olen öölnud, tähentada, kuidas isi tahate; siis ka jälle teisest kohast palun ja soovin, et teie seda ei unustaks, mis inglisrahvast ütlin: et neil suuri mehi küll; aga et meilgi veel nende poolest pole puudu olnud. Nendasamoti arvage mind ka prantsuse rahvast arvavad ja ütlevad: aga et teie meid alamad neist tahate, seda keegi, kes pisutki neist asjust teab, ei või tõeks anda. Sellevastu tuleb tõe mööda tunnistada, et ustava ja kindla tundmise poolest põhjapoolsed mehed (kui Rootsi ja Saksamaa kirjamõistjad) hoopis teiste ette jõudvad, nenda et teise maa rahvas, ülepea arvates, neist kaugele maha jäävad. See ep ole

³⁸Creutz, Gustav Philip (1731–1785), rootsi diplomaat ja luuletaja. Alates 1766. aastast saadik, 1772–1783 suursaadik Prantsusmaal.

³⁹Prantsuse Akadeemia alaline sekretär

mitte tühi kiitel- ehk naeretav hoopelsana, vaid aina üsna selge tõde.

Pilkasite meid ja oma maa rahvast, et keik tahame teada ja nii mitmed keeled õpime. Kas siis võerast keelt õpitakse ajaviiduks? Kes seesugust tusalist ja nii suure vaevaga kokkolaulatud tööd ajaviiduks läheb otsima? Õpime võera rahva keelt sellepärast, et seda saaksime teada, mis nemad targaste õpetavad. Sest et meie õpetud mehed Inglis-, Prants- ja Itaalia keelt mõistavad, elavad nemad, et küll maad ja mered suurtki vahet kinnitavad, armsas ja kasulises tutvuses keikidega. Nendaks see on Rootsi, nendaks Saksamaa kirjatundjatega. Minge Inglis-, Prants- ja Itaaliale, kas leiate nenda olevad? Mõned seal ei teagi, kas meid ilmas ehk olemata; veel vähemalt seda, mis meie mõistame ehk kirjutame. Meie neist küll kasu saame, sest et nende keelt mõistame, aga nemad meist seda vähemad. On eneste süü; sest et meie keelt ja meid ennast rumalaks põlgavad: mis nenda ei saaks olema, kui meie keele raamatuid õskaksid lugeda.

Võtke nüüd veel tähendust, kui arvate seda hea olevad, et kirjatundja aga üht asja tunneb ja ajab. — Rootsi krahv Adolw Ulrik Kronstedt,⁴⁰ kui 1772 ja 1773 reisimas oli, käis Itaaliale minnes ja sealt tulles Pariisis. Kui väga tark ja kirjahimoline inimene, nõudis ta kõigis paigus kirjatundjatega tutvaks saada ja neid palest palesse tunda. Läks siis sellepärast nendasamoti üht väga kuulsaad meest katsuma, kes sel korral prohvesseriks oli *dans l'école Royale de la Chirurgie*.⁴¹ Rääkisid palju isikeskis: viimaks juhtus jutt Rootsimaa kohta ja küsis inimene (keda Kronstedt tarkuse pärast ei nimeta) paljogi, kuidas seal maal keik pidi olema. Kui krahvi käest kuulda sai, et seal ka jõgesid ja mägesid pidi olema, siis langes otse ehmatuse tema peäle, ja ütles: Issand mino Jumal! ei ma seda oleks arvand ega uskund, et põhja pool (*dans le Nord*) neid ka pidi olema! — Seda nüüd esimesest teie suust saan kuulda.

Miks teie naerotate? — Eks siis see veel veidram, kui inimene, kes alles 43 aastad rukkileiba söönud, ei seda tunne, mis ta suhu pannud, ega tea, kas rukkid või odre pihku võtab? —

⁴⁰Cronstedt, Fredric Adolf Ulric (1744–1829), arhitekt ja ametnik. Viibis õppereisil Prantsusmaal ja Itaalias 1770–1773.

⁴¹Kuninglikus Kirurgiakoolis

Nääte! See tuleb sennest, kui inimene aga ühe asja peäle jääb ja kui pigi tema külge hakkab; kui tema meel, tema silmad ja kõrvad mitte lahti keik nägemas, kuulmas, õppimas ja tähele panemas; kui tema aga seda heaks kiidab, mis enesele õppida võtnud, ja keik muud alvaks põlgab; kui aga raamatuist õpib, aga ka mitte elust: ning kui tema surnuid tähti küll loeb ja otsekui tõuk üht ja seda sama raamatud uherdab ja närib, aga ei tea, mis muud veel ilmas võiks olla.

Ütelge nüüd isi, kuidas see hea võib olla, et õpetud inimene enam ei teaks kui aga ühtsugu tundmist? Jah! kui tema kingsepp, siis ep ole sennest sana lausuda; aga kirjamõistja, kas see kingsepp? Ei! ja kui niisugune enam ei tea ega mõista kui teised; kui tema neis asjus, mis elusse puutuvad, teistest veel rumalamki tahab olla, mis ta siis maksab? Eks ta siis ole üks kelloke, mis eliseb, ja vask, mis kumiseb; üks vana tõugasöödud raamat, mis tolmotand raamatokapi nurgas hallitamas on? —

Sest nüüd saago küll olema; ning arvan, et isi tunnete ja oma südame ette tunnistate, et enam sel korral omas ägeduses olete rääkinud ja ütelnud, kui teil, nii kui targa rahval, kõlbas ja sündis rääkida ja ütelda.

DANIEL CHODOWIECKI

Poola Riigipäev

TANTSUKARU

Christian Fürchtegott Gellert

Tõlkinud Ain Kaalep

Üks tantsukaru kord sai ketist lahti enda
ja peagi metsas tal ka leidus peidupaik.
Küll kaisutasid seal muud karud pääsnud venda:
mis rõõmsa mõmina mis rõõmus kaik!
Ja rõkkas terve karulaas
suurt uudist: Päts on kodus taas!
Siis pajatama hakkas karu,
kuis olnud seiklusi tal võõrsil ülearu,
kas silmad-kõrvad peast, kas kondid puruks või!
Jutt nii viis tantsimise manu
ja ennast vangist vabastanu
siis poola moodi tantsu löi
ja muudki kunsti ette tõi,
et vennad võiksid imetleda.
Nood püüdsid jäljendada teda —
ei tema nõtket liikumist
küll saavutanud nende ast ja ist.
Eks olnud kunstnik liiga uhke vist,
sest lõpuks kuuldus juba jõugu kära:
Kao siit kus seda ja kus teist,
sa narr, kes tahad olla parem meist!
Ja Pätsu endi seast nad ajasidki ära.

Kui andeid vähe sul, ei tee sa viha,
sest oled säärane kui igamees,
liigandekana sa ei ole teistel ees.
Kuid kõigest ohtlikum on uhkustamisihal
Kui kangesti su andekust
ka teised algul imetlegu,
ei kaota see veel kadedust:
ühtäkki kõigi suus sa oled must mis must
ja kõik su kunst on kuritegu.

CHRISTIAN FÜRCHTEGOTT GELLERT (1715–1769), saksa valgustusaja kirjanik, on eesti kultuuriloos olnud tuntud eeskätt kui O. W. Masingu "Pätsu" ("Vändra metsas Pärnumaal") "originaalkuju" autor (vt kasvõi ENE III, 1988, *sub* Gellert). Siin esitatav tõlge (küll ju kunstiline, humorütmiline — kui mitte ka silp-silbilt "homomeetriline") võiks lõpuks ometi tõestada, et meie Päts on siiski ainult v ä g a kauges suguluses saksa tantsukaruga, mis siis, et ta Saksamaalt võib-olla oma nime (*Petz*) on saanud.

Gellert oli omal ajal rahvakirjanikuna ja ka hea maitse propageerijana väga armastatud ja tema valmides on kirjandusloolased näinud selle žanri tippsaavutusi Saksamaal. Meil on teda mingil määral tutvustanud R. J. Winkler oma *Juttudes* (1816); Gellerti vaimulike laulude seast on meil üldtuntuks saanud Beethoveni viisistatud "Kõik taevad laulvad" (*Die Himmel rühmen*). Tema nimi vilksatas ka Heinrich Heine luuletuse "Tagasivaade" eesti tõlkes: "... siidveste ja frakke kandsin ma / ja ratsa kui Gellert sõitsin ka." (Nimelt kinkis Saksimaa kuurvürst Gellertile kui Leipzigi ülikooli eriti lugupeetud professorile ratsu — mida teisalt jälle pahaks pandi; selle ilmselt mälestusväärse seiga kohta vt nt Goethe *Luulet ja tõtt*, VII; Goethe oli olnud Gellerti üliõpilane.)

Kui me nüüd võrdleme Gellerti 32-värsilist valmi Masingu 143-värsilise väikese poemiga (vägisi tahaks siin kohaldada seda žanrinimetust), siis leiame mõne ühisjoone küll, aga mitte ka rohkem kui mõne. Isegi loo lõppmoraal on teine. Ja silmapaistvaima ühismotiivikese, viite

poola ("pohla") tantsule on Masing eesti keele võimalust kasutades isegi kalambuuriks arendanud ("kükiteles pohle söömas"). Ärgem unustagem sedagi, et ta just Winkleri puhul leidis (*Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832*, I köide, Tartu, 1995, lk 145), et "... se hul tulkumise möllamine se ej kölba kuhhugi", ja et ta üldsegi ei viita Gellertile, kui ta kirjutab oma luuletuse "Wendre metsas Perno maal" valmimisest ja heast vastuvõttust eestlastest majateenijate seas (*op. cit.*, II köide, Tartu, 1996, lk 302).

Lisatagu, et see hea vastuvõtt on jätkunud läbi terve 20. sajandi; Saksa päritoluga marsiviisil laulsid ju vist küll kõik II maailmasõja eesti väeosad: "Vändra metsas Pärnumaal, juhheidii, juhheidaa, / lasti vana karu maha. . ." (*Lauluraamat*, koostanud Udo Uibo, Tallinn, 1996, nr 518); kaks järgnevat värsipaarikut juba varieerimas originaalteksti (selle uusima publikatsiooni leiame antoloogiast *Sõnarine I*. Koostanud Karl Muru, Tallinn, 1989, lk 57–59).

Edaspidi võiksime O. W. Masingu "Pätsu" rahulikult pidada e e s t i luule silmapaistvaks saavutuseks, mis arendab ja avardab C. F. Gellertil esinevat motiivi. Kirjanduslugudes võib seda muidugi ju märkida. Nii nagu seda tehakse mõnegi luuletuse puhul, milles on motiiv(e) teistelt autoritelt.

A. Kaalep

DANIEL CHODOWIECKI

Meelelisuse mõjud neljale eri temperamendile.

Nii paljud õnnetused tabavad meid kõiki võrdselt

UURIMUS
LOOMULIKU TEOLOOGIA
JA MORAALI
PRINTSIIPIDE SELGUSEST

Vastuseks küsimusele,
mille esitas Berliini
Kuninglik Teaduste Akadeemia
aastaks 1763

Immanuel Kant

Tõlkinud Piret Kuusk

*Verum animo satis haec vestigia parva sagaci
Sunt, per quae possis cognoscere caetera tute.*
(Kuid otsivale vaimule piisab neist jälgedest,
mille kaudu sa ise ülejäänut tunnetada saad.)

Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral. Zur Beantwortung der Frage welche die Königl. Academie der Wissenschaften zu Berlin auf das Jahr 1763. aufgegeben hat. (1764) — Immanuel Kant. *Vorkritische Schriften bis 1768. 2.* Hrsg. von Wilhelm Weischedel. (Werkausgabe, II.) Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988 [©1960], S. 741–773. (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 187.)

SISSEJUHATUS

Esitatud küsimus on nende killast, mille korraliku lahenduse korral peab kõrgem filosoofia seeläbi teatud kindla kuju omandama. Kui meetod, mille järgi saab seda liiki tunnetuses suurima võimaliku selguseni jõuda, on kindel ja selle veendumuse loomusest on aru saadud, siis peaks arvamuste ja koolkondlike sektide lõputute ebapüsivuste asemele tulema muutumatu õpetusviisi eeskiri, mis ühendab mõtlevad pead ühetaolistesse jõupingutustesse; nii nagu Newtoni meetod loodusteaduses muutis füüsikaliste hüpoteeside seostamatu kogu kindlaks toimimisviisiks kogemuse ja geomeetria järgi. Kuid missugust õpetusviisi peaks järgima see traktaat ise, mis peaks metafüüsikale kätte näitama tema tõelise kindlustasme koos teega, mis selleni viib? Kui see ettekanne ise on taas metafüüsika, on siin tehtud otsustused niisama ebakindlad, kui siiani on olnud see teadus, mis loodab tema abil teatud püsi ja kindlust saavutada, ja kõik on kadunud. Seepärast tahan ma oma traktaadi sisuks võtta ainult kindlad kogemuslaused ja neist tuletatud vahetud järeldused. Ma ei hakka lootma ei filosoofide õpetustele, kelle ebakindlus on just käesoleva ülesande esitamise põhjuseks, ega definitsioonidele, mis nii sageli petavad. Meetod, mida ma kasutan, on lihtsakoeline ja ettevaatlik. Üht-teist, mis võib siiski tunduda ebakindlana, saab olema niisugust liiki, et edaspidi on seda tarvis ainult selgitamiseks [*Erläuterung*], mitte aga tõestamiseks.

ESIMENE VAATLUS.

MATEMAATILISES JA FILOSOOFILISES TUNNETUSES TÕSIKINDLUSENI JÕUDMISE VIISIDE ÜLDINE VÕRDLU

§1. *Matemaatika jõuab kõikide oma definitsioonide juurde sünteetiliselt, filosoofia aga analüütiliselt*

Iga üldise mõisteni saab jõuda kahel viisil, kas mõistete meelevaldse sidumise teel või väljajäreldamise teel nendest teadmistest [*Erkenntnisse*], mis on muudetud selgeks

liigendamise [*Zergliederung*] läbi. Matemaatika moodustab oma definitsioonid alati ainult esimesel viisil. Näiteks kujutletakse meelevaldselt nelja sirgjoont, mis piiravad tasandi mingit osa, nii et vastasküljed ei ole paralleelsed, ja nimetatakse seda kujundit *t r a p e t s i k s*. Mõistet, mille ma ära seletan, ei ole enne definitsiooni antud, vaid ta tekib alles selle kaudu. Koonus võiks muidu tähendada mida tahes, matemaatikas aga tekib ta ümber ühe oma külje pöörleva täisnurkse kolmnurga suvalisest ettekujutusest. Seletus [*Erklärung*] sünnib siin ja kõigil teistel sellistel juhtudel ilmselt *s ü n t e e s i* teel.

Maailmatarikuse [*Weltweisheit*] definitsioonidega on asjalood hoopis teisiti. Siin on mingi asja kohta käiv mõiste juba antud, kuid segaselt ja mitte küllaldaselt kindlaksmääratult. Ma pean teda liigendama, võrdlema väljaeraldatud tunnuseid igasugustel juhtudel koos antud mõistega ning tegema need abstraktseid mõtte üksikasjalikuks ja kindlapiiriliseks. Näiteks on igaühel olemas mõiste ajast; see on tarvis ära seletada. Ma pean vaatlema seda ideed kõiksugustes seostes, et avastada liigendamise teel tema tunnuseid, ühendama mitmesuguseid abstraheeritud tunnuseid, et näha, kas nad annavad ammendava mõiste, ja neid üksteisega võrdlema, kas nad mitte osalt ei kattu. Kui ma oleksin tahtnud otsida aja definitsiooni sünteetilisel viisil, siis oleks see pidanud olema tõesti õnnelik juhust, kui too mõiste oleks olnud just see, mis oleks täielikult väljendanud meile juba antud ideed.

Siiski, võidakse ütelda, seletavad filosoofid vahetevahel ka sünteetiliselt ja matemaatikud analüütiliselt. Näiteks kui filosoof peab mõistuse mõtlemisvõime abil suvalisel viisil silmas mingit substantsi ja nimetab seda siis vaimuks [*Geist*]. Vastan seepeale, et niisugused sõnatähenduste määrangud ei ole kunagi filosoofilised definitsioonid — kui neid tahetakse pidada seletusteks, siis on nad ainult grammatilised. Sest selle juurde ei ole vaja mingit filosoofiat, et ütelda, missuguse nime ma suvalisele mõistele külge oskan panna. Leibniz mõtles üht lihtsubstantsi, mis ei sisaldanud muud kui ähmast ettekujutust, ja nimetas selle *t u k k u v a k s m o n a d i k s*. Siin ei ole ta seda *monas*'t seletanud, vaid on selle välja mõtelnud; sest mõiste ise ei olnud talle enne antud, vaid alles tema poolt loodud. Niisamuti seletavad matemaatikud vahetevahel analüütiliselt, ma tunnistan seda, aga see on alati ka

eksitus olnud. Nii vaagis Wolff* sarnasusi geometrias filosoofia vaatepunktist, et selle üldmõiste all tegelda ka geometrias esinevate juhtumitega. Ta oleks võinud selle tegemata jätta, sest kui ma kujutlen kujundeid, mida piiravate joonte vahelised nurgad on vastavalt võrdsed, ja küljed, mis nende vahele jäävad, on ühesuguses suhtes, siis võib selle alati võtta kujundite sarnasuse definitsiooniks; sama kehtib muude ruumiliste sarnasuste kohta. Geomeetritel ei ole tarvis sarnasusemõiste üldisest definitsioonist üldse hoolida. See on matemaatika jaoks õnn: kui vahetevahel mõõtmiskunstnik mingi halvasti mõistetud kohusetunde tõttu tegelebki analüütiliste definitsioonidega, siis ei järelda ta neist tegelikult midagi, või siis moodustavad ta järgmised järeldused õigupoolest matemaatilise definitsiooni, muidu oleks see teadus niisama õnnetult vastuolude kätte jäetud kui seda on maailmatarkus.

Matemaatikul on tegemist mõistetega, mis võimaldavad sage li veel ka filosoofilist seletust; nii on asi näiteks ruumimõistega üleüldse. Kuid ta võtab sellist mõistet kui *a n t u t* vastavalt oma selgele ja harilikule ettekujutusele. Vahetevahel antakse talle filosoofilised seletused teiste teaduste poolt, eriti rakendusmatemaatikas, näiteks seletus, mis on vedelik. Aga siis ei pärine selline definitsioon mitte matemaatikast — seal teda üksnes kasutatakse. Maailmatarkuse asi on liigendada mõisteid, mis esialgu on antud segaselt, teha neid üksikasjalikuks ja kindlapiiriliseks, matemaatika asi aga on selgelt ja kindlalt antud mõisteid suuruste kohta omavahel siduda ja võrrelda, et näha, mis sellest järeldada võiks.

§2. *Matemaatika käsitleb oma lahendustes, tõestustes ja järeldustes üldist märkide all in concreto, maailmatarkus aga üldist märkide kaudu in abstracto*

Kuna me siin käsitleme oma lauseid ainult kui kogemuste vahetuid järeldusi, siis tuginedes *m a e s i t e k s* aritmeetikale, nii üldisele määramatute suuruste omale kui ka arvude omale, kus

*Christian Wolff (1679–1754, saksa filosoof, tegev Leipzigin, Halles ja Marburgis). *Elementa matheseos universae*. Halae, 1717. Bd. I, S. 96. *Tlk.*

on määratud suuruse suhe ühikuga. Neis mõlemas asendatakse asjad ise märkidega koos eriliste tähistega nende suurendamise või vähendamise, nende suhete jne jaoks ning seejärel toimitakse nende märkidega lihtsate ja kindlate reeglite järgi asenduse, ühendamise ja mahaarvamise ja mõnesuguse muutmise teel, nii et märkidega tähistatud asjad ise sealjuures täiesti ära on unustatud, kuni viimaks lõppotsustes sümboolsete järelduste tähendused lahiti mõtestatakse. **T e i s e k s**, geometrias, kus näiteks selleks, et saada teada kõikide ringjoonte omadusi, joonistatakse üksainuke, ja kõikvõimalike selles lõikuvate joonte asemel ainult kaks lõikuvat joont. Selle alusel tõestatakse suhted ja nähakse selles suhete üldist reeglit kõikide ringjoonte sees lõikuvate joonte kohta *in concreto*.

Kui nüüd sellega võrrelda maailmatarkuse meetodit, siis see on hoopis teistsugune. Filosoofiliste arutluste märgid ei ole kunagi midagi muud kui sõnad, mis ei näita oma koostisosade kaudu osamõisteid, millest koosneb idee, mida see sõna tähistab, ega võimalda oma seostamistes tähistada filosoofiliste mõtete suhteid. Niisiis tuleb selle tunnetusviisi korral hoida iga mõtiskluse juures silme ees asja ennast ja üldist on tarvis ette kujutada *in abstracto*, ilma selle olulise kergenduseta, mida pakub üksikmärkide vaatlemine asjade endi üldmõistete asemel. Kui näiteks mõõtmiskunstnik tahab tõestada, et ruum on lõpmatult jagatav, võtab ta sirge, mis on kahe paralleelse joonega risti, ja tõmbab ühe paralleeljoone mingist punktist jooned, mis seda lõikavad. Nendest sümbolitest tunneb ta suurima tõsikindlusega ära, et jaotamine võib lõputult edasi minna. Seevastu kui filosoof tahab tõestada, et iga keha koosneb lihtsubstantsidest, peab ta kõigepealt veenduma, et see keha üldse on substantside kogu; et nende kokkupanemus [*Zusammensetzung*] on juhuslik olek, ilma milleta nad samahästi olemas võiksid olla; et mõttes võiks kogu kokkupanemise ära jätta, kuid nii, et substantsid, millest ta koosneb, eksisteeriksid; ja kuna see, mis kokkupanemust alles jääb, kui kogu kokkupanemine ära jäetakse, on lihtne, peab keha koosnema lihtsubstantsidest. Siin ei saa ei kujundid ega nähtavad märgid väljendada ei mõtteid ega nende suhteid, ka ei lase abstraktsed arutlused end asendada märkide reeglipärase teisendamise, nii et ettekujutusi asjadest enestest saaks asendada selgemate ja liht-

samate märkidega, vaid üldist tuleb selles meetodis vaagida *in abstracto*.

§3. *Matemaatikas on vähe mittelahutatavaid mõisteid ja tõestamatuid lauseid, filosoofias aga loendamatult palju*

Suuruse mõiste üleüldse, samuti ühiku, hulga, ruumi jms mõisted on vähemasti matemaatikas mittelahutatavad, sest nende liigendamise ja seletamise ei kuulu üldse sellesse teadusesse. Ma tean küll, et mõned mõõtmiskunstnikud ajavad teaduste piire segi ja tahavad suurusteõpetuses mõnikord filosofoerida, mistõttu nad katsuvad neid mõisteid seletada, kuigi definitsioon ei anna sellisel juhul mitte mingisugust matemaatilist tagajärge. On kindel, et iga mõiste on mittelahutatav mingi distsipliini suhtes, niisugune, et on ükskõik, kas teda seletada või mitte, kuid vähemalt vaatlusaluses teaduses ei ole seda tarvis. Ja ma ütlesin, et matemaatikas on selliseid mõisteid vähe. Ma lähen aga veel kaugemale ja väidan, et temas ei saa üldse selliseid mõisteid esineda, nimelt selles mõttes, et mõistete seletamine liigendamise abil ei kuulu matemaatilise tunnetuse juurde, isegi kui see muidu võimalik oleks. Sest matemaatika ei seleta kunagi etteantud mõistet liigendamise kaudu, vaid ainult objekti suvalise seostamise teel, nii et mõtlemine temast saab alles selle läbi võimalikuks.

Kui aga seda võrrelda maailmatarkusega, siis milline erinevus torkab siin silma? Kõikides tema distsipliinides, eriti aga metafüüsikas, on iga võimalik liigendamine ka vajalik, sest nii tunnetuse selgus kui ka kindlate järelduste võimalikkus on sellest sõltuvad. Kuid kohe alguses on ka näha, et liigendamine peab vältimatult viima mittelahutatavate mõisteteni, mis on kas iseendas või meie jaoks sellised, ja et neid on lugematult palju, mistõttu on võimatu, et sellise mitmekesisuse üldine tunnetus peaks koosnema vaid vähestest põhimõistetest. Seepärast ei saa paljusid mõisteid peaaegu üldse lahutada, näiteks *e t t e k u j u t u s e* mõiste, *ü k s t e i s e k ö r r v a l* või *ü k s t e i s e j ä r e l o l e m i n e*, või on ainult osalt lahutatavad, nagu näiteks *r u u m i*, *a j a*, mõnede inimhinge tunnete — *ü l e v u s e*, *i l u*, *v a s t i k u s e* jne mõisted, mille täpne teadmine ja mõistmine on meie loomuse tõukejõudude küllaldaseks tunnetamiseks vajalik, kuid kus hoolikas

vaatleja otsekohe veendub, et nende liigendamine ei ole kaugeltki küllaldane. Tunnistan, et *lõbu ja tüdimus*, *himu ja jäledus* ning loendamatu arv teisi sellesarnaseid pole kunagi antud piisava lahutatusega, kuid ma ei imesta nende mittelahutatavuse üle. Nii erinevat laadi mõistetel peavadki aluseks olema väga erinevad elementaarmõisted. Viga, mille on teinud need, kes tahavad selliseid mõisteid vähesteks lihtmõisteteks lahutada, on sarnane sellega, millesse langesid vanad loodusõpetlased: et kogu looduse mateeria koosneb nõndanimetatud neljast elemendist. See mõte on täpsema vaatluse järel kõrvale jäetud.

Edasi, matemaatikas on aluseks ainult vähesed tõestamatud laused, mida selles teaduses võetakse vahetult tõsikindlana, isegi kui nad mingil teisel viisil vaadatuna võiksid tõestatavad olla. Tervik on võrdne oma kõikide osade summaga; kahe punkti vahel saab olla ainult üks sirgjoon jne. Sellelaolisi põhilauseid on matemaatikud harjunud oma distsipliini aluseks võtma, mis kindlustab, et ainult nii ilmselged laused eeldatakse olevat tõesed ja kõiki ülejäänuid tuleb rangelt tõestada.

Kui aga sellega võrrelda maailmatarkust ja eriti metafüüsikat, siis tahaksin ma meelsasti näha nimekirja tõestamatutest lausetest, mis on aluseks nendes teadustes kogu nende ulatuses. See plaan oleks aga kindlasti mõõtmalt ulatuslik; niisuguste tõestamatute põhitõdede väljaotsimine on kõrgema filosoofia kõige tähtsam ülesanne ja nende avastamine ei lõpe kunagi, seni kui sedalaadi tunnetusviisi laiendatakse. Sest ükskõik milline objekt ka oleks, need tunnused, mida aru [*Verstand*] kõigepealt ja vahetult tema juures märkab, on andmeteks niisama paljudele tõestamatutele lausetele, mis moodustavad ka selle aluse, millest definitsioone välja mõelda. Enne veel, kui ma hakkam seletama, mis on ruum, saan ma selgesti aru, et kuna see mõiste on mulle antud, pean ma kõige enne liigendamise teel üles otsima need tunnused, mida temas kõigepealt ja vahetult mõeldakse. Seejärel ma märkan, et selles on palju üksteisest väljaspool, et see paljusus ei ole substant-sid, sest ma ei taha tunnetada mitte asju ruumis, vaid ruumi ennast, et ruumil saab olla ainult kolm mõõdet jne. Niisuguseid lauseid saab küll selgitada neid *in concreto* vaadeldes, selleks et neid kaemuses [*Anschauung*] tunnetada; kuid tõestada ei saa neid kunagi.

Sest mille alusel see võikski juhtuda, kui nad moodustavad esimesed ja lihtsaimad mõtted, mis mul objektist olla saavad, kui ma temast mõtlema hakkan? Matemaatikas on definitsioon esimeseks mõtteks, mis mul seletatavast objektist olla saab, sest mu mõiste sellest objektist tekib alles seletuse kaudu, ja oleks lihtsalt kohatu pidada seda tõestustvajavaks. Maailmatarkuses, kus mulle mõiste asjast, mida ma seletama pean, on ette antud, peab see, mida vahetult ja kõigepealt tajutakse, olema tõestamatuks alusotsustuseks. Sest kuna sel juhul mul veel ei ole täielikku ja selget mõistet asjast, vaid ma alles otsin seda, ei saa ma selle mõiste alusel teda tõestada, ta on pigem selleks, et tekitada tema kaudu selget tunnetust ja definitsiooni. Seega peavad mul esimesed alusotsustused olema olema enne asja filosoofilist seletamist ja sellest saab ainult vigu tulla, kui ma pean algseks tunnuseks seda, mis on tuletatud. Järgnevalt tulevad vaatluse alla asjaolud, mis seavad selle väljapoole kahtlust.

§4. Matemaatika objekt on kerge ja lihtne, filosoofia oma aga raske ja keerukas

Kuna suurus on matemaatika peateema ja tema käsitlemisel peetakse ainult seda silmas, kui mitu korda midagi võetud on, siis torkab selgesti silma, et see tunnetus peab põhinema üldise suurusõpetuse vähestel ja väga selgetel alusõpetustel (milleks on ju üldine aritmeetika). Sealtsamast on näha, et suuruste suurendamine ja vähendamine ning nende jaotamine võrdseteks teguriteks juurte leidmise õpetuses põhinevad lihtsatel ja vähestel põhimõistetel. Mõned vähesed fundamentaalmõisted ruumi kohta võimaldavad seda üldist suuruseõpetust rakendada ka geomeetrias. Et selles veenduda, võib näiteks võrrelda ühe määratusuurt paljusust sisaldava matemaatilise objekti hästimõistetavust ühe ainult vähest tunnetada püüdva filosoofilise idee raskestimõistetavusega. **T r i l j o n i** suhet ühikuga saab täiesti selgesti mõista, samal ajal kui maailmatargad pole **v a b a d u s e** mõistet veel suutnud oma ühikutest, s.o lihtsatel ja tuntud mõistetel, arusaadavaks teha. See on: kvaliteetidest, mis moodustavad tegelikult filosoofia objekti, on lõpmata paljud seesugused, mille eristamine nõuab äärmiselt palju; on ju kaugel raskem liigendamise teel segaseid

teadmisi lahutada kui antud lihtsaid teadmisi sünteesis kokku panna ja sel viisil järeldusteni jõuda. Ma tean, et paljud leiavad maailmatarkuse kõrgema *mathesis*'ega võrreldes kerge olevat. Kuid nemad nimetavad maailmatarkuseks kõike, mis sellenimelistes raamatutes seisab. Erinevus ilmutab end tulemuslikkuse kaudu. Filosoofilistel teadmistel on sageli arvamuste saatus ja nad on nagu meteooidid, mille hiilgus ei ütle midagi nende kestuse kohta. Nemad kaovad, kuid matemaatika jääb. Metafüüsika on kahtlemata kõige raskem inimlike arusaamiste [*Einsicht*] seas; kuid seni ei ole veel ühtegi sellist kirjutatud. Akadeemia poolt ette pandud ülesanne näitab, et on põhjust küsida teed, mille kaudu teda oleks alles mõtet otsida.

TEINE VAATLUS.

AINUVÕIMALIK MEETOD SUURIMA VÕIMALIKU TÕSIKINDLUSE SAAVUTAMISEKS METAFÜÜSIKAS

Metafüüsika ei ole midagi muud kui meie tunnetuse põhialuste filosoofia; sellepärast kehtib kõik, mida näidati eelmises vaatluses matemaatilise ja filosoofilise tunnetusviisi võrdluses, ka metafüüsika kohta. Me nägime suuri ja olulisi erinevusi kahe tunnetusviisi vahel ja seda silmas pidades võime koos piiskop Warburtoniga* ütelda: miski pole filosoofiale kahjulikum olnud kui matemaatika, nimelt selle jäljendamine mõtlemismeetodis, kus teda on võimatu tarvitada; sest mis puutub tema kasutamisse maailmatarkuse nendes osades, kus esineb suuruste teadmist, siis seal on asi hoopis teisiti ja kasu sellest on määratu.

Matemaatikas alustan ma oma objekti seletusest, nii on näiteks kolmnurga, ringjoone jms korral; metafüüsikas ei tohi ma kunagi sellest alustada ja arvamus, nagu oleks definitsioon see, mida siin esimesena asja kohta tunnetatakse, on rängalt ekslik, sest see on peaaegu alati just viimane. Matemaatikas nimelt ei ole mul oma tunnetusobjekti kohta mingit mõistet, enne kui definitsioon selle annab; metafüüsikas on mõiste mulle juba kohe alguses antud,

*William Warburton, 1698–1779, Gloucesteri piiskop. *Tlk.*

kuigi segaselt, minu ülesanne on sellest selge, üksikasjalik ja kindel üles leida. Kuidas ma siis saan sellest alustada? Augustinus on ütelnud: ma tean ju, mis on aeg, aga kui keegi minult seda küsib, ei tea ma seda enam. Siin peab aset leidma palju ähmaste ideede arendamist, võrdlemist, allutamist ja kitsendamist ja ma söandan väita, et kuigi aja kohta on üteldud palju õiget ja teravmeelset, pole tema tõelist seletust kunagi antud; sest mis puutub nimeseletusse, siis aitab see meid vähe või üldse mitte, sest ka ilma selleta saadakse sellest sõnast küllaldaselt aru, et teda mitte segi ajada. Kui oleks nii palju õigeid definitsioone, kui raamatutes selle nime all ette tuleb, millise kindlusega võiks siis otsustada ja neist järeldusi tuletada. Kuid kogemus õpetab vastupidist.

Filosoofias ja eriti metafüüsikas saab sageli asja kohta väga palju selgelt ja tõsikindlalt tunnetada ja sellest ka kindlaid järeldusi tuletada, enne kui on olemas definitsioon selle asja kohta, ja seda isegi siis, kui ei plaanitagi seda anda. Nimelt on nii, et iga asja kohta võivad mul olla mitmesugused predikaadid vahetult kindlad, kuigi ma neid veel nii palju ei tunne, et anda üksikasjalikult määratud mõistet asja kohta, s.o definitsiooni. Kui ma ka kunagi ei seletaks, mis on *h i m u*, võin ma ometi täie kindlusega ütelda, et iga himu eeldab ettekujutust ihaldatava kohta, et see ettekujutus on millegi tulevase ettenägemine, et temaga on seotud lõbutunne jne. Kõike seda märkab igauks alati himu vahetus teadvustamises. Niisugustest võrdlevatest tähelepanekutest võiks lõpuks võib-olla jõuda ka himu definitsioonini. Kuid senikaua, kui ilma selletagi saab otsitava kohta järeldusi teha sama asja mõnedest vahetult kindlatest tunnustest, ei ole tarvilik ette võtta midagi nii ebakindlat. Matemaatikas, nagu me teame, on see hoopis teistmoodi.

Matemaatikas on märgi tähendus kindel, sest võidakse hõlpsasti teadlikuks saada, millist on talle tahetud omistada. Filosoofias üldiselt ja metafüüsikas eriti on sõnad oma tähenduse saanud kõnekasutuse käigus, välja arvatud juhul, kui see pole loogilise kitsendamise abil täpsemalt määratud. Kuid kuna väga sarnaste mõistete juures, mis aga siiski kätkevad üsna suuri erinevusi, kasutatakse sageli ühesuguseid sõnu, peab siin mõiste iga rakedamise korral, isegi kui tema nimetamine kõnekasutuse kohaselt tundub igati sobiv, panema suure ettevaatlikkusega tähele, kas

see on tõesti seesama mõiste, mis siin sellesama märgiga seotakse. Me ütleme, et inimene *e r i s t a b* kulda messingist, kui ta tunneb ära, et ühes metallis ei ole näiteks tihedus seesama mis teises. Üteldakse ka, et kariloom *e r i s t a b* ühte sööta teisest, kui ta ühte sööb ja teise puutumata jätab. Siin on mõlemal juhul kasutatud sõna "eristama", kuigi esimesel juhul see tähendab *e r i n e v u s t ä r a t u n d m a*, mis ei saa kunagi juhtuda ilma *o t s u s t a m i s e t a*; teisel juhul viitab aga ainult, et eri ettekujutuste korral *t o i m i t a k s e e r i n e v a l t*, kusjuures eelnev otsustus pole üldse vajalik. Nii nagu me märkame kariloomade juures, et nad viiakse erinevate aistingute poolt eri toimimisviisideni, ja see on täiesti võimalik, ilma et oleks tarvis vähimatki otsustust kooskõla või lahknevuse üle.

Kõigest sellest tulenevad täiesti loomulikult selle meetodi reeglid, mille järgi saab üksnes ja ainuvõimalikult saavutada suurimat võimalikku metafüüsilist tõsikindlust. Nad on väga erinevad nendest, mida siiani järgiti, ja lubavad kasutamise korral sedavõrd head tulemust, millesarnast mõnel muul viisil pole kunagi oodatagi võidud. *E s i m e n e j a ü l i m r e e g e l* on see, et ei alustataks mitte seletusest, sest sel juhul tuleks otsida pelgalt sõnaseletust, näiteks paratamatu on see, mille vastand on võimatu. Aga siingi on vaid üksikjuhtudel võimalik kohe alguses selgesti määratud mõistet kindlaks teha. Pigem otsitagu asjas hoolega välja see, milles vahetult kindel ollakse, veel enne, kui asja kohta definitsioon on antud. Siis tuletatagu sellest järeldusi ja püütagu teha objekti kohta ainult tõeseid ja täiesti kindlaid otsustusi, isegi kui ei võida veel uhkeldada loodetud seletusega, mida keegi ka ei julge, sest seda ei saa esitada muidu kui alles siis, kui ta on ennast selgesti ilmutanud kõige ilmselgematest otsustustest. *T e i n e r e e g e l* on: tuleb välja eraldada vahetud järeldused asja kohta, silmas pidades neid, mida leitakse tõsikindlalt kõige alguses, ja kui on kindel, et nad ei sisaldu üksteises, siis nad kõigi edasiste järelduste aluseks võtta, nagu on aksioomid geomeetrias. Sellest järeldub, et metafüüsilistes arutlustes tõstetagu alati eriti esile see, mis on tõsikindlalt teada, isegi kui seda on vähe; kuigi võib katsetusi teha ka ebakindlate teadmistega, et näha, kas nad mitte tõsikindla teadmise jälgedele ei vii, aga ikkagi nii, et neid esimesega segamini ei aetaks. Ma ei esita siin teisi tegutsemiseeskirju,

mis on selle meetodi juures iga muu mõistliku meetodiga ühised, ja asun nüüd neid näidete abil selgeks tegema.

Metafüüsika tõeline meetod on oma olemuselt samasugune nagu see, mille *N e w t o n* viis sisse loodusteadusesse ja mis oli seal nii kasulike tagajärgedega. Seal üteldakse: tuleb kindlastest kogemustest, kui võimalik, siis geomeetria abiga, üles otsida reeglid, mille järgi teatud loodusnähtused toimuvad. Isegi kui nende algpõhjusi ei ole keha des kohe näha, on ometi kindel, et nad nende seaduste kohaselt toimivad, ja keerulisi loodusnähtusi seletatakse selgesti ära näidates, kuidas nad neis hästitõestatud reeglites sisalduvad. Niisamuti metafüüsikas: otsige kindla sise-mise kogemuse kaudu, s.o vahetult ilmselges teadvuses, üles need tunnused, mis teatud laadi üldises mõistes kindlasti esinevad, ja kuigi te asja kogu olemust täpselt ei tunne, võib seegi teid kindlalt aidata asja kohta nii mõndagi tuletada.

NÄIDE METAFÜÜSIKA AINUKESE KINDLA MEETODI KOHTA KEHADE LOOMUSE TUNNETAMISEL

Lühiduse mõttes tuginen ma tõestusele, mida esimese vaatluse teise paragrahvi lõpus mainiti, et seda lauset nüüd aluseks võtta: iga keha peab koosnema lihtsubstantsidest. Ilma et ma siinkohal selgeks teeks, mis on keha, tean ma ometi kindlasti, et ta koosneb osadest, mis oleksid olemas ka siis, kui nad ei oleks kokku ühendatud; ja kui substantsi mõiste on abstraheritud mõiste, siis on ta seda kahtlemata maailma kehalistest asjadest. Kuid ei ole isegi mitte vajalik nimetada neid substantsideks, piisab, kui siit saab suurima tõsikindlusega järeldada, et keha koosneb lihtsades, mille puhul ilmselge liigendamine on kerge, kuid läheks siinkohal liiga pikale. Nüüd võin ma eksimatute geomeetriatõestuste abil näidata, et ruum ei koosne lihtsades, mille puhul on argumendid küllaldaselt tuntud. Selle järgi on igal kehal olemas teatud hulk lihtsasisid ja vastavalt võrdne hulk liitunud ruumiosasid, mida ta enda alla võtab. Siit järgneb, et iga lihtsosa (element) kehas võtab enda alla mingi ruumi. Kui ma küsin nüüd, mida tähendab ruumi enda alla võtma, siis märkan ma, ilma et oleksin pead vaevanud ruumi olemuse üle, et kui ruum võib saada iga asja poolt läbitungitud, ilma et seal oleks midagi, mis vastupanu

osutaks, siis võiks soovi korral ütelda, et miski on selles ruumis, mitte aga, et miski võtab ruumi enda alla. Sellest tunnen ma ära: ruum on millegi poolt enda alla võetud siis, kui seal on midagi, mis seisab vastu liikuvale kehale, kui see püüab samasse ruumi siseneda. See vastupanu on aga läbitungimatus. Selle järgi võtavad kehad ruumi enda alla läbitungimatuse vahendusel. Kuid läbitungimatus on j õ u d . Sest ta väljendab vastupanu, s.o välistele jõule vastu seatud toimet. Ja jõud, mis on kehal, peab olema ka tema lihtsatel osadel. Järelikult täidavad selle keha elemendid oma ruumi tänu läbitungimatusele. Kuid ma küsin edasi, kas lihtelemendid pole seetõttu mitte ulatuvusega, et igatüki kehas ruumi täidab? Siin võin ma tuua seletuse, mis on vahetult kindel: nimelt see on u l a t u v u s e g a , mis täidab ruumi iseendast (*absolute*) määratuna, nii nagu täidaks ruumi iga üksik keha, kui ma kujutan ette, et peale tema pole mitte midagi. Kuid kui ma vaatlen tingimatult [*schlechterdings*] lihtsat elementi, siis kui ta on määratud üksinda (ilma seoseta teistega), on võimatu, et temas leiduks palju üksteisest väljaspool asuvat ja et ta *absolute* ruumi enda alla võtaks. Järelikult ei saa tal olla ulatuvust. Kuna aga paljude väliste asjade vastu rakendatud läbitungimatuse jõud on põhjuseks, miks element võtab enda alla ruumi, siis näen ma, et sellest järeldub küll paljusid oma välises toimes, kuid seesmiste osade mõttes mingit paljusust ei järeldu, seega pole ta ulatuvusega mitte sellepärast, et võtab kehas (*in nexu cum aliis*) enda alla ruumi.

Ma tahan selle kohta veel mõne sõna ütelda, et teha ilmselgeks, kui pealiskaudsed on metafüüsikute tõestused, kui nad oma kunagi aluseks võetud seletusest harjumuspäraselt julgeid järeldusi teevad, mis kaotavad mõtte, niipea kui definitsioon petab. Teatavasti lähevad paljud newtoniaanid veel kaugemale kui Newton ja väidavad, et kehad tõmbuvad ka kaugusest vahetult (või nagu nad seda nimetavad, läbi tühja ruumi) üksteise poole. Ma jätan selle lause õigsuse, millel on kindlasti palju alust, sinnapaika. Kuid ma väidan, et metafüüsika ei ole seda ka mitte ümber lükanud. Esiteks, kehad on üksteisest e e m a l , kui nad üksteist e i p u u d u t a . See on täiesti täpselt selle sõna tähendus. Kui ma küsin nüüd, mida ma mõistan puudutamise all, siis märkan ma ilma definitsiooni pärast muretsemata, et ma otsustan, et ma

teda puudutan, alati teise keha läbitungimatuse vastupanu järgi. Sest ma leian, et see mõiste pärineb algselt tundest; nagu ma ka ainult oletan silmade otsuse alusel, et üks mateeria teist puudutab ja saan selle kindlalt teada alles läbitungimatuse vastupanu märke. Nii et, kui ma ütlen, et üks keha mõjutab teist e e m a l t vahetult, siis tähendab see seda, et ta mõjutab vahetult, kuid mitte läbitungimatuse kaudu. Selle juures pole aga sugugi näha, miks see peaks võimatu olema, selleks tuleks veel näidata, et läbitungimatus on kas keha ainuke jõud või vähemasti ei saa ta ühegi teisega vahetult mõjuda, ilma et seda teha ühtlasi läbitungimatuse kaudu. Kuna aga seda kunagi tõestatud pole ja tundub olevat ka raske tõestada, siis ei tohiks vähemalt metafüüsikal olla mingit korralikku põhjust vahetut kaugmõju pahaks panna. Esitagem siiski ka metafüüsikute tõestused. Kõigepealt ilmub definitsioon: kahe keha vahetu vastastikune mõju on puudutamine. Sellest järeldatakse, et kui kaks keha teineteist vahetult mõjutavad, siis nad puudutavad teineteist. Asjad, mis teineteist puudutavad, ei ole teineteisest eemal. Niisiis ei mõjuta kaks teineteisest eemal olevat keha kunagi teineteist vahetult jne. Definitsioon on kahtlane. Mitte iga vahetu mõju ei ole puudutus, vaid ainult see, mis on seotud läbitungimatusega, ja kõik muu on tuulest võetud.

Ma jätkan oma käsitlust. See näide kinnitab, et nii metafüüsikas kui teistes teadustes saab asja kohta paljugi ütelda ilma seda ära seletamata. Sest siin ei ole seletatud ei seda, mis on keha, ega seda, mis on ruum, kuid ometi on mõlema kohta olemas usaldusväärsed laused. Kõige tähtsam, mida ma ütelda tahan, on see, et metafüüsikas tuleb tingimata kasutada analüütilist meetodit, sest tema ülesanne on tõesti lahutada segaseid teadmisi. Kui võrrelda seda filosoofide meetodiga, mis kõikides koolides moes on, siis kas me ei näe seda kõike ümberpööratult? Kõige kaugemad mõisted, milleni aru loomulikult viisil kõige viimasena jõuab, on nende juures alguseks, sest neil on silme ees matemaatikute plaan, mida nad järele tahavad aimata. Selles seisnebki kummaline vahe metafüüsika ja kõigi teiste teaduste vahel. Geomeetrias ja teistes suurusteõpetustes alustatakse kergemast ja liigutakse aegamööda raskemate ülesannete juurde. Metafüüsikas alustatakse kõige raskemast: võimalikkusest ja olemasolust [*Dasein*] üldse, paratamatusest ja juhuslikkusest jne, seega just nendest mõistetest, mis

nõuavad suurt abstraktsiooni ja tähelepanu, sest nende märgid teevad kasutuses läbi palju märkamatu teendusi, mille erinevused aga ei tohi tähelepanu alt välja jääda. Tahetakse tingimata talitada sünteetilise meetodi kohaselt. Seetõttu seletatakse kohe alguses ja järeldatakse sealt tõsikindlalt. Selles stiilis filosoofid soovivad üksteisele õnne, et nad on mõõtmiskunstnikelt ära õppinud põhjaliku mõtlemise saladuse, ega märka üldse, et nood saavad oma mõisted k o k k u p a n e m i s e teel, nemad peavad aga toime tulema ainult l a h u t a m i s e g a, mis muudab mõtlemismeetodi hoopis teistsuguseks.

Seevastu niipea, kui filosoofid terve mõistuse loomulikku rada pidi lähevad ja otsivad üles selle, mida nad mingist asjast tuletatud abstraktse mõiste (näiteks ruumi või aja) kohta teavad, ilma et nad pretendeeriks ammendava seletuse andmisele; kui nad teevad järeldusi ainult nendest kindlatest teadmistest; kui nad mõiste iga muudetud kasutuse juures tähele panevad, kas mõiste ise mitte muutunud ei ole, vaatamata sellele et tema märk on seesama — siis ei ole neil arvatavasti nii palju arusaamasid välja pakkuda, kuid need, mida nad esitavad, on kindla väärtusega. Viimaste kohta toon veel ühe näite. Enamik filosoofe toob ähmase mõiste näitena need, mis meil võivad esineda sügavas unes. Ä h m a s e d on need ettekujutused, mida ei teadvustata. Ent mõned kogemused näitavad, et meil on ka sügavas unes ettekujutused ja me ei teadvusta neid, seega on nad olnud ähmased. Siinkohal on t e a d v u s kahesuguse tähendusega. Ei teadvustata kas seda, et ettekujutust omatakse, või et teda on omatud. Esimene tähistab meie hinges oleva ettekujutuse ähmasust, teine ei näita midagi muud kui seda, et teda ei mäletata. Esitatud juhtum annab teada ainuüksi seda, et võib olla ettekujutusi, millest ärkvelolekus teadlik ei olda, aga sellest ei järeldu kaugeltki, et nad unes selgelt teadvuses poleks olnud; nagu härra Sauvage'i* näites kataleptiku kohta või uneskõndijate harilikes toimingutes. Kuna tehakse liiga kergesti järeldusi, omistamata enne erinevatel juhtudel mõistele tähelepanelikult tema tähendust, minnakse praegusel juhul arvatavasti looduse suurest saladusest teda märkamata mööda; nimelt

*François Boissier de Sauvage de la Croix (1706–1767, arst ja botaanik). Betrachtungen über die Seele in der Erstarrung und Schlafwanderung. — *Hamburgisches Magazin*, VII, S. 489–512. *Tlk.*

on võib-olla olemas võimalus, et sügavaimas unes on hing ülimalt valmis mõistlikuks mõtlemiseks, sest pole alust arvata vastupidist, kuigi ärkvel olles seda ei mäletata, aga see ei tõesta mitte midagi.

Ei ole kaugeltki veel aeg metafüüsikat sünteetiliselt käsitleda, alles siis, kui analüüs meid selgete ja üksikasjalike mõisteteni on aidanud, võib lihtsaimate teadmiste süntees liitteadmisi valitseda nagu matemaatikas.

KOLMAS VAATLUS.

METAFÜÜSILISE TÕSIKINDLUSE LOOMUSEST

§1. Filosoofiline tõsikindlus on üleüldse teistsuguse loomusega kui matemaatiline

Sedavõrd, kui tunnetatakse, ollakse kindel, et on võimatu, et mingi tunnetus on väär. Objektiivselt võetuna sõltub see kindlusaste mingi tõe paratamatuse tunnuste piisavusest, subjektiivselt võetuna on ta aga seda suurem, mida rohkem on selle paratamatuse tunnetuses kaemust. Mõlemas suhtes on matemaatiline tõsikindlus teistsugune kui filosoofiline. Ma teen selle vahe nüüd ilmselgeks.

Inimaru on allutatud teatud reeglitele nagu iga teinegi loodusjõud. Ei eksita mitte sellepärast, et aru seob mõisteid ilma reegliteta, vaid sellepärast, et ta eitab seda tunnust, mille olemasolu ta asjas ei märka, ja otsustab, et seda, millest ei olda teadlik, asjas ei ole. Kuid matemaatika jõuab oma mõistete juurde esiteks sünteetiliselt ja võib kindlalt väita, et mida ta oma objektis definitsiooni abil ette kujutada pole tahtnud, seda seal ka ei ole. Sest seletatava mõiste ise tekib alles seletamise teel ja tal ei ole mitte mingit muud tähendust kui see, mille definitsioon talle annab. Kui sellega võrrelda maailmatarkust, eriti metafüüsikat, siis on ta oma seletustes kaugelt ebakindlam, kui ta seda üldse sõandab teha. Sest seletatav mõiste on ette antud. Kui nüüd ei märgata tema üht või teist tunnust, mis kuulub tema piisava eristamise juurde, ja otsustatakse, et vaadeldava mõiste juures ei puudu ükski selline tunnus, siis muutub definitsioon valeks ja petlikuks. Me võime esitada selliste vigade näiteid arvutl hulgal, ma piirdun siinkohal ülaltoodud näitega puudutamise

kohta. Teiseks vaatleb matemaatika oma järel dustes ja tõestustes üldisi teadmisi märkide all *in concreto*, maailmatarkus aga lisaks märkidele veel alati ka *in abstracto*. See tekitab olulise erinevuse nende kahe viisis tõsikindluseni jõuda. Sest kuna matemaatika märgid on meeleliseks tunnetusvahendiks, siis võidakse seal teada niisama kindlalt, nagu ollakse kindlad silmaga nähtavas, et ükski mõiste pole jäänud tähelepanuta, et iga üksik võrdlus sünnib kergete reeglite kohaselt jne. Sealjuures lihtsustab tähelepanemist see asjaolu, et ei pea mõtlema mitte asjadest nende üldises kujutluses, vaid märkidest nende üksiktunnetuses, mis seal on meeleline. Seevastu ei kõlba sõnad kui filosoofilise tunnetuse märgid millekski muuks kui vaid nendega tähistatud üldiste mõistete meeldetuletamiseks. Iga kord tuleb nende tähendust vahetult silme ees hoida. Tuleb pingutada puhast aru ja kui lihtsasti kustub mõni väljaeristatud mõiste tunnus, sest mitte miski meeleline ei ilmuta meile seda unustamist, ja nii peetakse erinevaid asju ühesugusteks ning jõutakse eksliku teadmiseni.

Siin on näidatud, et alused, millest järel datakse, et teatud filosoofilises tunnetuses ei saa eksida, ei jõua iseendast kunagi välja nendeni, mis on kasutada matemaatilisel tunnetusel. Kuid peale selle on õigsuse seisukohalt vaadatuna ka nende tunnetuste kaemuslikkus matemaatikas suurem kui maailmatarkuses; sest esimeses on objekt antud meelelise märgiga *in concreto*, teises aga vaadeldakse alati ainult üldisi tuletatud mõisteid, millest saadud mulje ei ole kaugeltki nii selge kui esimeste oma. Geomeetrias, kus märkidel on lisaks veel ka sarnasus nende tähistatud asjadega, on see veel ilmsem, kuigi ka algebra on niisama usaldusväärne.

§2. Metafüüsika on võimeline tõsikindluseks, mis on veenmiseks piisav

Tõsikindlus on metafüüsikas samasuguse iseloomuga nagu igas teises filosoofilises tunnetuses, sest ka see võib tõsikindel olla niivõrd, kui ta toetub nendele üldistele alustele, mida esimene annab. Kogemusest on teada, et me võime ka väljaspool matemaatikat paljudel juhtudel jõuda mõistusest lähtuvalt kuni veendumuseni olla täiesti kindlad. Metafüüsika on üldisemale mõistusarusaamisele rakendatud filosoofia ja temaga ei saa asjad olla teisiti.

Eksitused ei tule mitte ainult sellest, et mingeid asju ei teata, vaid sellest, et hakatakse otsustama, ilma et kõike selleks vajalikku teataks. Suur osa eksitusi, isegi peaaegu kõik, tekivad tänu sellisele ninatarkusele. Te teate asja mõnesid predikaate kindlalt. Hästi, võtke need oma järelduste aluseks ja te ei eksi. Kuid te tahate definitsiooni saada; samal ajal pole te kindlad, et te kõike teate, mis selle jaoks vaja on, ja kuna te sõandate sellest mööda vaadata, jõuategi eksiteele. Järelikult on võimalik eksitustest pääseda; kui otsida välja kindlaid ja selgeid tunnetusi, ilma et liiga kergesti definitsioone anda. Edasi võite te tuletada kindlalt märgatava osa mingist järeldustereast. Ärge lubage endale aga teha järeldust kogu reast, nii väike kui see vahe ka näib olevat. Ma olen nõus, et meie käsutuses olevad tõendused on head väitmaks, et hing ei ole materia. Kuid hoiduge selle alusel järeldamast, et hing ei ole materiaalse loomusega [Natur]. Sest selle all ei mõisteta mitte ainult seda, et hing ei ole materia, vaid ka seda, et ta ei ole selline lihtsubstants, mis võiks olla materia element. See aga nõuab erilist tõestust: nimelt et see mõtleb olend [Wesen] ei ole ruumis nagu kehaline element, läbitungimatuse kaudu, ega ka teistega koos miski, millel on ulatuvus, ning mis ei saa kamakat moodustada — sellele tõesti ei ole veel leitud tõestust, mis võiks juhul, kui ta kunagi leitaks, osutada hoomamatule viisile, kuidas vaim [Geist] võiks ruumis olemas olla.

§3. *Metafüüsika esimeste põhitõdede tõsikindlus ei ole teistsugune kui igas teises mõistusepärases teaduses peale matemaatika*

Meie päevil on härra Crusiuse* filosoofias¹ arvatud olevat antud metafüüsilisele tunnetusele hoopis teine kuju sel teel, et ta ei

*Christian August Crusius (1715–1775, filosoofia ja teoloogia professor Leipzigin). *Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschlichen Erkenntnis (Logik)*. Leipzig, 1747.

¹Ma pidasin vajalikuks nimetada siin selle uue maailmatarkuse meetodit. See on lühikese ajaga nii kuulsaks saanud, pealegi on tal mõnede arusaamade selgitamise juures sedavõrd tunnustatud teeneid, et oleks suur viga jätta teda mainimata kõikjal, kus metafüüsikast üldse juttu on. Mida ma siin puudutan, on üksnes tema originaalne meetod, sest

ole vasturääkivuse lausele andnud eesõigust olla kogu tunnetuse üldine ja ülim printsiip, et ta on sisse toonud palju teisi tõsikindlaid ja tõestamatuid printsiipe ja väitnud, et nende õigsus on arusaadav meie aru loomuse tõttu järgmise reegli kohaselt: see, millest ma ei saa mõelda teisiti kui tõesena, on tõene. Niisuguste printsiipide hulka loetakse teiste hulgas ka järgmist: seda, mida ma ei saa mõelda eksisteerivana, ei ole isegi mitte olemas olnud; iga asi peab kusagil ja kunagi olema jms. Ma toon mõne sõnaga esile selle metafüüsika esimeste põhitõdede tõelise olemuse, niisamuti ka härra Crusiuse meetodi tõelise sisu, mis filosoofia mõtteviisist selles osas nii väga ei erinegi, kui arvatakse. Sellest võib näha ka üldse metafüüsika võimaliku tõsikindluse määra.

Kõik tõesed otsustused peavad olema kas jaatavad või eitavad. Kuna iga jaatuse vorm on selline, et midagi esitatakse ühe asja tunnusega, s.o samana asja tunnusega, siis on iga jaatav otsustus tõene, kui predikaat on subjektiga identne. Ja kuna iga eituse vorm seisab selles, et midagi esitatakse asjale vasturääkivana, siis on eitav otsustus tõene, kui predikaat on subjektile vasturääkiv. Seega on lause, mis väljendab iga jaatava otsustuse olemust [*Wesen*] ja koos sellega on kõikide jaatavate otsustuste põhivalem, niisugune: iga subjekti juurde kuulub predikaat, mis on temaga identne. See on identsuselause. Ja kuna lause, mis väljendab kõikide eitavate otsustuste olemust — ühegi subjekti juurde ei kuulu predikaati, mis talle vastu räägib —, on vasturääkivuse lause, siis on see kõikide eitavate otsustuste põhivalem. Mõlemad kokku moodustavad formaalses mõttes kogu inimliku mõistuse ülimad ja üldised printsiibid. Ja siin on enamik eksinud: nad on pannud vasturääkivuse lause kõikide otsustuste suhtes sellele kohale, mis kuulub talle ometi ainult eitavate otsustuste puhul. Kuid iga lause, mis kuulub vahetult ühe alla nendest põhilausestest ja teistviisi mõeldav ei ole, on tõestamatu; nimelt kui kas identsus või vasturääkivus asub vahetult mõistetes ja seda ei saa või ei või taibata liigendamise teel vahetunnuste kaudu. Kõik teised laused on tõestatavad. Keha on jagatav — see on tõestatav lause, sest

vahe üksikutes lausetes ei ole veel küllaldane tähistamaks ühe filosoofia olulist erinevust teisest.

liigendamise kaudu ja seega vahendatult saab näidata predikaadi ja subjekti identsust: keha on kokkupandud, mis aga on kokkupandud, on jagatav, järelikult keha on jagatav. Vahendav tunnus on siin kokkupandud olemine. Kuid maailmatarkuses on palju tõestamatuid lauseid, nagu juba ülal osutati. Need kuuluvad kõik formaalsete esimeste printsiipide alla, kuid vahetult; sedavõrd kui nad on ühtaegu teiste tunnetuste aluseks, on nad inim mõistuse esimesed materiaalsed printsiibid. Näiteks keha on kokkupandud on tõestamatu lause sedavõrd, kui predikaati saab mõelda ainult kui vahetut ja esimest tunnus keha mõistes. Niisugused materiaalsed printsiibid, nagu Crusius õigesti ütleb, moodustavad inim mõistuse aluse ja kindluse. Sest nagu me eespool märkisime, on nad seletuste aineks ja andmeteks, millest saab kindlalt järeldada, isegi kui mingit seletust ei leidu.

Ja siin on Crusiusel õigus, kui ta maailmatarkade teisi koolkondi laidab, et nad neist materiaalistest printsiipidest mööda on läinud ja ainult formaalsete juurde jäänud. Sest viimastest üksi ei saa tõepoolest midagi tõestada, kuna on tarvis lauseid, mis sisaldaksid vahemõisteid, mille abil peab süllogismis saama ära tunda loogilist vahekorda teiste mõistetega, ja nende lausete hulgas peavad mõned algsed olema. Kuid ei saa kunagi mingitele lausetele omistada materiaalsete ülimate printsiipide väärtust, kui nad mitte igas inimlikus arus ilmselged ei oleks. Ma arvan aga, et paljugi Crusiuse poolt esile toodust äratav silmatorkavat kahtlust.

Mis aga puudutab kogu tõsikindluse ülimat reeglit, mida see kuulus mees peab eelduseks kogu tunnetusele, seega ka metafüüsikalisele: see, millest ma ei saa teisiti mõelda kui tõesena, on tõsi jne, siis on lihtne näha, et see lause ei saa kunagi olla ühegi tunnetuse tõe aluseks. Sest kui tunnistatakse: tõe aluseks ei saa esitada midagi muud, kui et seda on võimatu mõelda teisiti kui tõesena, siis on mõista antud, et tõele ei saagi rohkemat alust anda ja et tunnetus on tõestamatu. On ju tõepoolest olemas palju tõestamatuid tunnetusi, kuid veendumustunne nende suhtes on tunnistuseks, mitte aga tõestusaluseks sellele, et nad on tõesed.

Metafüüsikal ei ole seega mingeid teistsuguseid formaalseid või materiaalseid tõsikindluse aluseid, kui on mõõtmiskunstil. Mõlemal juhul toimub formaalne otsustamine kooskõla või vas-

turääkivuse lausete kohaselt. Mõlemas on tõestamatuid lauseid, mis on järelduste tegemise aluseks. Ent kui matemaatikas on definitsioonid esimesed tõestamatud mõisted seletatavate asjade kohta, siis metafüüsikas peavad nende asemel algandmeid andma mitmesugused tõestamatud laused, mis aga võivad olla niisama kindlad ja mis annavad ainet seletusteks või on aluseks kindlatele järeldustele. Metafüüsikas on samapalju veenmiseks tarvilikku kindlust kui matemaatikas, ainult viimane on lihtsam ja sisaldab rohkem kaemust.

NELJAS VAATLUS.

SELGUSEST JA TÕSIKINDLUSEST, MILLEKS ON VÕIMELISED LOOMULIKU JUMALAÕPETUSE JA MORAALI PÕHIALUSED

§1. *Loomuliku jumalaõpetuse põhialused on suutelised suurimaks filosoofiliseks evidentsiks*

Esiteks on ühe asja eristamine kõigist teistest kõige kergem ja selgem siis, kui see asi on omas liigis ainuvõimalik. Loomuliku religiooni objekt on ainuke esimene algpõhjus; tema määrangud on sellised, et te ei saa neid nii kergesti teistega segi ajada. Suurim veendumus on aga võimalik siis, kui tingimata on tarvilik, et need ja mitte mingid teised predikaadid asja juurde kuuluksid. Sest juhuslike määrangute juures on enamasti raske üles leida tema predikaatide muutuvaid tingimusi. Kuid tingimata tarvilik olend on seda liiki objekt, et kui tema mõistele juba tõeliselt jälile on jõutud, näib ta lubavat veel enam kindlust kui paljud teised filosoofilised teadmised. Ma ei saa ülesande selle osa juures teha muud kui arutleda filosoofilise jumalatunnemise võimaluste üle üldiselt, sest läheks liiga pikale vaadelda maailmatarkade olemasolevaid õpetusi selle asja kohta. Põhimõiste, mille metafüüsika siin esitab, on ühe olendi tingimata tarvilik eksistents. Et selleni jõuda, võiks alguses küsida: kas on võimalik, et üldse mitte midagi ei eksisteeri. Kui nüüd tähele pannakse, et kui mingit olemasolu [*Dasein*] ei ole antud, ei ole ka mitte midagi mõelda ega mingit

võimalikkust, siis võidakse ainult otsida selle olemasolu mõistet, mis peab olema kõikide võimalikkuste aluseks. See mõte areneb ja määrab kindlaks tingimata tarviliku olendi mõiste. Ilma et ma sellesse plaani eriti süveneksin: niipea kui ainukese kõige täiuslikuma ja tarvilikuma olendi olemasolu on tunnetatud, muutuvad tema määrangu teised mõisted palju väarikamaks, sest nad on ikka kõige suuremad ja täiuslikumad, ja palju kindlamaks, sest ainult niisuguste olemasolu võib tunnistada, mis seal tarvilikud on. Ma pean näiteks määrama jumaliku *kõikjaloleku*. Ma tunnen kergesti ära, et see olend, kellest kõik muu sõltub, kuigi ta ise on sõltumatu, peab küll kõigele muule maailmas *koha* määrama, kuid *isenda* alla mingit kohta ei võta, sest sel juhul kuuluks ta ka ise maailma. Jumal ei ole seega tegelikult mitte ühelgi kohal, kuid ta on üheaegselt kõikide asjadega kõikides *kohades*, kus *asjad* on. Niisamuti saan ma aru, et kuigi üksiteisele järgnevad asjad maailmas on tema mõju all, ei määra ta ise mingit ajapunkti selles reas, mistõttu tema suhtes pole midagi olnud või tulevat. Niisiis, kui ma ütlen, et jumal näeb tulevast ette, ei tähenda see mitte seda, et jumal näeb *tema suhtes* tulevast, vaid teatud maailma asjade suhtes tulevast, s.o mis järgneb mingile nende olekule. Selle põhjal võib aru saada, et jumaliku aru toimimise seisukohalt pole tulevase, olnu ja oleva tunnetamine erinev, vaid et ta tunnetab neid kõiki kui universumis tegelikult olevaid asju; ja niisugust ettenägelikkust võib palju määratumalt ja selgemini endale ette kujutada jumala juures kui asja juures, mis kuulub maailmakogumisse.

Seega võib kõikides asjades, kus juhuslikkuse analooge ei esine, olla jumala metafüüsiline tunnetamine väga kindel. Kuid kuna otsustus tema vaba tegutsemise, ettenägelikkuse, õigluse ja headuse viiside kohta ja isegi mõisted, mida me nendes määrangutes tarvitame, on veel paljuskki välja arendamata, saab selles teaduses tõsikindlus olla ainult ligikaudne, või selline, mis seostub moraaliga.

§2. Moraali põhialused ei ole oma praeguses seisus veel mitte kõikideks nõutavateks evidentsideks võimelised

Et seda selgeks teha, näitan ma ainult, kui vähe on tuntud isegi selline põhimõiste nagu k o h u s t u s ja kui kaugel seega ollakse sellest, et saavutada praktilises maailmatarkuses põhimõistete ja printsiipide evidentsiks vajalikku selgust ja kindlust. P e a b [soll] seda või teist tegema ja midagi muud tegemata jätma; niisugune on valem, millega iga kohustust väljendatakse. Ent iga p e a b väljendab tegevuse tarvilikkust ja võib tähendada kahesugust asja. Ma nimelt p e a n midagi tegema (kui v a h e n d i t), kui ma midagi teist (kui e e s m ä r k i) t a h a n, või ma p e a n v a h e t u l t midagi teist (kui e e s m ä r k i) t e g e m a ja tegelikuks muutma. Esimest võib nimetada vahendi tarvilikkuseks (*necessitatem problematicam*), teist eesmärgi tarvilikkuseks (*necessitatem legalem*). Tarvilikkuse esimene liik ei sisalda mingit kohustust, vaid on ainult eeskiri mingi probleemi lahendamiseks, mille vahendid on need, mida ma pean kasutama, kui ma tahan saavutada teatud eesmärgi. Kui keegi teisele ette kirjutab, milliseid tegevusi ta tegema või tegemata jätma peab, kui ta tahab oma õnne edendada, võib ta küll arvatavasti kõik moraaliopetused selle alla viia, kuid need ei ole kohustused, umbes nii nagu ei ole kohustus tõmmata kaks ristuvat kaart, kui ma tahan jagada sirge kaheks võrdseks osaks, s.o see ei ole kohustus, vaid ainult viide osavale käitumisele, kui tahetakse eesmärgi saavutada. Kuna vahendite kasutamisel pole muud tarvilikkust kui see, et sel viisil eesmärgini jõutakse, siis on kõik tegevused, mida moraal teatud eesmärkide saavutamiseks ette kirjutab, juhuslikud ja neid ei saa nimetada kohustusteks, seni kui neid ei allutata iseendast tarvilikule eesmärgile. Näiteks ma pean kogu suurimat täiuslikkust edendama või ma pean jumala tahtmist mööda tegutsema; kummale neist kahest lausest kogu maailmatarkus ka allutatakse, peab see lause, kui ta peab olema reegel ja kohustuse alus, näitama tegevust vahetult tarvilikuna ja mitte kui tingimust mingi muu eesmärgi saavutamiseks. Ja siinkohal me leiame, et selline kogu kohustuse vahetu ülim reegel peab olema lihtsalt tõestamatu. Sest ükskõik millise asja või mõiste vaatlemisest ei ole võimalik tunnetada ja järeldada, mida peab tegema, kui see, mida eeldatakse, ei ole mitte eesmärk ja tegevus selle vahend. See ta aga ei

pea olema, sest siis ta ei oleks mitte kohustuse, vaid kaheldava osavuse valem.

Ja nüüd võin ma lühidalt märkida: nende asjade üle kaua järele mõtelnud, olen ma veendumusele jõudnud, et reegel: tee kõige täiuslikumat, mis sinu läbi on võimalik, on esimene formaalne alus kõigile kohustustele [*Verbindlichkeit*] tegutseda, aga lause: jäta tegemata kõik, mis suurimat võimalikku täiuslikkust takistab, on alus kohustusele [*Pflicht*] tegemata jätta. Ja niisamuti nagu esimestest formaalsetest printsiipidest meie otsustustes ei järgne midagi tõe kohta, kui pole antud materiaalseid aluseid, ei järeldu ka nendest kahest headuse reeglist mingeid kindlaid kohustusi, kui sellega pole seotud praktilise tunnetuse tõestamatuid materiaalseid printsiipe.

Nimelt on alles meie päevil hakatud aru saama: võime tõe esitada on tunnetus, võime headust tunda aga on tunne [*Gefühl*] ja neid kahte ei tohi segamini ajada. Niisamuti nagu on olemas liigendamatu tõe mõiste, s.o selle mõiste, mis leitakse vaadeldavates tunnetusobjektides, on olemas ka lahutamatu headuse tunne (seda ei leita kunagi lihtsalt mingis asjas, vaid alati suhtes tundva olendiga). Aru ülesanne on keerulist ja segast headusemõistet analüüsida ja selgeks teha näidates, kuidas see tekib lihtsamatest headusetunnetest. Kuid kui see on juba lihtne, siis on otsustus "see on hea" täiesti tõestamatu ja asja ettekujutamiseiga seotud lõbutunde teadvustamise vahetu mõju. Ja kuna meis kindlasti esinevad paljud lihtsad headusetunded, siis on olemas palju selliseid lahutamatu ettekujutusi. Seetõttu, kui mingit tegevust kujutatakse vahetult ette heana, ilma et ta sisaldaks peidetud viisil mingit teist head, mida liigendamise teel sealt leida võiks ja mille tõttu teda täiuslikuks peetakse, siis on selle tegevuse tarvilikkus kohustuse tõestamatu materiaalne printsiip. Näiteks armastus nende vastu, kes sind armastavad, on praktiline lause, mis küll kohustuse ülimalt formaalse ja jaatava reegli alla käib, kuid vahetult. Kuna edasise liigendamise abil ei ole võimalik näidata, miks vastuarmastuses peitub eriline täiuslikkus, siis ei ole see reegel praktiliselt tõestatav taandamisega mingi teise täiusliku käitumise tarvilikkusele, vaid on vahetult allutatud hea käitumise üldreeglile. Võib-olla ei esita minu toodud näide asja selgelt ja veenvalt, kuid käesoleva uurimustöö lubatud piirid,

mida ma tõenäoliselt juba ületanud olen, ei luba mul saavutada sellist täiuslikkust, nagu ma sooviksin. See on vahetu inetus tegevuses, mis on vastuolus selle tahtega, kellelt tuleb meie olemine ja kõik hea. See inetus on selge, kui ka mitte vaadata kahjusid, mis võivad sellist tegutsemist järeldustena saata. Seetõttu saab lause "tee seda, mis on jumala tahte järgi" materiaalseks moraaliprintsipiiks, mis küll formaalselt ülalnimetatud ülimal ja üldise valemi alla käib, kuid vahetult. Nii praktilises kui teoreetilises maailmatarkuses ei tohi liiga kergesti pidada tõestamatuks midagi, mis seda ei ole. Sellegipoolest ei saa vältida neid printsiipe, mis postulaatidena sisaldavad ülejäänud praktilisi lauseid. Hutcheson* ja teised on leidnud siit moraalityunde nime all alguse illusatele märkustele.

Sellest on näha, et kuigi peab olema võimalik jõuda kõlbluse põhialustes filosoofilise evidentsi kõrgeima astmeni, on eelkõige tarvis kohustuse põhimõisteid kindlamini määrata, selles suhtes on praktilise maailmatarkuse puudused veel suuremad kui teoreetilise omad, sest kõigepealt tuleb kindlaks teha, kas ainult tunnetusvõime või tunne (esimene sisemine alus ihaldamisvõimele [*Begehrungsvermögen*]) määrab selle jaoks esimesed printsiibid.

JÄRELSÕNA

Sellised on mõtted, mida ma annan otsustamiseks Kuninglikule Teaduste Akadeemiale. Ma julgen loota, et siin esitatud alused aitavad veidi objekti nõuetekohaselt selgitada. Mis puudutab esituse hoolikust, väarikust ja elegantsi, siis olen ma pigem nende osas mööndusi teinud kui end nendest takistada lasknud, et need mõtted õigeaks ajaks hindamisele esitada, sest lünki võib soosiva hinnangu korral kergesti täita.

*Francis Hutcheson, 1694–1746, moraalifilosoofia professor Glasgow's. *Tlk.*

TRANSTSENDENTAALNE MEETODIÕPETUS (Katkend)

Immanuel Kant

Tõlkinud Piret Kuusk

(A 707/B 735) Kui ma kogu puhta ja spekulatiivse mõistuse [*Vernunft*] tunnetuse [*Erkenntnis*] kehastust [*Inbegriff*] võtan kui ehitist, mille kohta meis on olemas vähemasti idee, siis võin ma ütelda, et transtsendentaalses elementaarõpetuses oleme ehitusmaterjali üle vaadanud ja määranud, millise hoone jaoks, milliseks kõrguseks ja milliseks tugevuseks seda jätkub. Igatahes selgus, et ehkki meil mõlkus meeles torn, mis pidi ulatuma taevani, jätkus materjalivarust ometi vaid elumaja tarbeks, mis meie asjatoimetuste jaoks kogemuse [*Erfahrung*] tasandil oli pilguga haaramiseks paraja suurusega ja küllalt kõrge. Selgus ka, et see julge ettevõtmine pidi materjali puudusel äparduma, rääkimata keeltesegadusest, mis pidi töölisel plaani juures vältimatult tulli ajama ja puistama nad üle maailma laiali, selleks et hakata ehitama eraldi, igaüks omaenda kavandi järgi. Nüüd pole meil tegemist mitte niivõrd materjalidega, vaid pigem plaaniga, ja kuna me oleme hoiatatud riskimast suvalise pimedada visandiga, mis ulatub võib-olla üle meie kõigi võimete, kuid kuna me siiski ei saa

Immanuel Kant. *Kritik der reinen Vernunft*. Nach der ersten und zweiten Originalausgabe hrsg. von Jens Timmermann. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1998, S. 759–784. Tõlke aluseks on *Puhta mõistuse kriitika* esimene (A) väljaanne aastast 1781 (lk 707–738) (vastav tekstiosa teises (B) väljaandes (1787, lk 735–766) erineb sellest vaid kümnekonna tõlkimatu sõnaparanduse võrra).

hoiduda kindla elukoha püstitamisest, siis peame alustama hoone suhtest tagavaradega, mis on meile antud ja vastavad ühtlasi meie vajadustele.

Niisiis mõistan ma transtsendentaalse meetodiõpetuse all puhta mõistuse (A 708/B 736) täieliku süsteemi formaalsete tingimuste määramist. Sel eesmärgil saab meil olema tegemist puhta mõistuse distsipliiniga, kaanoniga, arhitektoonikaga, lõpuks ajaloo ja transtsendentaalses mõttes selle saavutamise, mida taotletakse koolides praktilise loogika nime all seoses aru [Verstand] kasutamise üleüldse, aga seal halvasti läbi viiakse; kuna üldise loogika rakendatavus ei ole kit-sendatud mingile kindlale arutunnetuse liigile (näiteks puhtale) ega mitte ka kindlatele objektidele [Gegenstand], siis ei saa ta ilma teistest teadustest teadmisi laenamata esitada midagi muud kui kõikvõimalikes teadustes süstemaatilise mõttes kasutatavate võimalike meetodite pealkirju ja tehnilisi väljendeid, mis tehakse õpilasele esmalt nime poolest teatavaks, kuid mille tähendust ja tarvitamist ta peab tundma õppima alles hiljem.

ESIMENE PEATÜKK.

PUHTA MÕISTUSE DISTSIPLIIN

Eitavad otsustused, mis pole seda mitte pelgalt loogilise vormi, vaid ka sisu poolest, ei ole inimeste teadmishimu tõttu kuigi suure au sees; pigem peetakse neid meie lakkamatult laieneda püüdva tunnetusetungi kadedateks vaenlasteks (A 709/B 737) ja oleks tarvis peaaegu kaitsekõnet, et saavutada neile isegi talutavust, saati siis veel soosingut ja austust.

Loogiliselt on küll võimalik väljendada eitavalt kõiki lauseid, mida tahetakse, kuid meie tunnetuse sisu seisukohalt üleüldse, ükskõik kas teda otsustuse abil laiendatakse või kitsendatakse, on eitavate otsustuste loomupäraseks ülesandeks üksnes eksitust ära hoida. Seal, kus eksitus mitte kunagi võimalik pole, on väärtunnetust ära hoidvad eitavad laused seetõttu küll täiesti õiged, kuid ometi tühjad, s.o nad pole oma ülesande kõrgusel ja on seepärast sageli naeruväärsed. Nagu selle

koolikõnemehe lause: ilma sõjaväeta ei oleks Aleksander ühtegi maad vallutada suutnud.

Kus aga meie võimaliku tunnetuse raamid on väga kitsad, kiusatus otsustamiseks suur, ligitõmbav sära väga petlik ja kahju eksitusest märkimisväärne, seal on negatiivne juhend, mille ülesanne on ainult meid eksituste eest hoida, veelgi tähtsam kui mõni positiivne õpetus, mille kaudu meie tunnetus võiks kasvada. S u n d u s t , millega piiratakse alalist tungi teatud reeglitest kõrvale kalduda ja see lõpuks hävitatakse, nimetatakse distsipliiniks. Seda tuleb eristada kultuurist, mis peab looma pelgalt vilumuse, ilma et mõnd teist, juba olemasolevat [oskust] sellega tühistataks. Vormides talenti, (A 710/B 738) millel juba iseendast on väljendustung, annab distsipliin seega negatiivse¹, kultuur ja doktriin aga positiivse panuse.

Et temperament, samuti talent, mis lubavad endale meelsasti vaba ja piiramatut liikumist (nagu kujutlusvõime ja teravmeelsus), vajavad mõnes mõttes distsipliini, möönab kergesti igauks. Et see aga mõistusele endale, mille kohustuseks õieti on ette kirjutada kõikidele teistele püüdlustele nende distsipliini, samuti tarvilik on, võib näida üldiselt võõrastav, ja tegelikult on ta seni sellisest alandusest pääsenud, sest pidulikkuse ja täiusliku väärikuse juures, millega ta on esinenud, pole kahjuks keegi osanud kahtlustada kergemeelset mängu kujutlustega mõistete asemel ja sõnadega asjade asemel.

Puhas mõistus empiirilises kasutuses kriitikat ei vaja, sest tema põhimõtteid kontrollitakse pidevalt kogemuse proovikiviga (A 711/B 739), samuti mitte matemaatikas, kus mõisteid tuleb kujutada [*darstellen*] puhtas kaemuses [*Anschauung*] otsekohe *in concreto* ja kus tuleb sel teel sedamaid ilmsiks kõik põhjendamatult ja suvaline. Kuid kus ei empiiriline ega puhas kaemus ei hoi mõistust silmnähtavatel rööbastel, nimelt tema transtsendentaal-

¹Ma tean küll, et koolikõnepruugis on kombeks kasutada distsipliini ja juhendamist sünonüümidena. Kuid seevastu on nii palju teisi juhtumeid, kus esimest väljendit kui kasvatu s t eristatakse hoolega teisest kui õ p e t u s e s t , ja ka asjade loomus ise nõuab, et selle vahetegemise jaoks hoitakse alles ainukesed sobivad sõnad, nii et ma sooviksin, et kunagi ei lubataks kasutada seda sõna teisiti kui negatiivses tähenduses.

ses kasutuses, pelkade mõistete järgi, nõuab ta nii väga distsipliini, mis ohjeldaks tema tungi laieneda üle võimaliku kogemuse kitsaste piiride ja hoiaks teda liialduste ja eksituste eest, nõnda et ka kogu puhta mõistuse filosoofial on tegemist vaid selle negatiivse kasuga. Üksikud eksimused võib kõrvaldada t s e n s u u r i abil ja nende põhjused k r i i t i k a abil. Kus aga, nagu puhtas mõistuses, leidub terve süsteem pettekujutlustest ja meeleepetetest, mis on üksteisega tihedalt seotud ja ühiste printsiipide alla koondatud, seal tundub vajalik olevat täiesti eriline ja nimelt negatiivne seadusandlus, mis püstitab d i s t s i p l i i n i nime all mõistuse ja tema puhta kasutamise objektide loomusest lähtuvalt otsekuu ettevaatlikkuse ja enesekontrolli süsteemi, millele ükski võlts targutav näivus vastu ei saa seista, sest ta reedaks ennast otsekohe, hoolimata kõikidest oma ilustamise alustest.

(A 712/B 740) Kuid tuleb märkida: selles transtsendentaalse kriitika teises põhiosas ei suuna ma puhta mõistuse distsipliini mitte puhtast mõistusest pärit tunnetuse sisule, vaid ainult selle meetodile. Esimest tehti juba elementaarõpetuses*. Kuid mõistusekasutuses on nii palju sarnast, ükskõik missugusele objektile teda ka rakendataks, ja niivõrd, kui ta peab olema transtsendentaalne, on ta ometi kõigest muust nii oluliselt erinev, et ilma spetsiaalselt selleks mõeldud distsipliini hoiatava negatiivõpetusega pole pääsu eksitustest, mis tulenevad nende meetodite eba-pädevast kasutamisest, mis peavad muidu küll hästi mõistusega sobima, kuid ainult mitte siin.

Esimene lõik.

Puhta mõistuse distsipliin dogmaatilises kasutuses

Matemaatika annab säravaima näite kogemuse abita iseennast õnnelikult laiendavast puhtast mõistusest. Näited on nakkavad, eelkõige sellesama võime jaoks, mis loomulikult meelitab teistel juhtudel leidma samasugust õnne, nagu talle üks kord juba osaks on langenud. Sellepärast loodab puhas mõistus transtsendentaalses (A 713/B 741) kasutuses suuta end laiendada niisama õnnelikult ja põhjalikult, nagu see tal matemaatilises kasutuses on õnnes-

* *Puhta mõistuse kriitika*. I. Transtsendentaalne elementaarõpetus. I osa: Transtsendentaalne esteetika. *Tlk.*

tunud, eriti kui ta rakendab seal enam-vähem sedasama meetodit, mis siin nii ilmselget kasu on toonud. Seega on meile väga oluline teada, kas meetod apodiktilise tõsikindluseni jõudmiseks, mida viimati mainitud teaduses nimetatakse matemaatiliseks, on samasugune nagu see, mille abil otsitakse sedasama tõsikindlust filosoofias ja mida seal tuleks nimetada dogmaatiliseks.

Filosoofiline tunnetus on mõistusetunnetus mõistetest lähtudes [*aus Begriffen*], matemaatiline aga mõistete konstrueerimisest lähtudes. Mõistet konstrueerida tähendab temale vastavat kaemust *a priori* kujutada. Mõiste konstrueerimise jaoks on seega vajalik mitte-empiriiline kaemus, mis järelikult kaemusena on üksik objekt, kuid peab mõiste (üldise ettekujutuse [*Vorstellung*]) konstruktsioonina sellegipoolest väljendama ettekujutuses üldkehtivust kõikide võimalike kaemuste jaoks, mis sellesama mõiste alla kuuluvad. Nii konstrueerin ma kolmnurga sel moel, et kujutan sellele mõistele vastavat objekti kas pelgalt kujutluse [*Einbildung*] abil puhtas [kaemuses] või selle järgi ka paberil empiirilises kaemuses, kuid mõlemal juhul täielikult *a priori*, ilma et selle jaoks oleks mingist kogemusest eeskujud laenatud. Üksik ülesjoonistatud kujund on (A 714/B 742) empiiriiline ja samal ajal aitab väljendada mõistet, rikkumata tema üldisust, sest selles empiirilises kaemuses jälgitakse ainult mõiste konstrueerimise tegevust, mille juures paljud määrangud, näiteks suuruse, külgede ja nurkade omad, on täiesti tähtsusetud ja seega abstraheerutakse neist erinevustest, mis kolmnurga mõistet ei muuda.

Filosoofiline tunnetus vaatleb niisiis erilist ainult üldises, matemaatiline aga üldist erilises, isegi üksikus, kuid ikkagi *a priori* ja mõistuse vahendusel, ja nii, nagu see üksik on määratud konstruktsiooni teatud üldiste tingimustega, peab ka selle mõiste, millele see üksik vastab üksnes tema skeemina*, objekt olema mõteldud üldiselt määratuna.

Oluline erinevus nende kahe mõistusetunnetuse liigi vahel seisneb seega selles vormis ja mitte nende materjali ehk objek-

*I. Transtsendentaalne elementaarõpetus. II osa: Transtsendentaalne loogika. I jagu: Transtsendentaalne analüütika. II raamat: Põhilause analüütika. I peatükk: Puhaste arumõistete skematismist. *Tlk.*

tide erinevuses. Need, kes arvavad saavat filosoofiat matemaatikast eristada sel teel, et nad ütlevad esimese kohta, et tema objekt olevat pelgalt *k v a l i t e e t*, teise oma aga ainult *k v a n t i t e e t*, on võtnud tagajärge põhjusena. Matemaatilise tunnetuse vorm on põhjuseks, miks see saab käia ainuüksi suuruste [*Quanta*] kohta. Sest ainult mõiste suuruste [*Grösse*] kohta laseb end konstrueerida, s.o *a priori* kaemuses esitada [*darlegen*], kvaliteedid (A 715/B 743) aga ei lase end kujutada muidu kui empiirilises kaemuses. Seepärast on viimaste mõistusetunnetus võimalik ainult mõistete kaudu. Nii ei saa keegi reaalsusemõistele vastavat kaemust võtta mujalt kui kogemusest, mitte kunagi aga temast osa saada *a priori* iseenesest ega enne reaalsuse empiirilist teadvustamist [*Bewusstsein*]. Koonilist kuju [*Gestalt*] võib teha kaemuslikuks ilma igasuguse empiirilise abita, ainult mõistete kaudu, kuid selle koonuse värv peab olema enne antud ühes või teises kogemuses. Põhjusemõistet üleüldse ei saa ma kaemuses kujutada mitte mingil muul viisil kui mõne näite abil, mille annab mulle kätte kogemus, jne. Pealegi, filosoofia käsitleb niisamuti suurusi nagu matemaatika, näiteks täielikkust [*Totalität*], lõpmatust jne. Matemaatika tegeleb ka joonte ja pindade kui erineva kvaliteediga ruumide erinevusega, ulatuvuse pidevusega kui ühe selle [ulatuvuse] kvaliteediga. Ent kuigi neil on sellistel juhtudel ühine objekt, on see viis, kuidas mõistuse kaudu seda [objekti] käsitleda, ometi matemaatilise ja filosoofilise vaatlusviisi puhul täiesti erisugune. Filosoofia piirdub pelgalt üldiste mõistetega, matemaatika aga ei saa pelkade mõistetega midagi korda saata, vaid ruttab kohe kaemuse juurde, milles ta vaatleb mõistet *in concreto*, kuid siiski mitte empiirilisel, vaid ainult niisuguses [kaemuses], (A 716/B 744) mida ta on *a priori* kujutanud s.t konstrueerinud, ja milles see, mis järgneb konstruktsiooni üldistest tingimustest, peab üldiselt kehtima ka nii konstrueeritud mõiste objekti kohta.

Antagu filosoofile kolmnurga mõiste ja lastagu tal omal viisil uurida, millises suhtes selle nurkade summa võiks olla sirgnurgaga. Tal ei ole midagi muud kui mõiste kujundist, mis on piiratud kolme sirgjoonega, ja peale selle mõiste niisama paljudest nurkadest. Ta võib selle mõiste üle järele mõelda nii kaua, kui tahab, ta ei too esile mitte midagi uut. Ta võib sirgjoone või nurga või

arvu kolm mõistet liigendada [zergliedern] ja selgeks teha, kuid ta ei saa jõuda muude omadusteni, mida nendes mõistetes üldse ei esine. Kuid võtku geomeeter see asi ette. Tema alustab otsekohe kolmnurga konstrueerimisest. Teades, et kaks täisnurka kokku moodustavad niisama palju, kui kõik kõrvunurgad, mida saab mingist punktist sirgjoonele tõmmata, pikendab ta oma kolmnurga ühte külge ja saab kaks kõrvunurka, mis on võrdsed kahe täisnurga summaga. Edasi jagab ta välimise neist kahest nurgast sel moel, et tõmbab kolmnurga vastasküljega paralleelse joone, ja näeb, et siin tekib välimine kõrvunurk, mis on võrdne ühe sisenurgaga, jne. Sel viisil jõuab ta (A 717/B 745) järeldots-teahela abil, kogu aja kaemusest juhituduna, küsimuse täiesti veenva ja samal ajal üldise lahenduseni*.

Aga matemaatika ei konstrueeri pelgalt suurusi (*quanta*) nagu geomeetrias, vaid ka pelka suurust (*quantitatem*) nagu tähtarvutuses**, kus täielikult abstraherutakse selle asja omadustest, mida peab niisuguse suuruse mõiste järgi mõtlema. Seejärel valib ta teatud tähistuse suuruste üleüldse (arvude) kõigi konstruktsioonide jaoks, nagu liitmine, lahutamine, juurte leidmine jne***, ja kui ta on tähistanud ka suuruste üldise mõiste nende erinevate suhete järgi, kujutab ta kaemuses teatud üldreeglite alusel kõiki toimin-

*Tõestust selgitab joonis:

Tlk.

**S.t algebras. Toim.

***Nii esimeses (A) kui teises (B) väljaandes on selles lauses sulgude paigutus arusaamatu: ... suuruste üleüldse kõigi konstruktsioonide jaoks (arvud, nagu liitmine, lahutamine jne), juurte leidmine, ja kui... Tlk.

guid, mis tekitatakse ja muudetakse suuruse kaudu****; seal, kus tuleb jagada ühte suurust teisega, seab ta nende mõlema märgid jagamise tähistusvormi kohaselt kokku jne, ja jõuab niisiis sümbolilise konstruktsiooni abil niisama hästi kui geomeetria ostensiivse ehk geomeetrilise (objektide eneste) konstruktsiooni kaudu sinna, kuhu diskursiivne tunnetus pelkade mõistete abil kunagi jõuda ei saaks.

Mis võiks olla põhjuseks nii erinevale olukorrale, kuhu on sattunud need kaks mõistusekunstnikku, kellest üks asub teele mõistete ja teine kaemuste järgi, mida ta kujutab *a priori* vastavalt mõistetele? (A 718/B 746) Ülalesitatud transtsendentaalsete põhiõpetuste järgi on see põhjus selge. Siin ei ole tegemist analüütiliste lausetega, mida saab tekitada pelga mõistete liigendamise (selles asjas oleks filosoofil kahtlemata eelis oma võistleja ees), vaid sünteetilistega ja nimelt sellistega, mida peab tunnetama *a priori*. Sest ma ei pea silmas pidama mitte seda, mida ma oma kolmnurga mõistes tegelikult mõtlen (see ei ole midagi muud kui pelk definitsioon), vaid pigem minema temast välja omaduste juurde, mis selles mõistes ei sisaldu, kuid ometi kuuluvad tema juurde. Ent see ei ole teistviisi võimalik kui määrates oma objekti kindlaks vastavalt kas empiirilise kaemuse või puhta kaemuse tingimustele. Esimene annaks ainult empiirilise lause (tema nurkade mõõtmise kaudu), millel ei ole ei üldisust ega veel vähem paratamatust, ja mitte sellistest ei ole jutt. Teine viis aga on matemaatiline ja siinkohal nimelt geomeetiline konstruktsioon, mille abil ma puhtas kaemuses, niisamuti nagu empiirilises, lisan mitmekesisuse [*Mannigfaltige*], mis kuulub kolmnurga üleüldse skeemi ja seega ka tema mõiste juurde, mille abil peab konstrueerima igatahes üldisi sünteetilisi lauseid.

Niisiis ma filosofoeriksin, s.o mõtleksin diskursiivselt järele, kolmnurga üle asjatult, ilma sellega vähimalgi määral (A 719/B 747) kaugemale jõudmata definitsioonist, millest ma aga õieti pidanuksin alustama. On olemas küll transtsendentaalne süntees puhtalt mõistetest, mis jällegi õnnestub ainult filosoofidel, see aga ei puuduta kunagi midagi rohkemat kui asja [*Ding*] üleüldse, seda,

**** Hilisemad kommentaatorid on muutnud lauset nii: ... mille abil tekitatakse ja muudetakse suurusi. *Toim.*

millistel tingimustel võiks asja tajumine [*Wahrnehmung*] kuuluda võimaliku kogemuse juurde. Kuid matemaatilistes ülesannetes pole küsimus ei selles ega üldse mitte eksistentsis, vaid objektide omadustes iseeneses, üksnes sedavõrd, kui need [omadused] on seotud nende [objektide] mõistega.

Ülaltoodud näites oleme püüdnud selgeks teha, kui suuresti erinevad diskursiivne mõistusekasutus mõistete järgi ja intuiitiivne mõistusekasutus mõistete konstrueerimise teel. Nüüd on loomulik küsida, milline põhjus teeb sellise kahesuguse mõistusekasutuse paratamatuks ja millistest tingimustest saaks ära tunda, kas leidub ainult esimene või [on olemas] ka teine.

Kogu meie tunnetus käib ju lõppude lõpuks võimalike kaemuste kohta: sest ainult nende kaudu on objekt antud. Ent *a priori* mõiste (mitte-empiiriline mõiste) kas sisaldab juba endas puhast kaemust ja siis saab teda konstrueerida või ei sisalda ta muud kui võimalike kaemuste sünteesi, mis ei ole *a priori* antud, ja siis võib (A 720/B 748) küll tema kaudu sünteetiliselt ja *a priori* otsustada, kuid ainult diskursiivselt mõistete järgi, mitte kunagi aga intuiitiivselt mõiste konstrueerimise teel.

Ent kõikidest kaemustest on *a priori* antud ainult nähtumuste [*Erscheinung*] pelk vorm, ruum ja aeg, ja mõiste nende kohta kui *quantis* laseb end kaemuses *a priori* kujutada, s.o konstrueerida, kas koos oma kvaliteediga (tema kujuga) või ka pelgalt kvantiteedina (ühelaadilise mitmekesisuse pelga sünteesina) arvu kaudu. Aga nähtumuste materjali, mille kaudu *a s j a d* on ajas ja ruumis meile antud, saab ette kujutada ainult tajumises, järelkult *a posteriori*. Ainuke mõiste, mis seda nähtumuste empiirilist sisu *a priori* ette kujutab, on mõiste *a s j a s t* üleüldse, ja selle sünteetiline tunnetus *a priori* ei saa meile anda midagi muud kui pelga sünteesireegli selle kohta, mida tajumine võiks anda *a posteriori*, mitte kunagi aga reaalse objekti kaemust *a priori*, kuna see peab olema paratamatult empiiriline.

Sünteetilised laused, mis käivad *a s j a d e* kohta üleüldse, mille kaemust ei saa *a priori* anda, on transsendentaalsed. Seejärest ei lase transsendentaalsed laused end kunagi anda mõistete konstruktsiooni kaudu, vaid ainult mõistete järgi *a priori*. Nad sisaldavad pelgalt reeglit, mille järgi tuleb empiiriliselt otsida teatud sünteetilist ühtsust selle jaoks, mida pole võimalik *a priori*

kaemuses ette kujutada (tajumuste jaoks). (A 721/B 749) Nad ei saa aga ühelgi juhul kujutada mitte ainsatki oma mõistet *a priori*, vaid teevad seda ainult *a posteriori*, kogemuse vahendusel, mis aga on võimalik ainult nende sünteetiliste põhilauseite järgi.

Kui mingi mõiste üle tuleb otsustada sünteetiliselt, siis peab sellest mõistest välja minema ja nimelt kaemusesse, milles ta on antud. Sest kui jäädaks selle juurde, mis mõistes sisaldub, oleks otsustus pelgalt analüütiline ja seletaks mõtet selle järgi, mis tegelikult temas sisaldub. Kuid ma võin mõistelt üle minna temale vastavale puhtale või empiirilisele kaemusele, et vaagida teda seal *in concreto*, ning tunnetada *a priori* või *a posteriori* seda, mis objekti enda juurde kuulub. Esimene on ratsionaalne ja matemaatiline tunnetus mõiste konstrueerimise kaudu, teine pelgalt empiiriline (mehaaniline) tunnetus, mis kunagi ei saa anda paratamatuid ja apodiktilisi lauseid. Nii võiksin ma liigendada oma empiirilist mõistet kullast, jõudmata sellega kusagile kaugemale kui kõige selle üleslugemiseni, mida ma selle sõna juures tegelikult mõtlen, nii et minu tunnetuses leiab küll aset loogiline täiustumine, kuid ei toimu mingit suurenemist ega lisata midagi. Aga ma võtan aine, mis selle nime all esineb, ja jõuan sellega tajudeni, mis annavad mulle mitmesuguseid sünteetilisi (A 722/B 750), kuid empiirilisi lauseid. Kolmnurga matemaatilise mõiste ma konstrueeriksin, s.o annaksin *a priori* kaemuses, ja jõuaksin sel teel sünteetilise, kuid ratsionaalse tunnetuseni. Kui aga mulle on antud reaalsuse, substantsi, jõu jne transtsendentaalne mõiste, siis ei tähista see ei empiirilist ega puhast kaemust, vaid ainuüksi empiirilise kaemuse sünteesi (mis niisiis ei ole antavad *a priori*), ja järelikult, kuna süntees ei saa *a priori* minna välja temale vastava kaemuseni, ei või temast pärineda ükski määrav sünteetiline lause, vaid ainult võimalike empiiriliste kaemuste sünteesi² printsiip. Niisiis on transtsendentaalne lause sünteetiline mõistusetunnetus

²Põhjusemõistega lähen ma tõepoolest mingi sündmuse (seal juhtub midagi) mõistest välja, aga mitte kaemusesse, mis kujutab põhjusemõistet *in concreto*, vaid ajatingimuste juurde üleüldse, mida võiks leida kogemusest vastavana põhjusemõistele. Ma talitan seega pelgalt mõistete järgi ega saa talitada mõistete konstruktsiooni alusel, sest mõiste on tajude sünteesi reegel, need aga pole puhtad kaemused ja järelikult ei lase end a n d a *a priori*.

pelkade mõistete järgi ja seega diskursiivne, sest selle kaudu saab alles võimalikuks empiirilise tunnetuse kogu sünteetiline ühtsus, ent sellega ei ole antud ühtegi kaemust *a priori*.

(A 723/B 751) Seega on olemas kahesugune mõistusekasutus, mis hoolimata tunnetuse üldisusest ja tema tekkimisest *a priori*, mis mõlemal on ühine, on siiski edaspidises hoopis erimoodi ja nimelt sellepärast, et nähtumuses, mille kaudu meile kõik asjad on antud, on kaks osa: kaemuse vorm (ruum ja aeg), mida saab täielikult *a priori* tunnetada ja kindlaks määrata, ja mateeria (füüsiline) ehk sisu, mis tähendab midagi, mis esineb ajas ja ruumis ning sisaldab järelikult olemasolu [*Dasein*] ja vastab aistingule [*Empfindung*]. Sisu kohta, mis kunagi ei saa olla antud teistsugusel määratud viisil kui empiirilisel, ei saa meil olla *a priori* midagi muud kui võimalike aistingute sünteesi määramata mõisted, nii võrd, kui need kuuluvad apertseptiooni ühtsuse juurde (võimalikus kogemuses)*. Vormi puhul me võime määrata oma mõisted kaemuses *a priori* sel teel, et loome endale ühelaadilise sünteesi abil objektid ajas ja ruumis, kusjuures me vaatleme neid lihtsalt kui *quanta*. Toda esimest nimetatakse mõistusekasutuseks mõistete järgi, mille puhul me ei saa midagi muud teha kui viia nähtumusi reaalse sisu alusel mõistete alla, mis seetõttu saavad olla määratud ainult empiirilisel, s.o *a posteriori* (kuid nende mõistete kui empiirilise sünteesi reeglite kohaselt); teine aga on mõistusekasutus mõistete konstruktsiooni (A 724/B 752) kaudu, mille puhul võivad need [mõisted], kui võrd nad juba käivad *a priori* kaemuse kohta, nimelt sellepärast olla määratuna antud puhtas kaemuses *a priori* ja ilma igasuguste empiiriliste andmeteta. Kõige üle, mis on olemas (asi ruumis või ajas), vaagida, kas ja kui võrd see on *quantum* või mitte, kas tuleb ette kujutada ta olemasolu või puudumist, kui võrd see miski (mis ruumi ja aega täidab) on algsubstraat või pelk määrang, kas tema olemasolu on suhtes millegi muuga nagu põhjus või tagajärg, ja lõpuks, kas tema olemasolu on isoleeritud või seisab vastastikusel mõjus teistega, vaagida sellise olemasolu või-

*I. Transtsendentaalne elementaarõpetus. II osa: Transtsendentaalne loogika. I jagu: Transtsendentaalne analüütika. I raamat: Mõistete analüütika. II peatükk: Puhaste arumõistete deduktsioonist. (Deduktsioon on teises (B) väljaandes oluliselt erinev võrreldes esimese (A) väljaandega.) *Tlk.*

malikkust, tegelikkust ja paratamatust või nendele vastupidist — see kõik kuulub mõistuse tunnetuse juurde mõistetest lähtudes ja seda nimetatakse filosoofiliseks. Kuid kaemust ruumis *a priori* määrata (kuju), aega jaotada (kestus) või pelgalt ajas ja ruumis ühe ja sellesama [asja] sünteesi üldisust ja sellest pärinevat kaemuse üleüldse suurust tunnetada (arv), see on mõistuse toiming mõistete konstruksiooni abil ja seda nimetatakse matemaatiliseks.

Suur edu, mida mõistus matemaatika vahendusel saavutab, tekitab loomulikul viisil oletuse, et kui mitte ta ise, siis ometi ta meetod on edukas ehk ka väljaspool suuruste valdkonda, kuivõrd ta viib kõik oma mõisted kaemusele (A 725/B 753), mida ta saab anda *a priori* ja mille läbi ta saab nii-titleda meistriks looduse üle; seevastu puhas filosoofia diskursiivsete mõistetega *a priori* sahmib looduses ringi, ilma et saaks nende [mõistete] reaalsust *a priori* kaeda ja niimoodi usutavaks teha. Ka tundub, et selle kunsti [matemaatika] meistritel ei puudu hoopiski kindlus iseenda suhtes ega ka seltskonnal nende oskustest tulenevad suured ootused, kui nad kunagi sellega tegelema peaksid. Sest vaevalt on nad kunagi oma matemaatika üle filosofoerinud (raske tegevus!), niisiis ei tule neile kahe mõistusekasutuse spetsiifiline erinevus üldse meelde ja mõttesegi. Käibelolevad ja empiiriliselts kasutatavad reeglid, mida nad laenavad argimõistusest, kehtivad neil siis aksioomide asemel. Nad ei hooli üldse sellest, kust võivad pärineda nende ruumi ja aja mõisted, millega nad tegelevad (kui ainukeste algupäraste *quantis*'tega), ja niisamuti näib neile kasutu uurida puhaste arumõistete päritolu ja ühtlasi nende kehtivusulatust, neid [huvitab] ainult neid tarvitada. Kõige selle tegemiseks on neil täielik õigus, kui nad ainult ei astu üle neile näidatud piiridest, nimelt looduse omast. Nii aga satuvad nad märkamatu meelelisuse aladelt puhaste ja isegi transtsendentaalsete mõistete ebakindlale pinnale, alusele (*instabilis tellus, innabilis unda**), mis ei lase neil ei seista (A 726/B 754) ega ujuda, vaid ainult põgusaid samme teha, millest aeg ei jäta alles vähimatki jälge, seevastu matemaatikas

*Pind pole püsiv, vesi pole ujutav. (Ovidius, *Metamorfoosid*. I, 16.)
Toim.

rajab nende teekond suure maantee, millele ka hilisem järelopv kindlalt võib astuda.

Me oleme endale kohustuseks võtnud määrata täpselt ja kindlalt puhta mõistuse piirid tema transsendentaalses kasutuses, selline püüdluseliik aga on eriline selles, et hoolimata tungivatest ja selgetest hoiatustest ikka veel hoitakse kinni lootusest, enne kui lõplikult loobutakse tungimisest kogemuse piiridest välja intellektuaalsuse ahvatlevatesse paikkondadesse — seega on tarvilik ära võtta fantaasiaküllase lootuse viimnegi ankur ja näidata, et selles tunnetuseliigis ei saaks matemaatiline meetod anda mitte kõige vähematki eelist, või siis peaks ta olema see, mis paljastab tema enese nõrkusi seda selgemalt, et mõõtmiskunst ja filosoofia on kaks täiesti eri asja, olgugi et nad loodusteaduses küll teineteisele käe ulatavad, niisiis ei saa üks kunagi teise meetodit jäljendada.

Matemaatika põhjalikkuse aluseks on definitsioonid, aksioomid ja tõestused. Ma piirdun sellega, et näidata: sellises tähenduses, nagu matemaatik neid võtab, ei saa filosoofia ühtegi neist (A 727/B 755) ei kasutada ega jäljendada. Ma näitan, et mõõtmiskunstnik ei saa oma meetodit järgides filosoofias ehitada midagi muud kui kaardimajakest, nii nagu filosoof võib oma meetodi järgi matemaatikas ainult lobiseda; ometi filosoofia just oma piiride tunnetamises seisabki ja isegi matemaatik, kui tema talent ei ole juba looduse poolt piiratud ja oma valdkonnale kitsendatud, ei saa filosoofia hoiatusi ei tagasi lükata ega neist üle astuda.

1. **Definitsioonidest.** Defineerimine, nagu väljend ise titleb, peab tähendama ainult seda, et asja üksikasjalikku mõistet kujutatakse tema piirides algupäraselt [*ursprünglich*].³ Niisuguse nõudmise kohaselt ei ole e m p i i r i l i s t mõistet üldse võimalik defineerida, vaid ainult e k s p l i t s e e r i d a . Sest kuna meil tema puhul on olemas ainult teatud meeleobjektide liigi üksikud tunnused, ei ole kunagi kindel, kas selle sõna all, millega seda objekti tähistatakse, ei mõelda mõnikord rohkem, teinekord vä-

³Üksikasjalikkus tähendab tunnuste selgust ja piisavust; piirid täpsust, et neid pole rohkem, kui üksikasjaliku mõiste juurde kuulub; algupärase aga seda, et see piirimäärang pole kusagilt tuletatud ega vaja seega veel ühte tõestust, mis teeks arvatava seletuse võimetuks seisma kõigi mingi objekti kohta käivate otsustuste tipus.

hem ta (A 728/B 756) tunnuseid. Nii võib keegi mõelda k u l l a mõiste all peale kaalu, värvi ja sitkuse veel omadust mitte roostetada, samas kui mõni teine ei tarvitse sellest mitte midagi teada. Teatud tunnuseid kasutatakse ainult niikaua, kui nad on eristamiseks küllaldased; uued tähelepanekud seevastu võtavad mõned ära ja panevad teised juurde, mõiste ei ole niisiis kunagi kindlates piirides. Ja milleks olekski vaja sellist mõistet defineerida, sest kui on näiteks juttu veest ja selle omadustest, ei jääda selle juurde peatuma, mida mõteldakse sõnaga “vesi”, vaid minnakse katsete juurde ja sõna oma väheste tunnustega, mis temas on, peab moodustama ainult asja t ä h i s t u s e ja mitte selle mõistet, järelikult pole nõndanimetatud definitsioon mitte midagi muud kui sõnamäärang [*Wortbestimmung*]. Teiseks, õigupoolest ei saa ka ühtegi *a priori* antud mõistet defineerida, näiteks substantsi, põhjust, õigust, õiglust jne. Sest ma ei saa kunagi kindel olla, et selge ettekujutus (veel segaselt) antud mõistest on sama üksikasjalikult välja arendatud kui siis, kui ma tean, et see on objekti suhtes adekvaatne. Ent kuna mõiste selle kohta, nii nagu ta on antud, võib sisaldada palju ähmaseid ettekujutusi, mis meil liigendamise juures tähele panemata on jäänud, kuigi me neid [mõistet] kasutades küll alatasa pruugime: nii on minu mõiste liigendamise üksikasjalikkus alati kahtlane ja võib läbi paljude (A 729/B 757) asjakohaste näidete saavutada ainult a r v a t a v a t, mitte kunagi aga a p o d i k t i l i s t t ö s i k i n d l u s t. Väljendi “definitsioon” asemel tahaksin ma kasutada pigem e k s p o s i t s i o o n i, mis jääb alati ettevaatlikuks ja mille kehtimist võib kriitik teatud ulatuses lubada, ehkki selle üksikasjalikkus võib äratada siiski veel kahtlust. Kuna niisiis ei empiirilisi ega *a priori* antud mõisteid ei saa defineerida, ei jää muud üle kui suvaliselt välja mõeldu, mille kallal võib seda kunsttükki proovida. Niisugusel juhul saan ma oma mõistet alati defineerida; sest ma pean ju teadma, mida ma olen tahtnud mõelda, kuna ma ise olen seda ettekavatsetult teinud ja see ei ole mulle antud ei aru loomuse ega mitte ka kogemuse poolt, kuid ma ei saa ütelda, et ma olen defineerinud sellega tõelise objekti. Sest kui mõiste toetub empiirilistele tingimustele, näiteks laevakell, siis ei ole tolle suvalise mõistega veel antud objekti ega selle võimalikkust; sellest ei tea ma isegi seda, kas objekt on üldse olemas, ja minu seletust võib nimetada pigem minu dek-

laratsiooniks (minu projekti kohta) kui mingi objekti definitsiooniks. Niisiis ei jää defineerimiskõlblikena üle muid mõisteid kui need, mis sisaldavad suvalist sünteesi, mida saab konstrueerida *a priori*, järelikult on definitsioonid olemas ainult matemaatikas. Sest objekti, mida ta mõtleb, kujutab ta ka *a priori* kaemuses ja see ei saa kindlasti (A 730/B 758) sisaldada midagi rohkemat ega vähemat kui mõiste, sest mõiste objektist anti seletuse kaudu algupäraselt, s.o ilma seletust kusagilt tuletamata. Saksa keeles on sõnade ekspositsioon, eksplikatsioon, deklaratsioon ja definitsioon jaoks ainult üks sõna: "seletus" [*Erklärung*], ja seetõttu tuleb meil veidi järele anda ranges nõudmises keelduda filosoofilistele seletustele andmast aunime definitsioon, ja tahame kogu seda märkust kitsendada sellele, et filosoofilised definitsioonid on ainult etteantud mõistete ekspositsioonid, matemaatilised aga algupäraselt tehtud mõistete konstruktsioonid, esimesed tekitatakse vaid analüütiliselt liigendamise abil (mille täielikkus ei ole apodiktiliselt kindel), viimased aga sünteetiliselt, ja niisiis teevad nad ise mõiste, esimesed seevastu ainult seletavad seda. Sellest järgneb:

a) Filosoofias ei peaks matemaatikat definitsioonidega alustamises jäljendama, või kui, siis ehk vaid prooviks. Sest kuna nad [definitsioonid] on etteantud mõistete liigendamised, siis käivad need mõisted ees, olgugi et nad on alles segased, ja mittetäielik ekspositsioon käib täielikust eespool, nii et me saame mõningate tunnuste põhjal, mida me alles lõpetamata liigendusest leidnud oleme, üht-teist järeldada veel enne, kui me oleme jõudnud täieliku ekspositsioonini, s.o definitsioonini; ühesõnaga (A 731/B 759), filosoofias peaks definitsioon kui väärikas selgus tööd pigem lõpetama kui alustama.⁴ Seevastu pole matemaatikas ühtegi mõistet

⁴Filosoofia kubiseb vigastest definitsioonidest, enamasti niisugustest, mis tõesti küll sisaldavad definitsioonelemente, kuid mitte täielikult. Kui nüüd ei tahetaks enne mõistega midagi peale hakata, kui teda defineeritud pole, siis oleks lood filosofoerimisega üsna halvad. Kuna aga selles ulatuses, kuhu (liigendamise) elemendid ulatuvad, saab neid hästi ja kindlalt kasutada, siis saab tulusalt kasutada ka puudulikke definitsioone, s.o lauseid, mis pole küll veel definitsioonid, kuid on muidu õiged ja niisiis nende lähendused. Matemaatikas kuulub definitsioon *ad*

enne definitsiooni, sest mõiste antakse kõigepealt selle kaudu, niisiis peab seal alati definitsioonist alustama ja ka saab seda teha.

b) Matemaatilised definitsioonid ei saa kunagi eksida. Sest kuna mõiste antakse esmalt definitsiooni kaudu, siis sisaldab ta täpselt vaid seda, mida definitsiooniga tahetakse tema all mõelda. Kuid kuigi sisu osas ei saa seal esineda midagi ebaõiget, võidakse vahel siiski, ehk küll harva, eksida vormis (välises rüüs), nimelt täpsuse seisukohalt. Nii sisaldab harilik ringjoone seletus — see on k ö v e r joon, mille kõik punktid on ühestainsast (A 732/B 760) (keskpunktist) ühekaugusel — seda viga, et määrang k ö v e r on liigsena sisse lipsanud. Sest peab leiduma eraldi teoreem, mis definitsioonist järeldub ja mida saab kergesti tõestada: iga joon, mille kõik punktid on ühestainsast punktist võrdsetel kaugustel, peab olema kõver (tema ükski osa pole sirge). Analüütilised definitsioonid seevastu võivad väga paljudel viisidel eksida, kas mõne tunnuse lisamisega, mis mõistes tegelikult ei sisaldu, või üksikasjalikkuse puudumisega selles, mis on definitsioonis oluline, sest oma liigendamise täielikkuses ei saa kunagi täiesti kindel olla. Sellepärast ei lase matemaatika defineerimismeetod end filosoofias jäljendada.

2. **Aksiomidest.** Need on sünteetilised põhilausead *a priori*, niivõrd kui nad on vahetult tõsikindlad. Ent ükski mõiste ei lase end siduda teisega sünteetiliselt ja ometi vahetult, sest selleks, et me võiksimme mõistest välja minna, on tarvis kolmandat, vahendavat tunnetust. Kuna aga filosoofia on pelgalt mõistusetunnetus mõistete järgi, siis ei saa temas esineda ühtegi põhilausead, mis vääriks aksioomi nime. Seevastu matemaatikas on aksiomid võimalikud, sest mõiste konstruktsiooni kaudu objekti kaemuses võib ta selle predikaadid siduda *a priori* ja vahetult, näiteks (B 761) et kolm punkti asuvad alati ühel tasapinnal. Seevastu (A 733) ei saa sünteetiline põhilausead pelgalt mõistetest kunagi olla vahetult kindel, näiteks lause: kõigel, mis juhtub, on oma põhjus; sest ma pean otsima kolmandat, nimelt ajamäärangu tingimust kogemuses, ja ma ei saaks sellist põhilausead tunnetada kunagi otse vahetult mõistetest üksi. Diskursiivsed põhilausead on seega midagi hoopis

esse, filosoofias *ad melius esse*. Sinnani jõuda on ilus, kuid sageli väga raske. Juristid otsivad ikka veel definitsiooni oma mõistele õigusest.

muud kui intuiitiivsed, s.o aksioomid. Esimesed nõuavad alati veel deduktsiooni, mida viimased aga võivad üldse vältida, ja kuna nad selsamal põhjusel on evidentsed, mida filosoofiliste põhilause-tega kogu nende tõsikindlusest hoolimata kunagi juhtuda ei saa, siis jääb lõpmata palju puudu sellest, et ainuski puhta ja transtsendentaalse mõistuse sünteetiline lause saaks olla nii ilmselge (nagu kangekaelselt ollakse harjunud väitma) kui lause: $k + k = 2k$. Ma olen küll Analüütikas puhta aru põhilause tabeli juures* mõtelnud ka teatud kaemuseaktsioome; ent sealsamas toodud põhilause ise ei olnud aksioom, vaid teda kasutati ainult selleks, et esitada printsiipi aksioomide võimalikusest üleüldse, ja ta on ise ainult põhilause mõistetest lähtudes. Sest isegi matemaatika võimalikkust on tarvis transtsendentaalfilosoofias näidata. Filosoofias ei ole niisiis ühtegi aksioomi ja ta ei tohi pakkuda kunagi oma põhilauseid *a priori* lihtsalt niisama, vaid peab (A 734/B 762) leppima nende kehtivuse õigustamisega põhjaliku deduktsiooni kaudu.

3. **Tõestustest.** Tõestuseks [*Demonstration*] võib nimetada ainult apodiktulist tõestamist [*Beweis*], niivõrd kui ta on intuiitiivne. Kogemus õpetab meile küll, mis on olemas, kuid mitte seda, et see ei võiks hoopis teistmoodi olla. Seega ei saa empiirilistest tõestamisalustest kunagi apodiktulise tõestamiseni jõuda. Mõistetest *a priori* (diskursiivses tunnetuses) ei saa aga kunagi tuleneda kaemuslik tõsikindlus, s.o evidents, ükskõik kui apodiktuliselt kindel otsustus ka muidu oleks. Ainult matemaatika sisaldab niisiis tõestusi, sest ta ei tuleta oma tunnetust mitte mõistetest, vaid nende konstruktsioonist, s.o kaemusest, mida saab anda mõistetele vastavalt *a priori*. Isegi algebra meetod, kus võrranditest tuletatakse reduktsiooni teel tõesus koos oma tõestamisega, pole küll geomeetiline, kuid [ta on] ometi märgiline [*charakteristische*] konstruktsioon, kus kujutatakse kaemuses märkidega eelkõige suuruste suhete kohta käivaid mõisteid ja kus, isegi kui mitte vaadata heuristilist, hoidutakse kõikides järeldustes sel viisil vigadest, et hoitakse igäühte neist silme ees. Seevastu

*I. Transtsendentaalne elementaarõpetus. II osa: Transtsendentaalne loogika. I jagu: Transtsendentaalne analüütika. II raamat: Põhilause analüütika. II peatükk: Puhta aru kõigi põhilause süsteem. *Tlk.*

peab filosoofiline tunnetus sellest eelisest loobuma, sest ta peab vaatlema üldist alati *in abstracto* (mõistete kaudu), sel ajal kui matemaatika saab üldist vaagida *in concreto* (üksikkaemuses) ja ometi puhtas ettekujutuses (A 735/B 763) *a priori*, mille juures muutub nähtavaks iga valesamm. Ma tahaksin seepärast esimesi nimetada pigem *a k r o a m a a t i l i s t e k s* (diskursiivseteks) *t õ e s t a m i s t e k s*, sest need lasevad end läbi viia pelgalt sõnadega (asjadega mõtetes), ja mitte *t õ e s t u s t e k s*, mis, nagu väljendki viitab, viiakse läbi kaemuses objektist.

Sellest kõigest järeldub, et filosoofia loomusele, eriti just puhta mõistuse alal, ei sobi üldsegi mitte dogmaatilise hooga vahutada ja end matemaatika tiitlite ja paeltega ehtida, mille orduusse ta ju ometi ei kuulu, kuigi tal on igati alust loota sellega õelikult ühineda. Selline edev omavoli ei õnnestu iialgi, pigem peaks ta andma oma kavatsusele tagasikäigu, avastama oma piire mitte tunnetava mõistuse meelepitted ja meie mõistete piisava selgitamise abil taandama spekulatsiooni rumala uhkuse tagasihoidlikule, kuid põhjalikule enesetunnetusele. Niisiis ei saa mõistus oma transsendentaalsetes katsetustes nii lootusrikkalt edasi minna, just nagu viiks tee, mille ta on seljataha jätnud, täiesti otse sihile, ega tohi endale aluseks võetud eeldustega nii julgesti arvestada, nagu ei olekski tarvis sagedasti tagasi vaadata ja tähele panna, kas mitte järelduste reas vigu ei ilmne, millest printsiipides (A 736/B 764) on mööda vaadatud — mis teeks tarvilikuks kas nende [printsiipide] täiendamise või täieliku ümbertegemise.

Ma jagan kõik apodiktilised laused (need võivad olla kas tõestatavad või ka vahetult tõsikindlad) *d o g m a d e k s* [*Dogmata*] ja *m a t e e m a d e k s* [*Mathemata*]. Otsesünteetiline lause mõistetest lähtudes on *d o g m a*; seevastu samasugune lause mõistete konstruktsiooni kaudu on *m a t e e m a*. Analüütilised otsustused ei õpeta meile tegelikult objekti kohta midagi *r o h k e m a t*, kui juba sisaldab mõiste, mis meil tema kohta on, sest nad ei laienda tunnetust mõiste subjekti kohta, vaid ainult selgitavad seda. Seetõttu ei või neid nimetada täieõiguslikeks dogmadeks (seda sõna võiks võib-olla tõlkida kui õpetus [*Lehrspruch*]). Kuid nimetatud kahest sünteetiliste *a priori* lausete liigist võib hariliku kõnepruugi kohaselt selle nimega nimetada ainult filosoofilisse tunnetusse kuuluvaid, ja oleks ka raskevõitu nimetada rehkenduskunsti või

geomeetria lauseid dogmadeks. Seega kinnitab niisugune kasutus seletust, mille me andsime, nimelt et dogmaatiliseks võib nimetada ainult otsustusi mõistetest ja mitte mõistete konstruktsioonist lähtudes.

Ent kogu puhas mõistus oma puhtspekulatiivses kasutuses ei sisalda ainsatki otsesünteetilist lauset mõistetest lähtudes. Sest ideede kaudu, nagu me oleme näidanud*, ei ole ta võimeline ühekski sünteetiliseks otsustuseks, mis oleks objektiivselt kehtiv; arumõistete kaudu (A 737/B 765) püstitab ta küll kindlad põhi- laused, kuid üldsegi mitte otse mõistetest lähtudes, vaid ainult kaudselt, nende mõistete suhte kaudu millegi täiesti juhuslikuga, nimelt v õ i m a l i k u k o g e m u s e g a . Need [põhi- laused] on küll tõsikindlad siis, kui toda (midagi kui võimaliku kogemuse objekti) eeldatakse, kuid ei saa olla üldsegi mitte tun- netatavad iseeneses (otse) *a priori*. Nii ei saa keegi täielikult aru saada lausest “kõigel, mis juhtub, on oma põhjus” ainult etteantud mõistete põhjal. Seepärast ei ole see mingi dogma, olgugi et te- da on hästi ja apodiktiliselt võimalik tõestada teisest seisukohast, nimelt tema ainukeses võimalikus kasutamisasal, s.o kogemuses. Teda nimetatakse aga p õ h i l a u s e k s [*Grundsatz*] ja mitte t e o r e e m i k s [*Lehrsatz*], kuigi teda on tarvis tõestada, sest tal on see eriline omadus, et ta teeb ise alles võimalikuks oma tõestusaluse, nimelt kogemuse, ja peab olema tolle juures alati eeldatud.

Kuivõrd puhta mõistuse spekulatiivses kasutuses ei ole ka sisu järgi ühtegi dogmat, on tema puhul kohatu igasugune d o g m a a t i l i n e meetod, mida ta võiks laenata mate- maatikast või omal kombel sisse tuua. Sest see varjab vaid vigu ja eksitusi ja petab filosoofiat, mille tõeline kavatsus on näidata mõistuse kõiki samme kõige selgemas valguses. Sellest hoolima- ta saab meetod olla alati s ü s t e m a a t i l i n e . Sest meie mõistus (A 738/B 766) (subjektiivselt) on ise süsteem, kuid oma puhtas kasutuses, pelkade mõistete kaudu, ühtsuse printsiipidele vastava

*I. Transtsendentaalne elementaarõpetus. II osa: Transtsendentaal- ne loogika. II jagu: Transtsendentaalne dialektika. Lisa transtsenden- taalse dialektika juurde: Puhta mõistuse ideede regulatiivsest kasutusest. *Tlk.*

uurimise süsteem, mille jaoks saab ainet anda vaid k o g e m u s üksi. Transtsendentaalfilosoofia enda meetodi kohta ei saa aga siin midagi ütelda, sest meil on tegemist ainult oma võimete seisukorra kriitikaga: kas me saame üldse ehitada ja kui kõrgeks me saame teha oma ehitise meie käsutuses olevast aineist (puhastest mõistetest *a priori*).

IMMANUEL KANTilt (22. aprill 1724–12. veebruar 1804) on *Akadeemias* varem ilmunud “Kostmine küsimusele: Mis on valgustus?” (1990, nr 4, lk 801–810) ning “Idee üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis” (1998, nr 3, lk 527–546).

LOOGIKA JA KAEMUS KANTI MATEMAATIKA- FILOSOOFIAS

Piret Kuusk

Filosoofia algaegadest peale on matemaatika olnud varjuna ta kaaslane, mõnikord pole vahetegemine nende vahel olnud võimalikki. Kuid alates vähemalt Galileist on nad ometi käinud kumbki oma teed, teineteisest selgelt eraldununa. Descartes'i filosoofilised kirjutised ei lähe enam segi ta matemaatiliste töödega ja kui 19. sajandil annab Gerhardt välja Leibnizi teosed, on tal kerge jagada need kahte suurde klassi — matemaatilised ja filosoofilised tööd (hilisem Preisi Akadeemia väljaanne teeb jaotusi küll veelgi rohkem, sest ka kõige muuga on Leibnizil oma elus olnud tegemist). Frege ajast alates läheb vahetegemine ajuti jälle raskeks, sest kuhu me peaksime paigutama näiteks Frege enda raamatu *Die Grundlagen der Arithmetik*? Kanti jaoks oli vahe küll selge, kuid koos sellega ka selle vahekorra delikaatsus.

Filosoofidele (samuti matemaatikutele, kui nad esinevad filosoofidena) on matemaatika loomus ikka jäänud salapäraseks. Kuigi ka vastupidine suhe näikse olevat mõeldav, ei ole seda ometi märgata. Matemaatikule võib filosoofia olla arusaamatu, rumal, mõttetu ja nii edasi, aga salapärane küll vaevalt — sest matemaatikule kui matemaatikule ei ole filosoofia mõödapääsmatu. Milles on asi? Jämedates joontes ja piltlikult rääkides on kaks inimtegevust, filosoofia ja matemaatika, mis kumbki ei nõua mingisugustki katseinstrumenti, mida vabalt võib harrastada silmad

Kirjutatud Madis Kõivu ettekannete järgi Analüütilise filosoofia seminaris ja mujal.

kinni voodis lamades ja mis ometi laseb end harrastaja poolt ise-loomustada sõnaga “tõe otsimine” — ehkki “tõde” võib kumbki harrastaja mõista oma varjunditega. Erinevus harrastajate vahel tuleb ilmsiks juba selles, et filosoof on “tõe otsingus” sunnitud küsima: mis siis ikka on see “tõde”, mida ta otsib, ja kas sellele sõnale üldse saab anda mõistlikku sisu?

Mingisugustel aegadel segab end nende kahe vahele ka muusika, kuid pärast Keplerit on see kolmas läinud oma teed ja kuigi korraldatakse kindlasti ka muusikakonverentse, pole ma kunagi kuulnud matemaatika- või filosoofiakontsertidest.

Ka luuletajad ja muidu voodis fantaseerijad võivad vahetevahel ennast nende kahe väljavalitu vahele segada (ja segavadki), kuid piltlikku ja üldist iseloomustust “voodis fantaseerija” võib asendada täpsemaga ja ka “tõe otsimine” laseb kõige küsitavuse peale vaatamata end ometi niipalju rangemaks teha, et vahelesegaja mängust välja kukub.

Milleks matemaatika varju paratamatus filosoofias?

Pole võimalik selle üle pikemalt arutleda, kuid niivõrd, kui see puutub Kanti ja tema vahetuisse eelkäijaisse, tuleb sellele küsimusele siiski vastata.

Kantil tuleb matemaatika kõne alla juba algküsimumusega, kas sõna “filosoofia” üldse räägib millestki kindlast ja selgelt eralduvast, täpsemalt küsimusega: kas metafüüsika on ületõlde võimalik?

Ja tänu matemaatikale võib ta ütelda vähemalt niipalju: *Önneks on asi nii, et kuigi me ei saa väita, et metafüüsika kui teadus on tegelikult olemas, võime ometi usaldusväärset ütelda, et mõningad puhtad apriorsed sünteetilised tunnetused on tõepoolest olemas ja meile antud, nimelt p u h a s m a t e m a a t i k a ja p u h a s l o o d u s t e a d u s* [me ei pruugi siin pikemalt pead murda, mida õieti mõeldakse puhta loodusteaduse all, siinse arutluse jaoks on piisav, kui võtame seda ühe matemaatika alaharuna. — P. K.], [- - -] *Meil on seega olemas mingi, vähemalt vaieldamatu, sünteetiline aprioorne tunnetus ja me ei pruugi küsida, kas see on võimalik (sest ta on tõepoolest olemas), [- - -]* (Kant 1783: Proleg A39, 40).

Selle kõigeaga on aga juba paljugi Kanti seisukohtadele igiomast kindlaks määratud, nimelt et *Die Philosophie bedarf einer Wissenschaft, welche die Möglichkeit, die Principien und den Umfang aller Erkenntnisse a priori bestimmt.*¹ (Kant 1787: KdV B6). Ja et *Die Mathematik giebt uns ein glänzendes Beispiel, wie weit wir es, unabhängig von der Erfahrung* [see täpsustab piltliku ja lõdva “kinnisilmi voodis”], *in der Erkenntnis a priori bringen können.*² (Kant 1787: KdV B8). Veelgi rohkem: tegemist on mõlemal juhul (nii matemaatika kui filosoofia korral) **aprioorse sünteetilise tunnetusega**, ja selle nõudega on Kant ütelnud midagi päris erilist, mis oluliselt erineb sellest, mida rääkisid tema eelkäijad ja räägivad järeltulijad. Matemaatika laused on (nagu filosoofia omadki) **sünteetilised** ja mitte **analüütilised**. Hume'ile, kelle “probleemi” väidab Kant ennast lahendavat, heidab ta ette, et viimane ei mõistnud matemaatikat ja pidas seda puhtalt analüütiliseks ja seepärast ei suutnud “ise oma probleemi” lahendada.

Ometi on matemaatika ka Kanti arvates filosoofias (metafüüsikast kui teadusest) loomu poolest erinev, sest: *Die philosophische Erkenntnis ist die Vernunft-erkenntnis aus Begriffen, die mathematische aus der Construction der Begriffe. Einen Begriff aber construiren, heisst: die ihm correspondirende Anschauung* [minu rõhutus] *a priori darstellen.* (Kant 1781: KdV A713.) Ja kujutada nimelt *in concreto*. Nii algavad järeltulijate probleemid. Kanti matemaatikakäsitlust (mis on esitatud *Puhta mõistuse kriitika* meetodiõpetuse esimeses peatükis: A712–739/B740–767, vt käesolevat *Akadeemiat*) on pikka aega peetud sellesama kaemuses *in concreto* konstruktsiooni nõude pärast vastuvõetamatuks ja kaitstamatuks, sest sellega eraldab ta end nii radikaalselt loogikast, et kaotab loogika kui oma aluse täiesti.

¹Filosoofial on tarvis teadust, mis määrab kogu *a priori* tunnetuse võimalikkuse, printsiibid ja ulatuse.

²Matemaatika annab meile särava näite, kui kaugelt me võime kogemusest sõltumatult viia seda [laienemist] tunnetuses *a priori*.

20. sajandi teisel poolel on aga Kanti matemaatikakäsitlust uuesti püütud loogika alustele taandada ja niiviisi teda "rehabiliteerida".

Artikkel, millega nimetatud Kanti-uurimuste suund sisse juhatakse, ilmus 1956/1957. aasta *Kant-Studien*'is pealkirja all *Über Lockes "Allgemeine Dreieck"*³ ja kuulub hollandi loogikule Evert Willem Bethile.

Bethi järgi on võimatu Kanti matemaatikafilosoofiast aru saada, kui hoitakse kinni ainult *Puhta mõistuse kriitika* tekstist, lisaks *Puhta mõistuse kriitikale* tuleb arvesse võtta väiteid, mis pärinevad eelkriitilisest perioodist ja on esitatud nn Auhinnatöös (Kant 1764).

1760. aastatel, eelkriitilisel perioodil, jõudis Kant arusaamisele, et matemaatika üldmõisted saadakse algsete mõistete täiesti meelevaldse ühendamise teel. Sellist meetodit nimetas ta sünteetiliseks. Matemaatika sõnastatakse mõistete abil, mis on oma definitsioonidega meie poolt konstrueeritud ja mille sisu on sellega meile täpselt teada. Seetõttu on matemaatika täielikult formaliseeritav, s.t esitatav mõisteid tähistavate märkide ja nende teisendusreeglite kaudu. Sünteetilise ja analüütilise erinevus on Auhinnatöös antud mõistete tasemel: esimene tähendab uue mõiste ülesehitamist meelevaldse sidumise teel, teine aga olemasoleva mõiste järjest täpsemat äraseletamist. Auhinnatöös ei ole peaaegu üldse nimetatud kaemust. Ta on seal vaid abivahendi osas, mis võib teha tunnetuse õigsuse silmnähtvaks.

Auhinnatöö ja *Puhta mõistuse kriitika* seisukohad ei lange päriselt kokku. Näiteks teoreeme üldiste (Locke'i) kolmnurkade kohta tõestatakse *Puhta mõistuse kriitika* meetodiõpetuses *in concreto* märkide abil kaemuses, Auhinnatöös aga üldistest sünteetilistest definitsioonidest lähtudes ja kaemusel ei ole seal mingit põhjapanevat tähendust. Beth osutab ka asjaolule, et analüütilise ja sünteetilise mõiste ei ole *Puhta mõistuse kriitikas* läbi viidud küllaldase üksikasjalikkuse ja täpsusega, kuid selline vahegaoline on piisava selgusega antud Auhinnatöös, nii et Kant

³Locke'i "üldisest kolmnurgast". Siin viidatud nn Locke'i-Berkely' probleemi algpäritolu vt Locke 1690: Book IV, Ch. VII, 9; Berkeley 1710: Introduction, 12-16; Hume 1739: Book I, Part I, 7.

tunnistab vaikides ka *Puhta mõistuse kriitikas* nende määrangute kehtivust (Beth 1953/54). "Korrigeerides" *Puhta mõistuse kriitika* väiteid Auhinnatöö valgusel sai Beth anda Kanti mõistete konstruktsiooni protseduurile kaasaegse predikaatarvutuse kuju, kus konstruktsiooni *in concreto* saab tõlgendada kui eksistentsi-kvantori kasutamise tulemust. Võib ütelda, et eelkriitilise perioodi matemaatikakäsitlus on sarnane aksiomaatilise meetodiga tänapäeva matemaatikas.

Erinevalt matemaatikast on filosoofia meetod Kanti arvates analüütiline: filosoofia liigub häduselt antud algmõistetelt nende täpsema liigendamise poole. Ta ei saa olla täielikult formaliseeritav, sest algseid ebamäärasusi ei ole võimalik lõpuni lahti seletada. Auhinnatöös arvas Kant, et loodusteadus on samasuguses positsioonis nagu filosoofia: ta võtab oma hädused algmõisted empiirika poolt etteantuna ja kasutab nende selgitamiseks analüütilist meetodit. Kriitilisel perioodil kinnitas ta vastupidist, sest Hume'i mõjul jõudis ta järeldusele, et põhjuslikkuse aluseks loodusteadustes on sünteetilised *a priori* otsustused. Kuna loodusteadused põhinevad empiirilisel kaemusel, ei saa seal sünteetilist meetodit *a priori* rakendada ilma kaemust asjasse segamata. Auhinnatöös väidab Kant, et sünteetilise *a priori* meetodi kohaselt on matemaatika mõisted aru poolt täiesti meelevaldselt konstrueeritud. Loodusteadustes esinevad sünteetilised *a priori* konstruktsioonid ei saa aga olla täiesti meelevaldsed, sest peavad olema kooskõlas empiirilise kaemusega. Seepärast tõi Kant *Puhta mõistuse kriitikas* sisse kõikide apriorsete sünteetiliste otsustuste põhitingimuse: *Der Gebrauch dieser reinen Erkenntnis aber beruht darauf, als ihrer Bedingung: dass uns Gegenstände in der Anschauung gegeben sind, worauf jene angewandt werden können. Denn ohne Anschauung fehlt es aller unserer Erkenntnis an Objekten, und sie bleibt alsdann völlig leer.*⁴ (Kant 1781/1787: KdV A62/B87.) Kui kaemus on sel viisil juba mängu toodud, siis peab ta olema igal pool, nii loodusteadustes kui ka matemaatikas — esimeses empiirilise kaemusena ja teises puhta kaemusena.

⁴Selle puhta tunnetuse kasutus aga põhineb tingimusel: et objektid on meile antud kaemuses, millele seda saab rakendada. Sest ilma kaemuseta puuduvad kogu meie tunnetusel objektid ja ta jääb niisiis täiesti tühjaks.

Puhas kaemus on Kanti järgi meelelise kaemuse vorm, s.t võimaliku kaemuse aprioorne tingimus. Ta esineb kahel kujul: ruum — välise meelelisuse vorm — ja aeg — sisemise meelelisuse vorm. Kõik nähtumused on meie jaoks universaalselt ja paratamatult antud olevana ajas ja ruumis, seepärast peavad aeg ja ruum olema meie meelelise kaemuse vormid *a priori*. Geomeetria on teadus ruumi omadustest, tema objektid — geomeetrilised kujundid — konstrueeritakse puhta ruumilise kaemuses (Kant 1781/1787: KdV A19–49/B33–73). Kirjas Johann Schultzile 25.11.1788 ütleb Kant, et ka arvuteadus, s.t aritmeetika ja algebra, on meile antud puhtas kaemuses, nimelt puhta ajalise kaemuses: *So fern aber doch Grössen (quanta) darnach zu bestimmen seyn, so müssen sie uns so gegeben werden, dass wir ihre Anschauung successiv auffassen können und also diese Auffassung der Zeitbedingung unterworfen seyn, so, dass wir denn doch keinen Gegenstand, als den der möglichen s i n n l i c h e n Anschauung, unserer Grössenschätzung durch Zahlen unterwerfen können und es also ein Grundsatz ohne Ausnahme bleibt, dass die Mathematik sich nur auf sensibilia erstrecke.*⁵ (Kant 1900: 530.)

Kui Kant oleks jäänud oma eelkriitilise perioodi seisukohtade juurde, ei oleks tal tarvis olnud nõuda matemaatikas sünteetiliste *a priori* otsustuste põhjendamist ja *in concreto* konstruktsioonide esitamist puhtas kaemuses. (Sellega ei taha ma muidugi ütelda, et Kantil oma transtsendentaalse filosoofia kui sellise loomiseks ei oleks olnud vaja muuta oma eelkriitilise perioodi seisukohti.)

Bethi ideid on edasi arendatud ja oma äärmuslikult logitsistliku kuju (äärmuslikult moderniseeritud Kant) saavad nad Hintikka arvukates töödes (Hintikka 1973, 1974).

Kuigi Bethi-Hintikka suund kutsus esile tugeva vastureaktsiooni ja (vähemalt Hintikka) töid ses küsimuses ei ole päriselt aktsepteeritud, on need siiski kogu Kanti-käsitlust tugevalt mõ-

⁵ Kuivõrd ka suurused (*quanta*) on selle [puhta intellektuaalse sünteesi] kaudu määratud, peavad nad olema meile niimoodi antud, et me võime mõista neid kaemuses üksteisele järgnevatena, ja niisiis on see mõistmine allutatud ajatingimusele, nii et me ei saa teha arvulist suurushinnangut ühegi muu objekti kui vaid võimaliku m e e l e l i s e kaemuse objekti kohta ja sel viisil jääb ilma erandita põhilause, et matemaatika kehtib ainult *sensibilia* [meelelisuse] kohta.

jutanud, eriti mis puutub matemaatika ja loogika probleeme (vt nt Young 1982; Friedman 1985; Carson 1999). Ja täiesti üksmeelselt on omaks võetud, et Auhinnatöö on Kanti mõistmisel möödapäasmatu allikas.

Kirjandus

- Berkeley, George 1710. *The Principles of Human Knowledge*
- Beth, Evert Willem 1953/54. Kants Einteilung der Urteile in analytische und synthetische. — *Alg. Ned. Tijdschr. voor Wijsbeg. en Psychol.*, vol. 46
- Beth, Evert Willem 1956/57. Über Lockes "Allgemeine Dreieck". — *Kant-Studien*, 48. Jahrgang, S. 361–380
- Carson, Emily 1999. Kant on the Method of Mathematics. — *Journal of the History of Philosophy*, vol. 37, pp. 629–652
- Friedman, Michael 1985. Kant's Theory of Geometry. — *The Philosophical Review*, vol. 94, pp. 455–506
- Hintikka, Jaakko 1973. *Logic, Language-Games and Information: Kantian Themes in the Philosophy of Logic*. Oxford: Clarendon Press
- Hintikka, Jaakko 1974. *Knowledge and the Known*. Dordrecht: Reidel
- Hume, David 1739. *A Treatise of Human Nature*
- Kant, Immanuel 1764. *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*. Eesti keeles käesolevas Akadeemias
- Kant, Immanuel 1781. *Critik der reinen Vernunft* [lühendatult KdV A]
- Kant, Immanuel 1783. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysic, die als Wissenschaft wird auftreten können*. (Eestikeelne tõlge: *Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982)
- Kant, Immanuel 1787. *Critik der reinen Vernunft*. *Zweite hin und wieder verbesserte Auflage* [lühendatult KdV B]
- Kant, Immanuel 1900. *Briefwechsel*. *Erster Band*. Gesammelte Schriften, Bd. 10. Hg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: Reimer
- Locke, John 1690. *Essay Concerning Human Understanding*
- Young, Michael 1982. Kant on the Construction of Arithmetical Concepts. — *Kant-Studien*, 73. Jahrgang, S. 17–46

PIRET KUUSK (sünd. 1947) lõpetas TRÜ teoreetilise füüsika erialal 1970. aastal, füüsika-matemaatikakandidaat 1974 (TRÜ), doktor 1990 (Füüsika Instituut). Praegu vanemteadur Tartu Ülikooli Füüsika Instituudi teoreetilise füüsika laboris. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Nicolaus Cusanuse kosmoloogia" (1991, nr 2, lk 227–238); "Aja probleem kosmoloogias" (1991, nr 4, lk 691–698); "Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine" (1992, nr 11, lk 2361–2366); "Jumal ja looduseadused" (1993, nr 1, lk 46–53); "Inimene uusaegse füüsika maailmapildis" (1994, nr 6, lk 2051–2063); "Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson" (koos Indrek Martinsoniga, 1997, nr 2, lk 358–375) ja "Mis on aeg?" (koos Madis Kõivuga, 2000, nr 1, lk 67–87).

EESTI KUNSTI NÄITUS HELSINGIS 1942. AASTAL

Kaalu Kirme

Teise maailmasõja aegne infosulg välistas ühe olulise eesti kunsti näituse kajastamise omaaegses eesti ajakirjanduses ning seda pole puudutatud ka hilisemates uurimustes. Nimelt organiseerisid *Suomalaisuuden Liitto* ja Helsingi Eesti Selts 1942. a veebruarimärtsis Eesti Vabariigi 24. aastapäeva tähistamiseks eesti kunsti näituse Soomes leiduvatest eesti kunstiteostest. Ajakirjanduse põhjal selgub, et suurem osa eksponaatidest saadi Eesti saadiku Aleksander Varma kogust. Näitus avati 24. veebruaril Helsingi Ülikooli Savo osakonna ruumes uues üliõpilasmajas ja avamisel viibisid Ungari saadik Szabó, Eesti saadik Varma, minister Hynninen, endine Eesti konsul Soomes Kolehmainen, professorid Linkomies, Louhivuori, Kannisto, Okkonen, Cederberg ja Saari, suur hulk eesti koloonia liikmeid ja soome publikut. Avakõne pidas professor V. A. Heiskanen, kes lootis, et juba lähiaastail toimub suur eesti kunsti näitus Helsingis ja ka soome kunsti näitus Tallinnas (vt "Viron 24. itsenäisuspäivän vietto Helsingissa". — *Helsingin Sanomat*, 24. II 1942). Teame, et need näitused jäid vaid soovunelmaks. Vaatlusaluse näituse sulgemisajana nimetatakse *Suomalaisuuden Liitto* protokolliraamatus 12. märtsi 1942.

Avatud näitus ei olnud suur, sest eesti kunsti kogud Soomes polnud just väga arvukad, kuid ometi oli kataloogi andmeil esitatud 25 kunstniku 56 teost. (Tegelikult oli töid enamgi, sest näiteks Märt Laarmani ja Richard Sagritsa illustratsioonid, samuti Jaan Vahtra kaks oforti, on ühe katalooginumbri all.) Esindatud olid kõik tolleaegsed tuntumad kunstnikud: Adamson-Eric, Paul Burman, Johannes Greenberg, August Jansen, Jaan Koort, Nikolai Kull, Märt Laarman, Ants Laikmaa, Konrad Mägi, Roman Nyman, Eduard Ole, Kristjan Raud, Jaan Vahtra, Aleksander

Vardi ja Eduard Wiiralt ning ka noorem põlvkond, keda esindasid Aino Bach, Eerik Haamer, Andrus Johani, Elmar Kits, Endel Kõks, Karl Pärsimägi, Richard Sagrits, Richard Uutmaa ja Johannes Võerahansu. Ainuke nõrk lüli näitusel oli skulptuur, mis puudus täielikult — Jaan Koorti küll esines, kuid ainult joonistustega (vt *Nykyaikasta Eestin taidetta: Maalaustaiteen ja grafiikan näyttely. Helsinki 24.2.–10.3.42.*). Ometi on näituse kajastustes hinnang antud ka eesti skulptuurile, toetudes peamiselt Koorti kui kujuri varasematele väljapanekutele Soomes.

Üks mahukamaid ja põhjalikumaid Soomes ilmunud artikleid näituse kohta oli Sinikka Kallio-Visapää kirjutis ajakirja *Suomalainen Suomi* 1942. a teises numbris. Kuigi artikli autor kinnitab oma erapooletust, võib selle ilmumine *Suomalaisuuden Liitto* välja antud ajakirjas tekitada arvamuse, et tõsisemat kriitikat on selles kirjutises siiski välditud.

Kõigepealt märgib Kallio-Visapää, et “soodsat üldmuljet lisab maitsekas ja selge näitusekorraldus, milline teene langeb näituse *nervus rerum*’ile, minister A. Varmale”. Eesti kunstile üldhinnangut andes leiab artikli autor, et eesti kaasaegne graafika on soome omast kõrgemal tasemel: juba selle traditsioonid ulatuvad sügavamale, tehnika on mitmekülgsem, selle ala harrastajaid on rohkem ja üleeuroopaliku kuulsuse saavutamisel on kaugemale jõutud.

Elujõuliseks nimetab Kallio-Visapää eesti skulptuuri, mida soomlased tundvat Jaan Koorti vahendusel. Selle ala esindajad Eestis pälvivad artikli autori arvates tõsist huvi: kõigepealt on Eestis juba kaua aega tehnilistele oskustele esitatud karmimaid nõudmisi kui Soomes. Ja kui sisemine panus on tasakaalus teostusmeisterlikkusega, on tulemused kõrget klassi.

Kuigi kirjutajal enda kinnituse järgi mingeid teadmisi eesti noorematest maalikunstnikest pole, arvab ta, et kokkuvõttes võib iseseisvusaegne eesti kunst moodustada ühe kauneima peatüki praeguse Euroopa väikerahvaste kultuuriloos. Kallio-Visapää väidab, et selle tunnistamine ei ole põrmugi sõbralikkus hõimuharrastuse nimel, vaid võimalikult erapooletu hinnang (vt Sinikka Kallio-Visapää, “*Nykyaikasta Eestin taidetta*”. — *Suomalainen Suomi*, n:o 2, 1942, lk 72–76).

Paljud artiklid näituse kohta hoiduvad üldiseloostustest — kas autorite ebakindluse või leheruumi nappuse tõttu. Mõningaid

üldistusi siiski leidub. Ajalehe *Ajan Suunta* arvustaja L. Wa. (ilm-selt tuntud soome kriitik ja kunstiteadlane Ludvig Wennervirta (1882–1959)) märgib kõigepealt, et näitus annab pildi Eesti lähiminekuviku pürgimustest, aga need impressionistlikud, ekspres-sionistlikud ja teised pürgimused mõjuvad lahtununa, mis johtub sellest, et nad ongi minevikupüüdluste peegeldus. Artikli autor nendib silmapaistvat prantsuse kunsti mõju. Tema arvates ongi noor rahvus aina valmis võtma äratust väljastpoolt, olles valmis hülgama oma maa ja rahva uurimise. Ta ei kartvat midagi roh-kem kui seda, et ta mingil moel mahajäänuna tundub. Nii on eesti kunstnikud püüdnud saada kõigepealt kontakte viimaste aasta-kümnete prantsuse kunstiga. Soome kunstist erineb eesti kunst selle poolest, et impressionistlikul maalil näib eesti kunstis olevat suur ja keskne mõju. Mitmed kunstnikud kasutavad seda oma pürgimuste alusena. Kirjutise autoril tuleb eesti kunsti vaadates meelde Monet, Pissarro, Renoir, Gauguin, Bonnard. Ka saksa ja vene kool on jätnud oma jälje. Olgu kuidas on, lohutab en-nast artikli autor, eestlaste võimekus paistab siiski silma, kodused ained on esiplaanil ja neid on sageli tõlgitsetud andumusega ning sügavalt. (Vt L. Wa., "Eestin taidetta". — *Ajan Suunta*, 25. II 1942.)

Suomen Sosialidemokraatti arvustaja A. R-e. väidab, et "prae-gu avatud väike ekspositsioongi näitab selgelt, kuidas juba Eesti lõunapoolsem asend toob kaasa teatud üldise iseloomu, mis mär-gatavalt erineb soome kunstist. Eesti kunst on värvikam, kuid vähem stabiilne (*kiinteä*) kui meie kunst, meenutades enam lõu-napoolsete Baltikumi rahvaste kunsti." (Vt A. R-e., "Eestin taiteen näyttely". — *Suomen Sosialidemokraatti*, 24. II 1942).

Põhiliselt iseloomustavad artiklite autorid üksikkunstnikke. Tähelepanu fookuses on eesti graafika, eriti Kristjan Raud ja Eduard Wiiralt, olgugi et esimeselt on näitusel ainult üks maasti-kujoonis Pedaspealt.

Kristjan Rauale on kõige rohkem tähelepanu pööranud S. Kal-lio-Visapää. Arvustaja nimetab Rauda rahvusliku suuna suur-meheks, eesti kunsti *grand old man*'iks, Rootsi Nordströmile ja Soome Gallen-Kallelale vastavaks jõuliseks kultuurifiguuriks, kelle massiivsed stiliseeritud Kalevipoja-kompositsioonid on põh-jamaade kunsti märkimisväärsmaid saavutusi.

Wiiralti kohta kirjutab A. R-e., et meeleldi tutvutakse sellise rahvusvahelise suuruse töödega ja meenutatakse tema varasemaid esinemisi Soomes. L. Wa. väidab, et eesti graafika on rahvusvahelisel tasemel — vähemalt Wiiralti töödes, kus avaldub harukordne anne. Vahepeel muutuvad ta tööd groteskseks, tuues meelde Goyat. Ka *Helsingin Sanomat*'e anonüümne kriitik kirjutab Wiiraltist kui maailmakuulsast graafikust (vt "Viron 24. itsenäisyyspäivän vietto Helsingissa". — *Helsingin Sanomat*, 24. II 1942). Kallio-Visapäägi lisab vaid uusi kiidusõnu Wiiralti aadressil. Siiski nimetab ta eesti graafilise kunsti jõulise harrastuse ühe näitena Aino Bachi kui elegantset ja omapäraselt kunstnikku, kelle akvatintad ja *verniss mou'd* on oma laadis suurepärased. Meeldivate graafikutena mainib ta ka puulõikajat Mart Laarmani, kaluri-ainestikku omapäraselt käsitlevat Richard Sagritsat ja Jaan Vahtrat, keda Kallio-Visapää tunneb kui varasemat kubistlikku maalijat, kes praegu tegutseb aga suurepärase graafikuna, eriti raamatukujundajana.

Kõnealune arvustaja on artikli üles ehitanud rangele kronoloogiale ja Kristjan Raua järel käsitleb ta esimese maalikunstnikuna Ants Laikmaad, keda ta hindab eelkõige kui rahvavalgustajat. Maalijaist on Kallio-Visapää väga kõrgel arvamisel Konrad Mäest, kelle suurim teene tema arvates on see, et Mägi tõi oma kodumaa kunsti paletile puhtad, kirkad värvid ja näitas, kui jõulise mõju võib saavutada värvikontrastidega. Kriitiku arvates on Mäe stiliseeriv vormitunne kompaktna ja hillitsetuna, ehkki ta stiiliotsinguid on läbinud mitu etappi, töötades Soomes, Norras ja Prantsusmaal. Teised arvustajad on sõnadega kitsimad: L. Wa. kirjutab, et Mägi on loonud suveräänse värvikunsti, *Uusi Suomi* arvustaja Pirkko nimetab teda aga imeliseks koloristikuks (vt Pirkko, "Viron taiteesta". — *Uusi Suomi*, 24. II 1942).

Suomen Sosialidemokraatti kriitik A. R-e. on meeles pidanud Adamson-Ericu nime, "kelle elegantseid töid saime näha mõni aasta tagasi tema isiknäitusel". Arvustaja ei pelga Adamson-Ericut nimetamast "tänapäevase Eesti üheks tähelepanuväärsemaks maalijaks", lisab aga, et kunstnik sekkus praegusesse poliitilisse mõllu ja on kuuldavasti põgenenud Venemaale. Kallio-Visapää meenutab ka "elegantse virtuoosi" Adamson-Ericu näitust Strindbergi kunstisalongis 1936. aastal. Kriitik tõdeb, et selle 40-aastase mitmekülgse maalikunstniku varasemates töödes on märgata eri-

nevaid stiilisuundi, muuhulgas konstruktivistlikke (Tallinna vaa-
detes) (!? — K. K.), kuna taas hilisemates on teatud värvieks-
pressionism tõlgitsemas realistlik-natuuritruud nägemust. Pirkko
mainib, et Adamson-Ericul on näitusel kaks suurepärast maastik-
ku, kuid ei ühtki lillemaali, milles tema anne kuuldavasti kõige
enam õilmitseb.

Lähedust Adamson-Ericu laadile leiab Kallio-Visapää Alek-
sander Vardi ekspositsioonis, mille põhjuseks ta peab nii ühist
prantsuse koolitust kui ka samu maaliprintsiipe. Põhiloomus ole-
vat siiski erinev; Vardit on peetud kaasaegse panteismi tõlgen-
dajaks ja tema töis võivat täheldada mingit arkaadilist rõõmu ja
renoirlikku nägemust, mida soome kunstis kõige enam esindab
Mikko Oinonen.

Tähelepanu on pööratud ka Paul Burmanile, kes L. Wa. hin-
nangul on omapärasel impressionistlikul viisil tõlgitsenud Eesti
maastikku. Kallio-Visapää meenutab, et Burmani põhiala on ani-
malistika ja tema loomapildid on sageli õige meisterlikud, aga
ta on esinenud ka märkimisväärse maastikumaalijana, mis ilm-
neb näitusel esitatud Narva- ja Tallinna-teemalistes maalides. Ka
Pirkko mainib, et tegemist on animalistiga, aga seekord olevat
tema maalidel näha ainult kaht vaevumärgatavat hobust. Pirk-
ko üritab üldse lugejat virgutada naljatlemisega: Jaan Grünberg
osutavat tööde hõõguvroheliste värvidega oma nimele, Johannes
Greenbergil on aga väljas üksainus maal, aga sellel on see-eest
kaks nägu, Endel Kõks kasutavat ka teisi värve peale punase,
ehkki näitusele esitatud tööde järgi võiks saada vastupidise mulje.

Soomlaste poolt enam hinnatud maalijate hulka kuulub Jo-
hannes Greenberg. S. Kallio-Visapää arvab Greenbergi eesti
kunsti huvitavamate ilmingute hulka. Meenutades tema vara-
semaid kindlakontuurilisi töid, leiab kirjutise autor, et Greenberg
on tänaseks jõudnud renessansiaja vaimsesse atmosfääri, millest
ta omapärasel, mõnigi kord lausa suurejoonelisel viisil vahendab
vaatajale jõulisi kaunidusnägemusi.

Sama autor leiab, et väljapaneku sümpaatsemaid töid on noore
Elmar Kitse "Hommik", värsked ja valgust kiirgav maal, milles
on tunda sugulust õpetaja Vardiga ja tema kaudu ka prantsuse
hilisimpressionismiga (Renoir, Bonnard), kuid kõnealune töö on
näide nii paljulubavast andekusest, et see õigustab helgeid ootusi
iseseisva arengu põhjal. Häid, kuid õige nappe sõnu leiab Kallio-

Visapää N. Kulli, E. Ole, K. Pärsimäe, R. Uutmaa, J. Võerahansu, E. Haameri, A. Johani ja R. Nymani jaoks. Nii jäävad need kunstnikud soomlaste hinnanguis üldiselt tagaplaanile.

Soliidisel trükitehnilisel tasemel väljaantud näitusekataloogist selgub, et osalt on soome arvustajad toetunud kataloogis trükitud lühiinformatsioonile kunstnike kohta. Nii avastame seal viite A. Vardi kaasaegsele panteismile, Greenbergi seostele renessansiga, E. Kitse sugulusele hilisimpressionismiga (küll ainult Bonnard'i näiteks tuues) jne. Muidugi kasutasid soomlased neid hinnanguid vaid siis, kui nad neid aktsepteerisid või — halvemal juhul — neil aega või viitsimist polnud näitust korralikult uurida. Huvipakkuv on seegi, et kataloogis trükitu on suurelt osalt allikaviitega: kõige enam "Eesti Entsüklopeedia järgi", aga ka "Sten Karling. Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor" või "Kunstiajaloolase Voldemar Vaga kunstiarvustuse järgi".

Maha arvates teatud protsendi külalislahkust ja näitusekataloogi mõju, jääb siiski kõlama soomlaste kõrge hinnang eesti graafikale ja — kurioosne küll — näitusel eksponeerimata skulptuurile, samuti mitme eesti maalija kohta öeldud kiidusõnad. Räiget kriitikat või süüdistust asjaarmastuslikkuses ei ole. Rahvusvahelist tunnustust janunev eesti kunst sai tollel sõjast tingitud väikesel ja ehk ka juhuslikuvõitu väljapanekul Euroopa kunstisfääris siiski teatava kaaluga Soomelt tunnustava õlalepatsutuse osaliseks.

*

Huvitav on võrrelda 1942. aasta näituse hinnanguid 1929. aastal *Taidehalli*'s korraldatud eesti kunsti näituse ja 1992. aastal Helsingi Linna Muuseumis toimunud näituse "Eesti kunst aastaist 1910–1930" retseptisiooniga. Toetudes Mai Levini analüüsile *Eesti Kunstimuuseumi aastaraamatus 1993–1995*, võib tõdeda, et soomlaste põhiseisukohad on jäänud samaks, sest nii 1929. kui 1992. aasta näitusel rõhutavad soome arvustajad eesti kunsti suuremat avatust ja vastuvõtlikkust uematele Euroopa vooludele, mida 1942. aastal nendib ka *Ajan Suunta* kriitik L. Wa. Aimamisi võib seda seisukohta ära tunda teistegi toonase näituse arvustajate kirjutistes. Soome kriitika lemmikuks oli ka 1992. aasta näitusel K. Mägi oma kolorismiga.

Aga leidub erinevusigi. Soome kunstikogujate alalhoidliku maitse tõttu ei saadud 1942. aasta näitusel püstitada eesti avanardi küsimust: sealt puudus Ado Vabbe, Eesti Kunstnike Rühma konstruktivistlikud tööd, isegi Peet Aren. Viimasel näitusel võis üsnagi laialdaselt eksponeeritud radikaalsemate autorite juures (Aleksander Krims, Märt Laarman) välja tuua ka metafüüsilise elemendi, milleks 1942. aastal puudus alusmaterjal.

Kui soome arvustus 1992. aastal pööras peatähelepanu uuenusmeelsetele, siis ei sõltunud see ehk niivõrd näitusel esinejaist, pigem vahepealsest kunstihinnangute tugevast nihkumisest vaskule. Teisalt leiti (Ervin Pütsep Rootsis ilmuvas *Teatajas*), et viimane näitus ei andnud siiski täit ettekujutust eesti 1910.–1930. aastate kunstist, sest sealt puudusid N. Triik, K. Raud, J. Koort ja A. Laikmaa. 1992. aasta näituse tegijad ei pretendeerinud küll täielikule ülevaatele eesti 1910.–1930. aastate kunstist, kuid algselt väljapakutud näitusenimetusest kadus ära sõna “avangard”, sest rahvusvahelise mõõdupuuga oleks näitusematerjalist selle mõiste alla mahtunud väike osa. Näitusekorraldajate kontseptsioon ei kajastunud ka kataloogi eessõnas ning nii tekkiski vastuolu näituse pealkirja ja tegeliku sisu vahel (vt Mai Levin, “Eesti 1910.–1930. aastate kunsti retseptsioon välisnäitustel”. — *Eesti Kunstimuuseumi Aastaraamat 1993–1995*. Tallinn, 1999, lk 22–27).

Seega pole soomlased seni ammendavat pilti eesti sõjajärgsest kunstist tervikuna veel saanud. Nii on ka sealpoolne retseptsioon mõnevõrra fragmentaarne ning lootus, et soome spetsialistid eesti kunsti rahvusvaheliselt “paika paneksid”, on esialgu osutunud illusoorseks.

KAALU KIRME (sünd. 1928) on lõpetanud 1954 ERKI nahkehistööerialal, oli 1954–1961 Kunstide Valitsuse kujutava kunsti vaneminspektor, 1961–1964 Ajaloo Instituudi aspirant, kunstiteaduste kandidaat 1965. Töötas 1964–1980 Ajaloo Instituudi kunstiajaloosektori teadurina, a-st 1980 Tallinna Pedagoogikaülikooli õppejõud, a-st 1992 professor ja kunstiajaloo õppetooli juhataja. *Akadeemias* on avaldanud artikli “Kalmude keskel: Eesti loovkultuuri hoogsus Saksa okupatsiooni aastail” (nr 10, 1998, lk 2080–2098) ning kaks retsensiooni (nr 6, 1994, lk 1304–1309; nr 11, 1995, lk 2418–2421).

AUGUST ROOSILEHT

1887–1941

Reministsentse ja refraktsioone

Toomas Raudam

Meid oli kuus, vahel ka kaheksa või kümme, aga harva juhtus, et need, kes kodust olid lahkunud, sinna uuesti ühel ajal tagasi tulid. Sünnipäevadel vahest. Ja rahvast võis ju rohkemgi olla, aga mitte neid, keda number numbri haaval üles lugeda, neid on ikka vähem, neist on alati puudu ja puudus. Kuid kõige rohkem polnud seda, keda minu jaoks kunagi polnud olnud — minu vanaisa. Temast räägiti harva, kuid ma teadsin, et ta oli. Rohkem kui juttudes, oli teda kunagi (aastate järgi üsna hiljuti, kuid ülekohtuselt saabunud surm venitab aja pikaks) tehtud tegemistes: tema tehtud oli terve Paide linn, selle tänavad olid tema kaunistatud, Vallimäe serval seisis kohvik, ka see oli tema mõte. Kuid kõige rohkem oli teda ühes toas, mida kutsuti saalitoaks, see oli aja tuba, aeg oli temas muutumatult säilinud. Igaüks sinna tuppa ei pääse, ainult meie, sest meie elame seal, mumifitseeritud ajas, mis kaitseb meid muutuvate aegade eest nagu skafander tuukrit. Kunagi oli terve linn üksainus suur tuba (jah, nüüd alles taipan, kui täpne on saal, saal-tuba, sellest tuleb linn-loss, linn-riik), sinna mahtus ära kogu linna rahvas, kes tahtis, võis kultuurimajas näitemängu vaadata või sümfooniaorkestrit kuulata või kohvikus kurameerida. Sellist kohta polnud, mis polnud see, keda polnud — minu vanaisa. Ka prügikastid olid tema kavandatud, sest kui juba prügikast on kaunis, siis on kaunis kogu elu ja inimesel tekib inimese tunne. Kultuur algab luuatõmbest oma maja ukse ees, see on tema elu juhtmõte, mida ta ka teiste peal proovida tahab. Aastaid hiljem saadab Roosilehe õpilane Meeta Viks mulle kirja. “Linnarahvas näinud, kuidas Roosilehte sunniti enne maha laskmist tänavatelt prügi oma prügikastidesse korjama.” Seda on raske uskuda, kuid

eks näita seegi — tuba, mille ta valmis meisterdas, oli tõesti suur, seal võisid elada ka need, kes elust eriti ei hoolinud. Ilust rääkimata.

Oleks ta olnud, tõesti meie keskel söönud, joonud ja aknast välja vahtinud nagu mina, siis oleks ta vähem olnud kui siis, kui teda ei olnud. Siis oleks kõik tavaline (või tavalisem) olnud — tema pildid, tema tehtud mööbel saalitoas. Mulle meeldis rohkem, et mööbel on tehtud vanaisa enda kätega (ka neid asju leidus), pikkamööda leppisin sellega, et diivan, tugitool (minu lemmik, seal sai jalad enda alla risti tõmmata ja raamatut lugeda ja päikese käes kukalt soojendada, sest päike paistis tagant), sirge seljaga toolid ja lamp, mis sarnanes idamaise templiga, olid valmistatud tema kavandite järgi. Ma vist küll teadsin, et kavand pole halvem kui tiseritöö, kuid ma olin väga nõudlik, minu vanaisa pidi olema kõige parem, kõige täiuslikum, kõige kuldsemate kätega, kõige avarama silmaringiga. Sellepärast olin ma pettunud, kui mitte kõik Kalevipojad, mis ma raamatutest leidsin, polnud minu vanaisa omad, keegi teine oli nad teinud, Luhtein, Okas, Kallis, minu vanaisa oma oli ainult see, mis rippus kirjutuslaua kohal ja ei meeldinud mulle eriti, oli nagu pisut hale ja armas teiste tahutud vägilaskujude kõrval. Imselt olin ma nii fanaatiline, et minu onu ja tädi, kes olid kunstnikud, ei julgenud mulle tõde öelda, kartes, et see mõjub halvasti mu tervisele. Nii pidasin ma neid kõiki, Luhteina (tema "pojad" olid mulle millegipärast eriti kallid), Okast ja Kallist oma vanaisadeks ega vaadanud pildi allkirja, mida ma sel ajal kindlasti lugeda oskasin. Ma loen nüüd üles, kes mis number on, see võiks tuua kirjatükki selgust.

Kuus on põhikamakas. Selle ümber liituvad mõnikord ka teised, aga nad lahkuvad kohe, kas järgmisel või ülejärgmisel päeval, harva kui nad kauemaks jäävad. Põgus peatus või puudutus on vist kõikide kodude, kodusolijate ja kojujääjate ühisomadus.

Need kuus on (vanuse järjekorras):

Maria Angelus, 1;

Magda Roosileht, 2;

Helmut Raudam, 3;

Lea Raudam/Roosileht, 4;

Andres Roosileht, 5;

Toomas Raudam, 6.

Üks nimi selles nimekirjas on tähtsam kui teised — Magda Roosileht. Sest tänu temale on minu vanaisa minu vanaisa. Minu isa ja ema on minu ema ja isa nangunii, aga vanaema on andnud vanaisa, keda ei ole ning kes on seetõttu eriti oluline. Samamoodi on lood ka minu vanavanaema ja onuga, ema vennaga, nende nangunii'sus tuleb sellest, et nad otseselt mulle midagi andnud pole. Õigupoolest peaksin kuuega veel teisi numbraid liitma, kuid siis läheks kõik sassi, tulijatest saaksid minejad ja jääjaid nagu ei olekski, sellepärast kirjutan sünni ja surmadaatumite asemel sõnad:

1, surnud;

2, surnud;

3, elus;

4, surnud;

5, elus;

6, elus.

Praegu on neid (meid) pooleks. Aga ma võin ette kujutada, et sõnad on elus. Minu vanaema kujutas endale ette, et vanaisa on elus. Ta lootis, et sakslased on õiglasemad kui eestlased. Et nemad ei hakka omakohut pidama (mis 1941 nii ka oli). Et kui vaja, siis määravad nad talle karistuse tema vaadete eest ja kui see on koonduslaager, siis on see ikkagi parem kui surm. Mustast tammepuust laual (vanaisa "käte"töö!), mille taga vanaema istus, selg vastu pruunidest kahhelkividest ahju (ka need võinuksid olla "vanaisa"), oli paar raamatut. Neid oli vanaema mitu korda lugenud, mõnes kohas oli järg vahel, aga ma pole kindel, kas see oli sellepärast, et seal midagi oli või võis olla, kui silma looja lasta ja veidi tukastada. Need raamatud rääkisid fašistlikest koonduslaagritest, Kalevi-Liivast, Kloogast, Buchenwaldist ja Auschwitzist. Mind need raamatud ei huvitanud, ma küll uurisin sealt, kus nahast järjehoidja vahel, aga ei leidnud midagi, tavaliselt oli see peatüki lõpp või algus. Mul olid omad raamatud, samuti järjega, iga koha peal, kus poiss tüdrukule musi andis, oli ajaleheriba, mõnes raamatus mitu tükki. Me mõlemad kujutasime ette, lugesime ridade vahelt. Ning kui üks kord olid lugenud, siis võis ka ilma lugemata ette kujutada. Sageli olin ma leidnud Memme (nii me teda kutsusime, vanavanaema oli Mamma ja ema oli Ema) oma toolil tukkumas, pea rinnale vajunud. Kui ma ta üles äratasin, ütles ta, et ei maganud, ning mul polnud põhjust selles kahelda. Ta

ei öelnud, mida ta neist raamatutest otsib ja kas ka leiab (nagu ka mina), see oli justkui iseenesest mõistetav, et ta seal nõnda istuma ja unistama peab. Muidugi ei istunud ta seal kogu aeg, käis poes, triikis pesu, rääkis akna peal möödujatega juttu, ta oli ainuke, kes oskas vene keelt ja võis rääkida nendega, kellega teised rääkida ei osanud. Ta oli tsariaegse vene gümnaasiumi kiituskirjaga lõpetanud, too teine vananimene, tema ema, minu Mamma oli ta sinna pannud, mitte ühtki venekeelset sõna polnud ta osanud, pidi hädaga õppima, ja sellest oli nüüd kasu, ta sai aru, mis teised oma emakeeles ütlesid. Mõni neist, vist isegi enam, mõistis ka eesti keelt, kuid minu Memm rääkis nendega vene keeles ja siis läks tema hääl teiseks, muutus valjuks, minu arvates ta suisa kisendas seal akna peal ja minul kusagil maja sügavuses oli tema pärast hirm ja häbi. Ma ei tea, kas vanaisa tal nõnda karjuda oleks lasknud, kui ta oleks olnud. Või karjus ta sellepärast, et vanaisa polnud? Et vanaisa tema käest vägisi ära oli võetud? Kuid oli aeg, kus Memm polnud tükk aega laua tagant tõusnud, see oli siis, kui heinamaalt, vangimaja müüride tagant, mille lähedal meie maja asus, kostis öösel pauk. Seda aega ma ei tea, aga ma tean, et kõik kartsid, et memm jääbki pärast seda laua taha lösakile, ei ärka enam, ei tõuse. Või kui tõuseb, siis läheb voodisse ja jääbki sinna. Aga vaja on, et keegi tegutseks, teeks midagi, sest tegemine viib mõtted peast. Tegemist on vaja mõtlemise ja tegemise enda pärast. Sest aeg oli siis vaene ja kui üks midagi ei teinud, olgu või paar päeva, siis pidid teised rohkem tegema.

Kaheksa on meid siis, kui tulevad

Vallone (Looni) Luberg/Roosileht, 7;

Hugo Luberg, 8.

Ja kümme siis, kui neile tulevad lapsed:

Indrek Luberg, 9;

Aadu Luberg, 10.

Indrek sünnib Paides ja ma näen esimest korda, milline on imetava ema tiss ja imev laps ja klaasist (minu arvates klaasist, aga võis ka muust materjalist olla) pump, millega rinnast rohkem piima kätte saada. Kuid ka see ei tõsta neid kaheksa hulka. Sest nad lähevad jälle ära. Enne ema, siis laps (I) takkajärele. Minemine ja tulemine on kokkuvõttes siiski minemine, tulemine on minemise sees väga väike tükk või tilk. Nagu kärbes hapupiimas.

Tulemine unustatakse, minemist peetakse meeles. Minu vanaisa jäi, tema tulemine jäi tulemata, olemine (minu jaoks) olemata.

Kaksteist on siis, kui tulevad

Helve Viidalepp/Roosileht, 11;

Ants Viidalepp, 12.

Kuid siinjuures on mul kahtlus: kas võis olla, et me kõik korraga kokku saime? Neid kordi oli kindlasti vähem. Lastega, I ja A-ga on imelik asi, neist peaks justkui koos vanematega rääkima. Või õigemini kirjutama, kirjutamisel on selline veider kokkusurumissundus, rääkida võib kuidas tahes, aga kirjalikult peab koos, üheskoos, nagu kuuluksid vanemad igaveseks lastele ja lapsed vanematele. Ehkki ajas tulid nad (I & A) kindlasti hiljem kui "kaksteist". Kes soovib (ja kes seda lugeda viitsib) võib kümne ja kaheteistkümne kohad ära vahetada.

Viisteist on siis, kui lastelastel (mitte kõikidel, ainult A-l ja mul) tulevad lapsed ja sedagi aega näevad veel vanaema silmad, aga see aeg on juba ajaväline, seda ei saa enam kokku lugeda ja kõikide korraga vastuvõtmiseks, majutamiseks ja magama panekuks pole majas õieti ruumi.

Aga enne seda on kuusteist, üks lapselaps (Margus), kes sünnib kõige varem ning kellest pidanuks isaga koos rääkima, aga isa (Andres) oli siis veel minu onu ja tal polnud veel naist (Ülle), kõik tüdrukud olid veel raamatutes, kinos ja tantsupidudel.

Viimane arv ongi kuusteist, — just nii palju on neid inimesi, kellest enamiku jaoks oli üks inimene, kes oleks võinud olla, aga polnud. Mõned neist on surnud, kuid kui nad elasid, siis pidid nad tundma sama asja, mida ma siin püüan tuntavaks, kohati ka nähtavaks teha. Ma räägin — oletan, oletan, et räägin — nende eest, olen surnute suuvooder.

Kui meie seas oleks toona olnud keegi võõras, keegi seits-(m)eteist(kümnnes), sündimata jäänud seeme, siis millal oleks ta märganud, et selles majas on midagi teisiti kui teistes majades? Sarnaste lugudega maju oli ju palju, vähe oli neid, kes kellestki puudust ei tundnud, oli selleks siis sõjas kaduma läinud isa, üle mere põgenenud vend või õde või Siberisse jäänud sugulane.

Mind huvitab see hetk väga. Millal? Kus? Kellega? Kelle keha, kelle hing oleks saladuse välja andnud. Sellel seemnel, tollal võõral poleks ühelgi juhul kerge olnud. Kuidas võinuks ta

arvata, et memme raamatud pole raamatud, vaid lootused? Kas võinuks ta eales aimata, et hambavalu käes vaevlev Andres ei karju mitte hamba, vaid isa pärast? Ning et kui ta seal proökab ja minu isale kättpidi kallale läheb, nii valus on tal, siis ei jää ta mulle meelde mitte valu ja lärmi pärast, vaid sellepärast, et temast vasakul, otse pea kohal on vaaraodega pilt — kui ta ennast järsemalt liigutaks ja käe kõrgemale tõstaks (ta tõrjub sellega isa, kes tahab teda vaigistada), tabaks ta pilti. Mööbel kaardistab ta. Ma lähen ta juurde ja ütlen: “Jäta nüüd järele, Andres, valu läheb üle, peab minema!” Minu hääl on õrn ja hell, ma tean, et kurjusega ei saavuta midagi, headus võidab, võidab isegi kõige koledama, mis inimesele antud — hambavalu! Ma pean selleks kõvasti pingutama, tavaliselt on mu hääl tavaline, pigem külm ja tõrjuv kui soe, aga praegu saan ma sellega hakkama ja valu jääb vähemaks, Andres hakkab nutma ja ma tean, et kõik see on kuidagi seotud sellega, et siinsamas juures on tugitool, käed laiali, valmis meid mõlemaid oma embusse võtma. Kas saanuks nägematu võõras sellest aru? Tema jaoks oleks see olnud tavaline, kellel siis hammas pole valutanud — mis on selles erilist, kui keegi hambavalu pärast magada ei saa, üles tõuseb ja ennast ära tappa lubab, kui abi ei saa?

Või tuleks tal taipamine siis, kui ma seisan kuuri ukse ees ja minu käes on kast. Kastis klaasi all on värvilised liblikad. Ma olen veendunud, et need on vanaisa korjatud. Liblikad on väga ilusad ja kõik ilus, korrapärane ja kaunis on vanaisaga seotud. ON vanaisa. Ma tahan uskuda ja usun. Ma ei loovuta seda liblikakollektsiooni (ja herbaariumi, kuid see ei ole nii kirev, on v ä h e m vanaisa, ei tasu selle peale sõnu raisata) isegi emale. Miks ta mulle sellest siis varem ei rääkinud, kui ta koos õega selle ise korjas? Ja miks on kuuripenni peal rulli keeratud pildid? Kas need siis polegi vanaisa? Need on küll poolikud pildid, lõpetamata, kuid see pole põhjus, miks neid unustada. Pilte on kolm, sõejuunistused. Sünd, Elu, Surm. Kuid kõik nad on nii tehtud, nagu oleks kõikide peal Surm. (Surma asemel on Enesetapp, mees läbilõigatud veenidega, laual tindipott, sullepea ja kiri. Kirjas on kirjas, miks ta seda tegi, aga kirja ei seleta, see on kribu-krabu.) Kui mu vanaisa oleks olnud, siis oleks ta need pildid teiseks teinud, jätnud küll Surma, kuid lisanud midagi sellist, mis oleks olnud Elu, ehk oleks ta Memme huuled punaseks värvunud? Sest Memme näo tunnen ma ühe pildi peal selgelt ära: sama mees, kes

endal veenid läbi löikas, on nüüd vangis, tal on seljas triibuline jakk ja püksid ja talle tuleb meelde naine, kelle ta ära tappis. Mis pean ma sellest järel dama? Ning tegelikult olen ma ju vaadanud paremalt vasakule, lõpust alguse poole. Kas kunst on teine kui kirjandus? Kirja nii lugeda ei saa, sõnad lähevad sassi, kuigi mingi mõte on neil ka siis sees. Pole ju võimatu alustada päeva "head ööga" ning lõpetada "tere hommikuga". Korrapealt on tekstis pinge. Mis inimese see selline on? On ta hullumajast jalga lasknud vaimuhaige? Skisofreenik? Paranoik? Melanhoolik? Melomaan? Melanhoolne melomaan? Ning siis ma seletan (kui ma selle raamatu kunagi kirjutan), et nii ei ole, et tegemist on täiesti tavalise inimesega, kuid sel hommikul pidi ta nii ütleva või mõtlema, tal olid selleks omad põhjused. Kui ta oma elu ära räägib (selleks kulub paks romaan, 365 lehekülge), siis selgub, et põhjust tegelikult polnudki, inimene lihtsalt tahtis rääkida, tal oli oma üksinduse leevendamiseks vaja ettekäänat, sellist, mis köidaks tähelepanu, mis oleks mõjuv ja meelde jääv, magnet, mis tõmbaks enda külge ka need inimesed (ja need sõnad), kes muidu kirjanduse vastu üldse huvi ei tunne, loevad ja teevad ainult kriminulle. Ja lõpuks teeksin uhke järel duse: KÕIK ME OLEME SELLISED, MEIE ELUS ON HOMMIKUID, MIS ALGAVAD ÖÖGA, JA ÖID, MIS UPUVAD VALGUSSE.

Võib olla siin, selle koha peal saaks see meie perre sattunud võõras seeme aru, miks meie elu on eriline. Ja kui see nii on, siis on ka minu jutt läbi. Lugu lõppenud, lukk kinni.

Kuid ometi ei saa ma veel lõpetada.

"Kas sinu vanaisa oli punane?"

See küsimus kõlab mul siiani valusalt kõrvus. Nii küsis mu käest üks minu kunagine koolikaaslane. Sattusime kokku Paide linnavalitsuses 1992. aastal. Tema oli ametis linna volikogus, mina olin tulnud siia oma vanaisa, kunstnik August Roosilehe pärandi asjus, mille me pärast minu ema surma pärijate ühisel nõusolekul olime otsustanud annetada linnale. Seda ma oma kõrval istet võtnud "härrale" ütlesingi. Kuivõrd asi paistis teda huvitavat, siis kirjeldasin natuke ka seda otsust tinginud motiive. Ütlesin, et tegelikult on see kingitus kodult kodule.

Poolviltune peaaesend, küsiv kõõrdpilk: räägi, räägi edasi! Rääkisingi.

August Roosileht armastas oma kodu, ei läinud siit siiski, kui teda kolmekümnendatel aastatel "Pallase" õppejõuks kutsuti, pidupäevadel oli tema kujundatud kogu linn, vabariigi aastapäevadel püstitati linna viivate teede kohale lille- ja okstevanikuis väravad, mille alt linna saabuja läbi pidi marssima, nõnda ka tahes-tahmata meelde jättes — ahaa, see on see linn, selle näo ja nimega — PAIDE!

See nägu — nägemus — algas juba kunstniku kodust, ühest toast, mida me hüüdsime saalitoaks, nii et linn oli ainult suurem tuba, suurem kodu, kus valitses puhtus ning hea maitse. Muidugi ei tekkinud kõik see ühekorraga, iga asi võtab aega, väikekodanliku pehmesohvamentaliteedi ja Mona Lisa reproduktsioonide sein-
telrippumistraditsiooni murdmine Paide suguses saksikus linnas ei saa olla kerge ülesanne; arvatavasti murti oma teatri ja sümfooniaorkestri loomisel (mida juhatas heliloojast muusikaõpetaja Juhan Zeiger) paljugi piike, kuid lõpuks, kolmekümnendate keskpaigaks oli kõik see olemas ja arenguvõimeline ning Paidet kutsuti teiseks Pariisiks (Ado Vabbe ütlus). Suur oli mu õhin rääkides, kui äkki kõlas ootamatu küsimus —

"Kuule, ütle mulle, kas sinu vanaisa oli punane?"

Olin ma ikka õieti kuulnud? Esimest korda elus puutusin kokku harimatusega sellisel halastamatul, alasti kujul. Ma usun, et midagi selletaolist tuli üle elada ka minu vanaisal, kui ta "linnakodanike initsiatiivil" Omakaitse poolt kinni võeti ja ühel 1941. aasta augustikuu ööl ilma kohtuta maha lasti. Oli ta siis tõesti punane?

Värvidega on imelik lugu. Igal riigil on lipp, igal lipul värvid, mis midagi sümboliseerivad. Tavaliselt midagi üllast: vabadust, võrdsust ja vendlust nagu Prantsuse trikolooril. Kuid see, millist tähendust mingi värv kanda võib, sõltub eelkõige rahvast või õigemini neist, kes rahvale omamütoloogiat loovad. Lipp, hümn ja religioon on kasulikud väljamõeldised; kui neisse enam ei usuta või neid tõsiselt ei võeta, lakkab olemast ka see, mida nende mõistetega/fiktsioonidega tähistati. Ma mäletan, et saalitoa laual seisis Pika Hermannini kujuline lipuvarras, kuid ilma liputa. Seegi oli mälestus minu vanaisast. Tean, et olid ajad, kui lippu kiiresti vahetama pidi, minu ajal seisis ta tühjana ning minu sisetunde järgi polnud ka sellel riigil, kus ma sündinud olin — ENSV — mingit lippu. Selles idamaises toas aga, mida ma mitmel pool mujalgi kirjeldada olen püüdnud ning mis kergesti äratuntaval

kujul ka minu loomingus eksisteerib; selles toas, kus lae all seilas laev-valgusti, laual aga hoidis lambikuplit orav ning nurgas seisis tempel-püramiid, mille sees, punasest siidriidest kupli all oli elektripim, kui tuba pimedaks teha ja lamp põlema panna, muutusid hõõguvad konid lubivalgeks ja kõik mõtted ühesuguseks, võib arvata — ja nii h e a d keeled ka pajatasid — et selle valguse käes, sellest valgusest olid sündinud kõik meie pere lapsed; selles toas, kus iga asja tarbimisfunktsioonile oli lisatud mingi kunstiline lisaväärtus, kusjuures tarbimine kunsti arvel nii mõnigi kord kannatama pidi (raske, isegi võimatu oli noil ristloodis seljatagedega tammistel toolidel pikka aega istuda, lõpuks vajusid ikka kõssi; või olid inimesed toona sirgema seljaga? — pilk minu vanaisa pildile võib seda isegi kinnitada); selles toas tundsin ma ennast alati turvalisena. Selles toas (mille kirjeldamine kunagi valmis ei saa: kirjutuslaua kohal rippus suur pilt Kalevipoja ja Sarviku võitlusest, ainus “naerataw” Kalevipoeg, mida ma tean), mis oma raskepärasuses ning teatraalsuses sarnanes Egiptuse hauakambriga, oli palju rohkem endist Eesti riiki, mida ma nagu oma vanaisagi oma silmaga kunagi näinud polnud, kui seda isegi täis lipuvardas olla võinuks. Kuid palju tähtsam kui riik (Egiptus + Eesti = ?) oli Aeg, mis tolles toas puutumata kujul säilinud oli. Ajal oli siin esemeline kuju: istudes laiade käsitugedega troon-tugitoolis (mille paigalt nihutamiseks ema alati kedagi kodustest appi pidi kutsuma) istusid olnud ajas; sigaretilt draakon-tuhatoosi tuhka raputades, raputasid tuhka tollesse aega, viibisid selles ajas, kui. . .

Ja siit võiks jälle linna tagasi sukelduda, sest nagu ma juba mainisin, oli linna nägu suuresti Roosilehe nägu: mainida võiks veel Vallimäe serval asuvat kohvikut, mis kannatas välja oma paar-kümmend aastat nõukogude alkohoolikuidki, muidutripsutajatest rääkimata, kuid mis 1980. aastate keskel tollase täitevkomitee korraldusel maatas tehti. “Uus” aeg (mille jutumärgistamine kujutab kahjuks vaid takkajärele kättemaksu: nii palju kurja tegi ta!) hävitas ka Roosilehe kujundatud õpetajatetoa mööbli.

Kuid ikkagi — oli ta siis punane või mitte? Peab tunnistama, et see küsimus on ka minu jaoks oluline olnud, sest lõppude lõpuks on ta ju minu, ei kellegi teise vanaisa, ning ma tahaksin teada tätt ja süü suurust, mis “punane” endas peita võib.

“Kas võis too paksmagu aimata, et see neli päeva näljas ja tööta olnud mees, kes tema selja tagant läbi läks, tõstab kord punase lipu ja marsib töörahva võitlussalga eesotsas?”

See katke on pärit minu vanaisa kirjast, mille ta 1931. aastal Euroopa-reisil viibides saatis Berliinist Paidesse. Rohkem kirju säilinud pole, kuid ma arvan, et niisuguseid vihjeid võis leiduda teisigi. Paksmagu on mõistagi “kapitalist”, keda vanaisa Saksa-maal pargipingil istudes nägema juhtus, kuid ma pole sugugi kindel, kas mitte üks neist või hoopistükkis mõlemad, nii “töotu” kui “härä”, suisa välja mõeldud ja juurde monteeritud pole? Paraku iseloomustas selline tagantjärele võltsina tunduv paatos enamikku haritlaskonnast. See oli muinasjutt, mille sünnitas aeg, kuid millel oli Euroopat tabanud majanduskriisi ja töötute arvu kasvu näol reaalne tagapõhi. Mis minu vanaisa vasakpoolsust veelgi tõestab, on näidend, mis talle arvatavasti saatuseks sai. Näidendi nimi on “Hüüd kaugusest”, mis Paides 1940. aasta lõpul ka lavale toodi. Pealkiri on romantilis-salapärane, kuid sealgi lehvivad punalipud. Ka teistest tema kirjutatud näidenditest olen leidnud sarkastilisi vihjeid riigivanema kohta. Minu jaoks on oluline eespool mainitud näidendi lavastamisaeg — enne küüditamist! Mis veel kui mitte see pidanuks avama ka kõige pimedamad silmad, lahti kiskuma ka kõige raskemad laud!

“Vaata, tütar, kõik see on üks suur tsirkus ja maskeraad!”

Nii ütles vanaisa oma tütrele, minu emale, kui nad “vene ajal” ükskord linnas ringi kõndisid. Ehkki seda lauset kusagil registreeritud pole, on see minu jaoks mõjuvam kui ükski dokument, avalik väljaastumine või “õigesse” parteisse kuulumine olla saab. (Muuseas, ühtegi parteisse August Roosileht ei kuulunud.)

Mõnes mõttes on mul sellest kahju, et minu vanaisa polnud “päris” punane. Siis saaksin ma paremini rõhutada seda, et kunst on üks, elu aga hoopis midagi muud.

“Kas sinu vanaisa oli ikka punane?”

Rääkida tolele “teadahahtjale” kõike seda, mis hetkel mul silme eest läbi jooksis? Tahab ta teada saada sedagi, et ka Paides kirikus paiknev Vabadussõjas langenute ausammas on tehtud tollesama “punase” kunstniku poolt? Siis peaks ju rääkima sellestki, kuidas noodsamad armsad pailapsed pärast Roosilehe hukkamist (õigem oleks küll öelda mõrvamist) Saksa okupatsiooni ajal Roosilehe pere jäise vaikusega ümbritsesid ning tema las-

te peale näpuga näitasid? Kuid kõige hirmsam oli see, kuidas viiekümnendate lõpul aset leidnud Isamaasõjas langenute, "fašistide metsikuste" läbi hukkunute maa alt väljakaevamiskampaania käigus ka Roosilehe laipa tuvastada püüti. Paide tagustest rabadest üht-teist leitigi, kuid õnneks mitte minu vanaisa. Vähemasti äratuntaval kujul mitte. Leidus neidki, kes tulid ja ütlesid: "Mina tean, kuhu Roosileht on maetud..." Õnneks jätkus meie perel, Roosilehe lesel, minu emal ja isal mehisust niisugustest "heategudest" ära öelda. Niigi kandis Roosilehe nime juba üks pioneerisalk...

...kelle ühe liikme ma oma kõrval istuvas uudishimulikus volikogulases usun ära tundvat.

Minu sümilinn Paide asub Eesti geograafilises keskmes. Siin on palju niisugust, mida teistes väikelinnades pole — Vallitorn, mis tema praegusel, 1992. aastal peaaegu täies ulatuses taastatud kujul on Eestis täiesti unikaalne vaatamisväärsus. Torni tipust paistab kogu linn. Õieti öelda on see küllalt troostitu vaatepilt: eemalt paistavad sood ja rabad, kunagi hakkas siia kerkima künegas, muistne eestlaste linnus, küllap tundsid meie eelkäijad end siin turvaliselt; kes siia ikka tuleb, no ja kui tuleb, küll me ta siit minema kütame (muidugi pole ma päris kindel, kas sellist sõna tollal tunti, kuid niisugune suhtumine on säilinud tänapäevani). Kuid mitte sood ja rabad ei tee nukraks, lõppude lõpuks on see tükike loodust, mis inimestele varjupaika pakkus. Meele teeb nukraks hoopis nõukogude ajal hävinud-hävitatud linnaarhitektuur, millest säilinud vaid paar teed ja poolik puumajade rivi Rüütli tänavas, mis nüüdseks lagunemas ning mille korrastamiseks midagi ette ei võeta, paljude majade aknad on võigaste puulippidega kinni löödud. Sellega aga olen jälle kodus tagasi, sest kui osata vaadata, siis paistab tornist ära ka punase kivikatusesega maja, mille küljes ripub kivitahvel: SIIN ELAS AAS-TATEL 1930–1941 KUNSTNIK AUGUST ROOSILEHT. Siin ei paiknenuks minu idee kohaselt mitte lihtsalt muuseum, vaid AJA MUUSEUM, mille südamikuks oleks olnud tuba, mida me saalitoaks kutsusime, kõrvaltubades aga võinuks eksponeerida petlikke, ajast sõltuvaid aegu. Poliitilisi, makaroonilisi, paroodilisi, stalinlik-brežnevlikke, toidukaardi-, ausweisi-, punase passi, ameerika viisa ja veel paljugi muu, veel tuleva ja juba lakanu aegu. Üks neist aegadest — põhijoontes paroodiline, kuid seda julmem — oli tapnud minu vanaisa. Mis aga püsima jäi, oli kunst-

niku aeg, mis meile tähendas kõige otsesemas mõttes ellujäämist, linnale aga järjepidevust, sest nagu juba öeldud, jätkus too tuba suuremas ruumis, linnas. Olen kindel, et teist sellist muuseumi Eestis pole. Pariisis on Inimese Muuseum (Musée de l'homme), kas poleks Aja Muuseum Paides (Musée du temps) neid kaht linna nagu kunagi kolmekümnendatel jälle üksteisele lähemale toonud? Olnud mingikski märgiks sellest, et inimesed väikelinnas pole ilmingimata väikesed inimesed. Et nad oskavad uhked olla selle üle, mis neil on. Uhked selle üle, et neil on olnud ka neid, kes pole linna rasketel hetkedel maha jätnud; uhked selle üle, et nende linnas elas kuulsa saksa kirjaniku Hermann Hesse vanaisa ning et Hessede hauaplatsid Reopalu surnuaial pole mitte väiksem vaatamisväärsus kui Vallitorn; uhke selle üle, et nende linnas leidsid endale Hruštšovi ajal varjupaiga vennad Streblovid, kellest vanem oli Venemaal tunnustatud arhitekt ja maalikunstnik (nendegi vari-aeg vääriks uurimist). KAS POLE PAIDE MITTE KOLME KULTUURI, EESTI, SAKSA JA VENE OMAPÄRANE KOKKUPUUTEPAIK? Mäletan, et aastate eest murti volikogus päid, kes Järvamaalt pärit kultuuritegelastest vääriks seda, et tema nimi antaks mõnele Paide tänavale. Minu mäletamist mööda ei jõutud A. H. Tammsaarest kaugemale. Kogu oma austuse juures eesti kirjanduse suurkuju vastu ütlen kõhklemata need nimed — ROOSILEHT, HESSE, STREBLOV (HURDAST rääkimata).

*

Rebiksin oma jutu siinkohal parem katki. Heale koolikaaslasele, uudishimulikule volikogulasele olen vist juba vastanud. Lisada pole õieti midagi. Kui, siis ainult seda, et kingitus, mille väike kodu suuremale kodule teha tahtis, on tagasi lükatud. Raha muuseumi jaoks ei leitud, ka on jäänud mitu aastat ellu viimata 1997. aastal Kersti Paponi pakutud suurepärase idee, mille järgi Paidest oleks võinud saada ainuke linn Eestis, kus iga-aasta kultuuripremiat ei anta mitte n-ö oma inimesele, vaid sellele, kes on jäänud elama oma kodulinna, kes seal olude kiuste tegutseb, aidates luua uut, ühesõnaga, kes seda kohta armastab ning ei lahku seal ei pealinna ega Ameerikasse. Just selline oli ka August Roosileht, ei lahkunud ta Paidest "Pallasesse", kuigi teda sinna kutsuti, vaid tegi Paidest teise "Pallase". Esimese preemia saigi 1997. aastal Anu Raud, kes oma tegevusega oli tõestanud, et pole sugugi

võimatu elada väikeses kohas ja olla samal ajal suur. 1998. aasta preemia saaja, "Pallase" kasvandik Heljulaine Zauram on truuks jäänud Haapsalule, tema sidestus oma koduga on hoopis teistsugune, kuid see oligi üks eesmärke, anda preemiat võimalikult erinevatele inimestele. Eelistada teisi, mitte iseennast, eelistada ideed mammonale. Selle võimaluse on Paide nüüd käest lasknud.

Kuid need on, tunnen, liiga ilusad sõnad. Võib olla ongi nii, et Paide on oma kesksest asendist hoolimata (või just selle pärast) määratud jääma n-ö möödasõidulinnaks. Usun, et isegi maailma naba ei külastataks, kui sinna ei kutsutaks, ei öeldaks, mis see naba väärt on. Seda aga minu kunagised kodu-linlased, paide-lapsed teha ei taha. Tõtt öelda olen ka ise selles süüdi. Sest erinevalt oma vanaisast olen minagi olnud mineja, mitte jääja. Kärbes hapupiimas, keda põidla all puruks pigistada.

Kuid ehk polegi Roosilehe mälestus nii tähtis? Pole mõtet oma vanaisa teistele pähe määrada. Nii ma vahel mõtlen. Mõtlen, et tähtsam kui mäletada on olla. Olla keegi, kes salgamata kedagi või midagi armastab, tähendabki olla Roosileht.

Lõpetaksin väljavõttega Kaalu Kirme ja Rein Looduse kirjutatud ning 1986. aastal avaldatud monograafiast *August Roosileht*:

August Roosileht ei mõelnud oma kuulsusele ega kohale eesti kunstiajaloo. Ta lõi oma teoseid vastavalt vajadusele ja sisetundele. Tema pretensioonitu loomine jättis siiski sügavama jälje eesti kunsti arengusse kui mõne teise kunstniku ambitsioonide-rikas tegevus.

TOOMAS RAUDAM (sünd. 1947) on lõpetanud Tartu ülikooli inglise filoloogina 1973, töötanud bibliograafina, mängufilmide toimetajana, teatri kirjandusliku konsultandina, *Postimehe* kultuuritoimetajana, a-st 1997 taas vabakutseline kirjanik. Avaldanud romaane, novelli- ja jutukogusid, esseekogumikke, näidendeid, stsenaariume, samuti on temalt ilmunud hulga kirjandus- ja filmiarvustusi, esseid jm ajakirjanduses.

MAAVÄLISTE TSIVILISATSIOONIDE OTSINGUTEST

Uno Veismann

SISSEJUHATUS

Esimene katse võtta vastu raadiosignaali elusolenditelt teise tähe juurest tehti 1961. aastal. Siis sai alguse ja hakkas kiiresti edasi arenema uus (raadio)astronoomia haru, mida tähistati lühenditega SETI (*Search of Extraterrestrial Intelligences*) ja CETI (*Communication with Extraterrestrial Intelligences*); kasutusel on ka analoogiliselt dešifreeritavad akrontüümid ETI ja ET. Neljakümne aasta jooksul on otsingutele kulutatud üsna palju suurte raadiotelekoopide vaatlusaega, ehitatud keerulisi ja kalleid lisaseadmeid, peetud kümneid rahvusvahelisi konverentse, avaldatud sadu teadusartikleid ja mitukümmend teaduslikku raamatut. Küsimus on järjekindlalt olnud avalikkuse tähelepanu all ja leidnud käsitlemist kõigis massikommunikatsioonivahendeis. Ilmunud on sadu aime- raamatuid ja lugematu arv üksikkirjutisi.

“Neid” ehk elusolendeid teiste tähtede juurest pole aga leitud.

Paradoksaalsel viisil ühendab 40-aastane SETI arengulugu mitut vastuolulist aspekti:

suurim avalikkuse tähelepanu ja ootus,

suhteliselt suured kulutused,

nullilähedased tulemused (kui kogunisti mitte tulemuste puudumine),

võimalus, et otsitakse olematut.

Kahes esimeses on juba terendamas küllastusest tingitud mur-rang: avalikkus on väsinud ootamast ja valitsused on kärpimas rahastamist. Enam ei mäletata, kelle suust esimesena kõlas nüüdseks korduvalt kasutatud võrdlus: SETI on nagu musta kassi otsimine pimedast ruumist, kusjuures kassi olemasolu pole kindel.

Alljärgnevas ei ole seatud eesmärgiks ülevaate tegemist maaväliste tsivilisatsioonide otsingute alal tehtust, vaid hetkeseisu kirjeldamise ja hindamise kaudu üritada lahti mõtestada otsingute metoodika kujundamist lähitulevikus, teiste sõnadega: kuidas toimida edaspidi. Mööda ei pääse ka põhilise tähtsusega küsimusest: miks neid ikkagi pole avastatud?

ARENGULOOST JA PUBLIKATSIOONIDEST

Hüpotees elu olemasolust teistel taevakehadel pärineb kau-geest minevikust, ent motiveeritud ettepaneku teha eksperiment mõistusega elusolendite raadiosignaalide vastuvõtmiseks avaldasid ajakirjas *Nature* 1959. aastal Cornelli ülikooli füüsikud Giuseppe Cocconi ja Philip Morrison (Cocconi, Morrison 1959). Selle üldtuntud algatuse kõrvale tuleb seada järgnenud tegelike otsingute projekt OZMA. Nimelt oli samal ajal asjakohase projekti Cocconist ja Morrisonist sõltumatult ette valmistanud Green Banki observatooriumis Frank Drake ning tegelikult esimesed tähtede juurest pärinevate tehislake raadiosignaalide otsingud said projekti OZMA raames teoks just seal. Green Banki direktoriks oli tollal Otto Struve (1897–1963), Tartu tähetorni rajaja Friedrich Georg Wilhelm Struve lapselaps. Cocconi jäi edaspidi SETIst täiesti kõrvale, kogu oma teaduskarjääri sidus aga SETIga Frank Drake. Temalt pärineb ka 1990. aastatel ilmunud raamat, milles on ühendatud autobiograafia, SETI ajalugu ja populaarteaduslik ülevaade sel alal tehtust (Drake, Sobel 1992).

Põhjalikumalt on SETI-alased uuringud aastaist 1965–1995 esitatud umbes kümnes ülemaailmsete konverentside ettekannete kogumikus. Esimeseks seda laadi väljaandeks oli NASA avaldatud ümbertrükkide ja originaalartiklite kogumik *Tähtedevaheline side* (Cameron 1963), esimene N. Liidu ja Ameerika asjahuviliste kitsam nõupidamine peeti Būrakani observatooriumis 1964. aastal (*Vnezemnõje...* 1965). Edasi tuli konverentse mitmesu-

gustel tasemetel alates puht-astronoomiliste aspektide vaatlemisest (näiteks planeetide avastamine teiste tähtede juures) ja lõpetades kõmuliste esoteeriliste käsitlustega (kosmosekülaliste jäljed Maal). Olgu nendest siinkohal nimetatud vaid 1981. aastal Tallinnas toimunud sümposium (Problema... 1986), millest võttis osa ka SETI patriarh Frank Drake ning üks selle praegusi liidreid Jill Tarter.

Monograafiaaadseid ja populaarteaduslikke SETI-teemalisi raamatuid võib kindlasti loetleda sadakond, järgnevalt olgu neist mainitud vaid mõned sügavamad või suurema üldistusastmega käsitlused. Kindlasti seisab tuntuuse poolest esikohal Moskva astrofüüsiku Jossif Šklovski (1916–1985) raamat *Universum, elu, mõistus*, mille esmatrükk ilmus 1962., kuues trükk 1987. aastal. Carl Sagani poolt oluliselt täiendatud ingliskeelse versiooni esmatrükk kuulub aastasse 1966 (Šklovski, Sagan 1966). Tohtu hulga populaarteaduslike raamatute hulgas võib parimateks pidada Carl Sagani, Frank Drake'i jt *Maakera suminat* (Sagan et al. 1978) ning Donald Goldsmithi ja Tobias Oweni õpikulaadset raamatut *Elu otsing universumist* (Goldsmith, Owen 1980). Eestikeelsetest väljaannetest tuleb nimetada Harlow Shapley käsitlust elu kui nähtuse kohast universumis (Shapley 1964), mis on kirjutatud juba 1958. aastal — veel enne raadiosignaalide otsingute alustamist, ning siinkirjutaja fantastikaga põimitud aimeramatut *Kosmosetsivilisatsioonid* (Veismann 1968). Kõige põhjalikumaks eestikeelseks käsitluseks on muidugi eelmainitud Šklovski raamatu tõlge (1981). Olles nimetanud Shapley raamatut, tuleks mainida ka Inglise kuningliku astronoomi Harold Spencer-Jonesi veelgi varasemat tõsist käsitlust elu võimalikkusest kosmoses (Spencer-Jones 1940).

Astronoomia ja kosmose aimeajakirjade *Sky and Telescope*, *Mercury*, *Zemlja i Vselennaja* jt) veergudele ilmuvad SETI-teemalised kirjutised igal aastal rohkem kui üks kord, teadusteadlastele populariseerivas ajakirjas *Scientific American* leiame SETI hetkeseisu ja perspektiivide ülevaate vähemalt iga viie aasta tagant. 1979. aastal hakkas ilmuma spetsiaalne SETI-ajakiri *Cosmic Search*.

RAADIOSIGNAALIDE OTSINGUD

1960. aastatest peale võeti järgneva veerandsajandi jooksul ette umbes 50 maavälise tehis-raadiosignaali otsimise katset. Tänapäevasesest vaatepunktist näivad nad juba üpris lootusetud ja jäävad siin kirjeldamata, olgu vaid viidatud ilmunud ülevaatele (*Problema...* 1986). 1990. aastateks olid Euroopa riigid ja Venemaa sama hästi kui loobunud otsingutest ning neid jätkas ainult USA, mingil määral tegeldi sellega ka Austraalias ja Argentinis. Uueks tehniliseks kontseptsiooniks sai üksikobjektide raadiokiirguse registreerimine korraga suurel hulgal ülimalt kitsastel sagedusribadel. See põhineb tõdemusel, et kindla võimsusega raadiosaatja signaal levib kõige kaugemale võimalikult väikese ribalaiuse korral. Teiseks saab kitsaribalistust pidada signaali tehislikkuse tunnusmärgiks, sest taevakehade looduslik raadiokiirgus hõlmab tavapäraselt laiema sagedusriba. Viimased 10–15 aastat on selle kontseptsiooni realiseerimiseks Paul Horowitzi algatusel ehitatud paljukanalilisi vastuvõtuseadmeid, kus antennist saadud suhteliselt laiaribaline signaal jaotatakse miljonitesse ja isegi miljarditesse kitsaribalistesse kanalitesse. Kanalite ribalaiused võivad olla alla ühe herts, viimastel modifikatsioonidel isegi sajandikud hertsid. Samal ajal on interstellaarselt maserilt pärineva, kitsaima loodusliku signaali ribalaius umbes 300 hertsit.

Sageduspiirkonna valikul on jäänud endistele seisukohtadele: vähimad looduslikud mürad on vahemikus 1 kuni 50 gigaherts (GHz), maakera atmosfäär piirab seda vahemikuni 1 kuni 12 GHz, viimasesse alasse langevad vesiniku spektrijoon 1,42 GHz ja hüdroksüüli spektrijoon 1,7 GHz. Signaal, mida võimalikult meile edastataks, ei sisalda arvatavasti muud informatsiooni, kui seda, et ta on tehnilik (kosmiline majakas). Veel enamgi: see, mida me otsime, ei pea olema signaal tänapäeva tehnilises tähenduses, vaid lihtsalt midagi, mis oma loomult oluliselt erineb looduslikust. SETI kõnepruugis kutsutakse seda "kosmoseimeks". Ent SETI õigustamiseks projitseeritakse tulevikku ikka võimalusi tohutult rikastada meie teadmisi. Loodetakse, et arenenumad tsivilisatsioonid on moodustanud oma sidevõrgu, kus eksisteerib "Galaktika-entsüklopeedia".

Kuhu antennid suunata, selles valitseb kaks arvamust. Antropotsentriline lähenemine eeldab, et ETI võib tekkida vaid Maa-tüüpi planeetidel, mis tiirlevad ümber Päikese-tüüpi tähe. Seega tuleks jälgida lähemaid Päikese-tüüpi tähti. Teine SETI suund näeb ette kogu taeva süstemaatilist läbikammimist, sõltumata tuntud objektidest. "Kogu taeva skaneerimise variandi ratsionaalsus seisab selles, et me midagi ette ei tea," arwab Jill Tarter. Kogu taeva jälgimisel saab iga punkt olla raadioteleskoobi vaateväljas vaid sekundeid. Mida kitsamaks teha antenni suunakarakteristik, seda kaugemalt suudame signaale püüda, aga seda enam kulub aega taeva läbikammimiseks. Sama probleemi ees seisab muidugi ka signaali saatja.

1990. aastate algul loodeti USA-s käivitada neli SETI programmi: NASA juures, Kalifornia ülikoolis Berkeley's, Ohio ülikoolis ja Planeediühingu juures. Suurim neist oli NASA 100 miljoni dollarine MOP (*Microwave Observing Project*), millest rahastati ka SETI instituuti.

Üldjoontes tutvustati ühte neist, HRMS-projekti (*High-Resolution Microwave Survey*), juba Tallinna SETI-konverentsil, kuid tegelikke vaatlusi alustati pidulikult alles Ameerika avastamise 500. aastapäeval 12. oktoobril 1992. Selle projekti raames loodeti esiteks "kuulata" kuni 100 valgusaasta raadiuses tuhandet päikesetaolist tähte 15 miljonil raadiosagedusel ribalaiusega 1 herts. Teiseks kavatseti umbes kuue aastaga läbi kompida kogu taevas, kasutades suurema ribalaiusega (20 Hz) vastuvõtukanaleid. See tegevus jäi aga soiku, sest USA kongress peatas varsti projekti rahastamise.

Programmiga SERENDIP (*Search for Extraterrestrial Radio Emissions from Nearby Developed Intelligent Populations*) alustati juba 1970. aastatel ja selle ideeks oli SETI lisamine tavalistele radioastronoomia-vaatlustele. Vaadeldava objekti looduslikust raadiosignaalist juhitakse üks osa kõrvale SETI paljukanalilisse vastuvõtjasse. Nii ei kulutata otseselt suurte raadioteleskoopide kallist vaatlusaega. Alates 1976. aastast on SERENDIPi programmi ja tema modifikatsioonide raames SETI vastuvõtjaid lisatud mitmele raadioteleskoobile, viimastel aastatel on nendel sagedusribade arv ületanud 100 miljonit. Arecibo 300-meetrise raadioteleskoobiga uuriti neljal miljonil lainepikkusel süstemaatiliselt

läbi 30% taevast, umbes 400 juhul võinuks signaale pidada kahtlusi tekitavaks (vt SERENDIP, http).

Viimastel aastatel ongi raadio-otsingud seostunud tehniliselt üha täiuslikumate paljukanaliliste vastuvõtjate ehitamisega, mida viiakse tühe või teise raadioteleskoobi juurde vastavalt avanevatele vaatlusvõimalustele. META (*Mega-Channel Extraterrestrial Assay*) kujutas endast Paul Horowitzi loodud kaheksa miljoni kanaliga (ribalaius 0,05 Hz) vastuvõtjat, BETA-II kanalite arv oli tõstetud kuuetele miljardile.

Saavutatud tundlikkust iseloomustab see, et tavalise maapealse raadio- või telesaaja signaali saaks märgata kuni viie valgusaasta kauguselt ning sama võimsat otse meile suunatud raadiokiirt kuni 100 valgusaasta kauguselt. Siit võib teha järelduse, et vaevalt me kedagi avastame, kes ise meid aktiivselt (ja kulukalt) ei otsi. Vestlust ei teki kunagi, sest kõige lähematelt tähtedelt tuleks vastust oodata vähemalt kümnekond aastat, Linnutee piires kuni paarsada tuhat aastat.

Projekt (asutus)	Kanaleid, miljonit	Antenni läbimõõt, meetrit	Sageduspiirkond, GHz	Kanali sageduslik laius, Hz	Objekt
MOP (NASA, Ames)	14/29	43, 64, 70, 305	1–3	1, 2, 4, 7, 14, 28	Päikese tüüpi tähed
MOP (NASA, JPL)	2/16	34	1–10	30	Kogu taevas
SERENDIP III (Kalifornia ülikool)	4/106	305	1–10	0,6; 600	Kogu taevas
META (Planeediühing)	8,4/160	26, 30	1,4–1,7	0,05	Kogu taevas
Ohio ülikool	0,003/10	53	1,4–1,7	1	Kogu taevas

T a b e l 1. SETI projekte 1990–2000.

Projekt Phoenix sündis pärast NASA projekti HRMS rahastamise lõpetamist 1993. aastal. SETI instituut Kalifornias oli valmis ehitanud kahe miljardi kanaliga vastuvõtja, iga kanali ribalaius 0,7 Hz. Eesmärgiks oli seatud umbes tuhande Päikese-taolise tähe lähedalt saabunud raadiokiirguse analüüs, mida hakati tegema mis tahes raadioteleskoobiga maailmas — seal, kus seda vaatlusaja jaotus ja hind võimaldasid. 1995. aastal mõõdeti 200 tähte Austraalia 64-meetrise raadioteleskoobiga, 1996. aastal jätkati tööd NRAO (*National Radio Astronomy Observatory*) 43-meetrise teleskoobiga USA-s, 1998. aastal saadi kasutada 305-meetrist raadioteleskoopi Arecibos.

Mõistagi väljastavad miljonite ja miljardite kanalitega vastuvõtjad pidevalt niisama suurel hulgal signaale edasiseks uurimiseks. Kuigi igal vaadeldaval objektil peatutakse vaid lühikest aega (näiteks sekundeid), salvestatakse äärmiselt suures mahus informatsiooni (õigemini signaalide väärtusi, mis eesmärgi saavutamise mõttes ei ole seni informatsiooni sisaldanud). Signaalide analüüs nõuab suuri arvutusvõimsusi ja on seepärast kallid. Arvutiinsener David Gedye ja SERENDIPis osalev astronoom Dan Wertheimer (Berkeley'st) algatasid "arvutuste jaotamise" projekti, mille kohaselt iga väbatahtlik osaleja võib Interneti kaudu laadida oma arvutisse 250-kilobaidise andmefaili koos töötlusprogrammiga. Töötlamine toimub sel ajal, kui arvuti ei ole koormatud muude ülesannetega (kuvari säästurežiim). Kui analüüs on tehtud, saadab arvuti tulemused tagasi, aega kulub tavaliselt kümneid tunde. 1998. aasta lõpuks oli oma osavõtusoovist teatanud umbes 120 000 arvutiomanikku (SETI@home). Eesti lugeja leiab täpsema kirjelduse ajakirjast *Arvutimaailm* (Kerm, Leedjärv 1999).

On põhjust arvata, et 1990. aastad olid SETIks maapealsete vahenditega parimad, sest iga aastaga kasvab raadiotaeva reostatus maist päritolu raadiosignaalide ja -häiretega. Kuigi SETI jaoks on rahvusvaheliste kokkulepetega broneeritud sagedusvahemik 1,40–1,43 GHz, kasvab häirete tase seal pidevalt. Häirete kasvu seostati näiteks satelliitsidesüsteemi Iridium käivitumisega (66 satelliiti saatjatega). Arvestatav osa signaalide arvutitöötamise ajast kulub maapealsete saatjate põhjustatud efektide väljaeraldamisele, mis ju arusaadavalt omavad samuti

tehislikkuse tunnuseid. SETI instituudi direktor Jill Tarter arvab optimistlikult, et algaval aastatuhandel saab SETI tõhusat rahalist toetust, ja kavandab tervet raadioteleskoopide aedikut, algul 1-hektarilise ekvivalentpindalaga, hiljem 1 ruutkilomeetri ni jõudes. Edasi tuleks Maa raadiohääretest vabanemiseks viia raadioteleskoobid Kuu tagaküljele (Tarter, Chyba 1999; SETI instituut, [http](http://)).

Raadio kui sidevahendi eelistamine oli ühelt poolt SETI spetsialistide mõttestamp ja esmapilgul parim lahendus meie ajal. Praegu me ei tea soodsamat sidepidamise viisi, kuid vaevalt see nii jääb. Elektromagnetkiirguse optilise osa, esmajoones infrapunakiirguse võimalikku kasutamist SETI juures on oletanud Freeman Dyson, kes rääkis sellest kui astroinseneritegevuse kõrvalnähtusest, ning Nobeli laureaat Charles Townes, keda huvitas signaliseerimine laserikiirega. NASA on andnud väikesi grantte astronoomidele, jälgimaks Päikese-tüüpi tähtede kiirgust $10 \mu\text{m}$ lainepikkusel. Stuart Kingsley (firma Fiberdyne Optoelectronics) propageerib optiliste signaalide eelistatust SETIs, kuna võrreldes mikrolainetega saab moduleeritud laserikiires edastada suuremal hulgal informatsiooni — kasvõi näiteks videosignaale. Infrapuna-kiirtes taevast kaardistanud satelliit IRAS (*Infrared Astronomical Satellite*) registreeris umbes pool miljonit objekti, kuid senine töötlus ei ole tuvastanud ETI tunnuseid (s.t küllaldast veidrust).

Nelikümmend aastat jõupingutusi raadiosignaalide otsimise alal ei ole andnud loodetud tulemust, kuigi selle aja jooksul on väga palju kasvanud raadioteleskoopide antennipindala, vastuvõtutehnika tundlikkus, kanalite arv ja arvutivõimsus. Ei saa jätta lisamata, et avardunud on ka otsitavate signaalide võimalike parameetrite ruum (sageduspiirkonnad, objektid taevas, signaalide iseloom jms). Raadiootsingute tulemusena võime nentida, et meie galaktika ei ole täidetud võimsate raadiojaamadega, mis pidevalt edastaksid meile registreeritaval viisil signaale. Seda 1961. aastal alustades ei teatud ja see ongi raadiootsingute olulisim tulemus.

DRAKE'I VALEM

1961. aastal Green Banki observatooriumisse kahepäevasele diskussioonile kutsutud kümme astronoomi, raadioinseneri ja bioloogi (sealhulgas Carl Sagan ja Melvin Calvin) said esimestena kuulda Frank Drake'ilt valemit hetkel vaadeldavate maaväliste tsivilisatsioonide arvu N määramiseks

$$N = R \cdot f_p \cdot n_e \cdot f_l \cdot f_i \cdot f_c \cdot L,$$

kus R on Galaktikas sündivate tähtede arv aasta kohta, f_p planeete omavate tähtede tõenäoline suhtarv, n_e eluks sobivate planeetide keskmine arv ühe tähe juures, f_l elu tekkimise tõenäosus sobival planeedil, f_i elu tsivilisatsioonini arenemise tõenäosus, f_c tsivilisatsiooni suutlikkus tähtedevaheliseks raadiosideks ja L raadiosideks võimelise tsivilisatsiooni eluiga aastates.

Drake'i valemiga lahutati üks suur tundmatu mitmeks osatundmatuks, mis aga väljendasid konkreetsemaid küsimusi. Oma valemiga muutis Drake SETI kui probleemi kitsast raadioastronoomia (algusaastail isegi raadioside) otsingulisest projektist interdistsiplinaarseks ülesandeks. SETI põhimõteteliste aluste rajamine nõudis peale astronoomia vastust mitmelt erialalt bioloogiast futuroloogiანი. Sellest küljest ei ole Drake'i valem 40 aastaga oma tähtsust kaotanud, ainult tegurite täpsustamine on osutunud aeglaseks ja vaevanõudvaks. Arusaamatult ei ole Šklovski oma raamatus esitanud Drake'i valemit, vaid on ära toonud Sebastian von Hoerneri ligilähedase arutluskäigu.

Optimismist kantud SETI algaastatel anti Drake'i valemi teguritele väärtusi nii, et $N = L$ ja sõltuvalt tsivilisatsiooni eluea hindamisest pidanuks meie Galaktikas olema kümme tuhat kuni sada tuhat tsivilisatsiooni, Drake'i arvates isegi kuni sada miljonit!

Vaadeldgem järgnevalt Drake'i valemi tegurite hinnanguid praegu. Tähtede sünni sagedust R peetakse endiselt ühest suuremaks (tagasihoidlikumalt 0,3–3, optimistlikumalt 10–20).

Drake'i arvates võinuksid kolmandikul tähtedest olla planeetidüsteemid. Kuigi viimastel aastatel on teiste tähtede juures avastatud üle 50 planeedi, peetakse planeetidüsteemide esinemise suhtarvuks siiski vaid ligikaudu 5%. Teiselt poolt oleme

praegu tehniliselt suutelised kindlaks tegema vaid üsna suurte planeetide olemasolu ja vaevalt me oma päikesesüsteemi taolist planeetidesüsteemi märkaksimegi.

Järgmisena seisab Drake'i valemis eluks sobivate (Maa-tüüpi) planeetide arv keskmises planeetidesüsteemis. Esialgu arvas Drake, et see arv peaks olema vahemikus 1 kuni 5, kuid praegu näib, et meie päikesesüsteem oma mitme planeedi ja hulga kaaslastega korrapärastel orbiitidel on pigem erand kui reegel. Teaduslikult põhjendatult ei saa astronoomid siin veel midagi täpsemalt väita.

Planeedid peavad tähe ümber ringlema teatud kauguste vahemikus, nn asustamiskõlblikus tsoonis. Üheks sellise tsooni oluliseks tunnuseks peetakse vee olemasolu planeedil. Ka ei tohiks planeedi orbiit olla liiga elliptiline ega ebastabiilne. Planeedi kaugus ematähest peab sobima nn kasvuhoonegaasidest atmosfääri tekkimiseks ja säilimiseks. Meie näitel tähendaks Maa viimine 5–10% võrra Päikesele lähemale auramise kaudu vee kadumist planeedilt ja kaugenemine üle 37% jäänud vee külmumist. Su Shu Huang peab Päikesesüsteemis elu olemasoluks sobilikuks peale Maa veel kaht lähimat naabrit (Veenus ja Mars).

Huvitava võimalusena käsitletakse asustamiskõlblike taevakehadena suurte planeetide kaaslasi. Maa kaaslane Kuu on liiga väikese massiga (sajandik Maa massist) atmosfääri säilitamiseks, kuid juba kümnendikku Maa massist arvatakse olevat küllaldane. Jupiterist suuremal planeedil võivad kaaslased (kuud) olla Marsist suuremad. Tuleb lisada, et kui kord ka jõutakse Maa-suuruste planeetide avastamiseni teiste tähtede juures, siis planeetide asustamiskõlblike kaaslaste leidmine optiliste vahenditega jääb veel kaugele.

Kui paljudel sobivatel planeetidel elu tekib? Elu molekulaarsed ehituskivid süsivesinike ja aminohapete näol on universumis levinud. Neid teatakse olevat meteoriitides, komeetides ja tähtedevahelises aines. Kuid sellest ei tulene veel elu tekkimine. Teiselt poolt arutlevad bioloogid elu võimaliku mitmekordse sõltumatu tärkamise üle Maal. Oma viimasel Drake'i võrrandi analüüsis jätab Hollandi astronoom Govert Schilling $f_i = 1$ nagu Drake'ki (Schilling 1998), teisalt võib leida isegi sada korda väiksema arvu.

Vastuseta jääb kolm bioloogia ja sotsioloogia küsimust: kui tihti jõuab elu areng tsivilisatsioonini, kui tõenäoliselt tahavad ja suudavad nad saata (raadio)signaale ning kui suur on tehnoloogilise perioodi pikkus (tsivilisatsiooni eluiga). Oma bestselleriks muutunud raamatus *Imetabane elu* väidab Harvardi ülikooli paleontoloog Stephen Jay Gould: "Tõenäoliselt võlgname tänu oma eksistentsi eest . . . heale õnnele. *Homo sapiens* on erand, mitte reegel." Gould arvab, et kui me saaksime evolutsiooni käiku tagasi pöörata ning see algaks uuesti, oleks inimese ilmumine peaaegu võimatu. Peale selle nähakse elu evolutsioonis mitmeid takistusi: kliimakatastroofid, kokkupõrked suurte asteroididega. Kõige radikaalsema arvamuse kohaselt pidi see asteroid, mis põrkus Maa-ga 65 miljoni aasta eest, olema täpselt niisuguse massiga, nagu ta oli. Suurema massi korral oleks elu hävinud täielikult, väiksema massi korral poleks dinosaurused kadunud. (Oletustega veel kaugemale minnes: asteroidi võis evolutsiooni juhtimiseks saata superstsivilisatsioon ehk universumi Kõrgem Võim.) On arvatud, et Maa põrkub küllalt suurte asteroidide ja komeeditükkidega keskmiselt iga 50 miljoni aasta tagant; seda kõrvutatakse 1994. aasta suvel Jupiteril vaadeldud kokkupõrkega.

Ka mõistusega varustatud *Homo sapiens*'i tekkimine näib üsna imepärasena, eeldades kas suurt juhust või tundmatute tegurite mõju. Lõpuks on praegugi maakeral kultuure, mis oma arengus (õigemini paigalseisus) pole läinud teaduse ja tehnoloogia arendamise teed. Nemad ei suudaks luua kosmoseimet ega väljastada signaale. SETI entusiastid ja vähese rahastamise üle nurisejad arvavad isegi, et meiegi tsivilisatsioon võib oma tarbimiskultuuse eskalatsioonis kaotada huvi kosmose ja teaduse vastu üldse. (Vähest huvi universumi vastu näitavat elukutseliste astronoomide väike arv maailmas — 0,00017% Maa elanikest!)

Mõelda tuleb sellelegi, kas kõrgesti arenenud tsivilisatsioon üldse suudab ja tahab signaliseerida, s.t tekitada kosmoseimet. Nähtavasti vähendab säästva arengu kontseptsiooni rakendamine planeedi eriskummalisust välisvaatleja jaoks — näiteks energia pillava kasutamise ajajärgul kiiratakse seda ka universumisse, looduslähedased tehnoloogiad eristuvad vähe loodusest. Need, kes pakuvad Drake'i valemissse kõige väiksemaid tõenäosuse vää-

tusi, saavad kosmilise imena vaadeldava supertsivilisatsiooni eksisteerimise tõenäosuseks ühe miljondiku galaktika kohta.

Nagu öeldud, väljendab Drake'i valem SETI interdistsiplinaarset olemust. Kaht esimest tegurit selles valemis võib pidada astrofüüsika valdkonda kuuluvaks, kolmas on astronoomia ja bioloogia kokkupuutealal, neljandat tegurit peaksid määrama keemikud ja biokeemikud, viiendale väärtuse andma neurofüsioloogia ja evolutsiooniteooria, kuues tegur kuulub antropoloogiasse, arheoloogiasse ja ajalooeadusse. Viimast tegurit on eriti raske liigitada — temas põimuvad psühholoogia, antropoloogia, poliitika, sotsioloogia ja teised valdkonnad, mida mõnikord ühendatakse futuroloogia nime alla. Selgub, et tegurite määramistäpsus väheneb valemi algusest lõpu poole. Astronoomidele annab see alust irooniliselt väita, et seaduspärasusi universumis tunneme paremini kui planeedil Maa ja eriti veel inimühiskonnas.

Nagu nähtub, pole Drake'i valemi ükski tegur piisava kindlusega määratud ja seepärast lõpevad eri autorite korduvalt avaldatud uued tõlgenduskatsed määramisprobleemide kirjeldamisega, paremal juhul võimalike vahemike äranäitamisega. Vaid USA Riigikaitse Analüüsi Instituudis töötav astronoom Eric Schulman sõandas möödunud aastal käsitluse viia arvude tabelini (Schulman 2000), mille siin esitame mõnevõrra modifitseeritud kujul.

	Drake (1961)	Drake (1961)	Schulman (2000)	Drake (2000)
Tegur	Vahemik	Hinnang	Vahemik	Hinnang
R	1–20	1	10–40	20
f_p	0,2–0,5	0,35	0,003–0,2	0,025
n_e	1–5	3	10^{-7} –1	0,04
f_i		1	10^{-300} –1	0,01
f_l		1	0,01–1	0,5
f_c	0,1–0,2	0,15	0,01–1	0,5
L	10^3 – 10^8	$3 \cdot 10^5$	100 – 10^{10}	10^9
N	20 – $5 \cdot 10^7$	50000	1 – 10^{11}	50000

T a b e l 2. Drake'i valemi tegurite väärtused

Tabelist nähtub, et väärtuste vahemik (määramatus) pole üldiselt kuigivõrd kahanenud, küll aga on vähenenud väärtused ise ja sellest tulenevalt hinnang (mida peaks teatud lähenduses keskmisena võtma). Drake'iga kokkulangeva tulemuse saavutab Schulman viimase teguriga, võttes vahemikust $100-10^{10}$ selle väärtuseks meelevaldselt 10^9 . Ilma sisse tungimatagi saab õigustada tuhat korda väiksemat L väärtust ja siis kujuneks tsivilisatsioonide arvuks Galaktikas 50.

Niisiis jääb Drake'i valemist saadav tulemus suuresti sõltuvaks kõige raskemini määratavast tegurist L . Varem loeti elu kestust planeedil Maa määratuks Päikese jahtumisega ning loodeti selle käigus veel asukate ülekolimistele kaugematelt planeetidelt Päikesele lähematele. Sel juhul võinuks elueaks kujuneda 10^9 aastat. Teise äärmusena nimetas Sebastian von Hoerner juba SETI algaastail tuumasõjast tingitud elu katkemist planeedil tuhatkond aastat pärast tehnoloogia arendamise teele asumist; Schulmani antud vähim eluiga — 100 aastat — ei ole põhjendatud. Praeguste kasvutempode jätkumisel peaks Maa-lähedase kosmilise ruumi hõlvamiseks kuluma 250 aastat, päikesesüsteemi ressursside ammendamiseks 500 aastat. Kui õnnestub kasvutempot viimase piirini aeglustada, kulub supertsivilisatsioonil päikesesüsteemi koloniseerimisele 2500 aastat. Seega peaks inimkond oma arvukuse eksponentsiaalse kasvukõvera murdma 250–1000 aasta jooksul, toimugu see hävitava katastroofi, jõuliste piirangute või mandumise kaudu.

VAIKIVA KOSMOSE FENOMEN

Juba esimese aatomipommi tegijad arutasid vabal ajal muude tulevikuprobleemide kõrval ka elu võimalikkust teistel taevakehadel. Sellest ajast pärineb nn Fermi paradoks — Enrico Fermi esitas optimistidele küsimuse, mis on siiani jäänud vastamata: "Miks neid siis pole siin?" Mõnedes teadustöodes nimetatakse seda astrofotoloogiliseks paradoksiks.

Hüpotees teistest tsivilisatsioonidest tugineb ainult ühele kindlale faktile: meie oleme olemas. Kõik senised SETI-alased jõupingutused pole sellele midagi kindlat lisanud. Optimistlikud ja mõõdukadki lähenemised hüpoteesile on asendumas pessimist-

likuga: nad võivad olemas olla, kuid vaid mõned igas galaktikas ja seepärast meist eraldatud suurte vahemaadega ja eluagade mittekokkulangevustega (Jõeveer 1998). Kui küsimusest vastuse saamiseni mööduks sada tuhat aastat, aga tsivilisatsiooni eluiga oleks samas suurusastmes või väiksempi, kas on siis mõtet signaale saata? Optimistid arvavad, et kõrgesti arenenud tsivilisatsioonid seda siiski teevad, vastust lootmata. Ka meie oleme alustanud: kosmoseaparaadid "Voyager" kannavad informatsiooni planeet Maa kohta. Päikesesüsteemist on nad juba väljunud ja 296036. aastal möödub üks neist 4,3 valgusaasta kauguselt Siiriusest.

Vastuseks Fermi paradoksile esitatakse järgnevaid hüpoteese: teised on meist palju vanemad ja neil pole huvi meiega keskustella;

raadiosignaalide edastamine põrkub ülesaamatutele takistustele, näiteks suurte vahekauguste tõttu ei teata, kuhu raadiokiirt suunata;

raadio pole õige sidevahend ja õiget me veel pole avastanud; mingil põhjusel hoiduvad tsivilisatsioonid kontaktidest, näiteks kartes ohtusid;

me asume kellegi kaitse ja vaatluse all, kes hoiab ära meie kontakteerumise;

ETI on äärmiselt harvaesinev kosmosenähtus (näiteks lühikese eluea tõttu) ja seepärast praktiliselt vaadeldamatu;

me olemegi ükski.

Jossif Šklovski jõudis oma elu lõpul veendumusele, et kosmose vaikimine on tingitud supertsivilisatsioonide puudumisest, teiste sõnadega meie tsivilisatsiooni unikaalsusest (Šklovski 1981). SETIga seotud teadlastele (ja organisatsioonidele) oli see äärmiselt ebameeldiv järeldus ning see jäeti tähelepanuta. Avaldatuna paaris venekeelses populaarteaduslikus ajakirjas, ei jõudnudki see Šklovski järeldus Lääne teadusavalikkuseni ning võib oletada, et USA kongress kui suurim SETI rahastaja maailmas teadvustas seda alles kümme aastat hiljem. Niisugune seisukoht polnud meelepärane ka laiale avalikkusele, sest hävitas lootused kosmosekülastajatele, ja jäi seepärast massikommunikatsioonis võimendamata.

Šklovski lihtne seletus vaikiva kosmose fenomenile õõnestas tugevasti ETI raadio-otsinguid, kuid kätkes endas uut superprobleemi teadusele. Planeedi Maa tsivilisatsiooni ainusus on karjuvas vastuolus universumi ehituse korrapära ja isotroopsusega. Näib võimatuks elu ja tsivilisatsiooni tekkimine ainult ühes tavalises galaktikas ainult ühe tavalise kollase tähe ümber tiirlev tavalisel planeedil. Meie kohalikus Linnutees on selliseid tähti miljardeid, rääkimata galaktikate arvust universumis.

Ka sellele paradoksile pakkus Šklovski lahenduse, mida tuleks küll nimetada veelgi ebameeldivamaks. Šklovski arvates ei jõuagi ETId supertsivilisatsiooni staadiumini, vaid kaovad eksponentsiaalarengu algjärgus. Võrdluseks võiks olla elusolendite evolutsiooniprotsess, milles väga suur hulk liike on välja surnud nn ummikharudes — arvatakse, et kokku on Maal elu tekkimisest peale eksisteerinud liikide arv miljardi ümber, praeguseks aga säilinud paar miljonit. Seda mõttekäiku süvendades tuleb mõistusega varustatud elusolendeid pidada looduse ebaõnnestumiseks, ummikteeks. Hüpertroofiat võib pidada ühisjooneks dinosauruste ja tehnoloogiatsivilisatsiooni juures. Meie tsivilisatsiooni kui globaalse nähtuse tehnoloogia ja tarbimise eksponentsiaalsed kasvukõverad viitavad sadu aastaid kestva rahuliku eksisteerimise väikesele tõenäosusele. Nüüdseks on tuumasõja kummitus taganenud, asendudes terve rea niisama tõenäoliste katastroofipõhjustajatega: toorme ja energia lõppemine, keskkonna (maapind, õhk, vesi) saastamine, massihävitusliku tagajärjega avariid tehnovõrkudes (s.h robotid), uued tõvepideemiad (AIDS). Arvatakse, et korra järkjärguline taganemine kaose ees on tänapäeva maailmas juba märgatav. Need on oletatavad katastroofivõimalused just praegusel ajahetkel. Me ei saa ette näha järgmistel aastakümnetel tekki vaid ohte, kuid võib põhjendatult karta, et võimalike katastroofide mõõtmel kasvavad kiiresti. See tähendab ühtlasi, et näiteks pool sajandi pärast peaksid katastroofi kaasnähtused väljuma planeedi piiridest ning moodustama mujal galaktikas märgatava nn kosmilise ime. Kuid selliseid sähvatusi samuti ei ole vaadeldud.

Venemaa astrofüüsik Švartsman ja matemaatik Lipunov arendavad veel üht võimalikku Fermi paradoksi seletust: tehnoloogilise arengu peatumist huvi kadumise tõttu. Teadus jääb väikeseks osaks kultuurist, tehnoloogia roll seisneb saavutatute säilitamises

ja inimkonna säästva eksisteerimise tagamises. Huvi kadumise sügavama põhjusena nähakse makromaaailma tunnetuslikku ammendumist. "Miks on näha astronoomia lõppu? Mööduvad mõned aastad ja töö on lõpetatud. Oleme andnud nime igale tähele ja loendanud iga galaktika. Me oleme kompinud ja torkinud tähti, nii et kõik nende arengu saladused on selgitatud. Me sondeerisime läbi Linnutee lähemad alad, otsides planeete ja elu. Me tegime Universumi kogu eksootikast mudelid. Me saime teada, kuidas tekivad galaktikad, kui rakendasime selleks superarvuteid. Lõpuks määrasime Suure Paugu mudeli parameetrid" (Impey 2000).

SETI JA ÜHISKOND

Nagu sissejuhatuses öeldud, on SETIt saatnud avalikkuse ülim tähelepanu ja suured ootused. Need on teaduslik-tehnilise iseloomuga SETI kõrvale tekitanud pseudoteaduslik-esoteerilised kõrvälähtused, kus visalt püütakse soovitatavat näidata tõelisuse pähe.

SETI algaastail leidis arutlusteemana ja hüpoteesina aktsepteerimist võimalus, et teise tsivilisatsiooni esindajad on kunagi Maad külastanud. Selle tõestamiseks hakati ajaloost välja otsima raskesti seletatavaid juhtumeid ja objekte. Et tegemist oli avalikkust erutava teemaga, siis läks selle käsitlemine peatselt SETI-spetsialistide ja ajaloolaste käest ajakirjanike ning fantasööride kätte ja kaotas teadusliku lähenemise tunnused. Eriti kuulsaks sai muistsete astronautide teema viljelemisega Erich von Däniken, paarikümne raamatu autor. Ent seni teadaolev andmestik Maa varasemat külastamist kuidagiviisi ei tõesta ning SETI senise arengu seisukohalt muutub see ikka vähem tõenäoliseks.

Teiseks hakati ETIdega ühendama arusaamatuid atmosfääri-nähtusi (UFOD), mille jälgimisest kujunes ülemaailmne kõmuaine. Selle kohta, et UFOD võiksid olla tulnukate lennumasinad, puuduvad igasugused tõendid ja see versioon on nii ebatõenäoline, et seda pole SETI-spetsialistide hulgas kunagi isegi mitte hüpoteesina arvesse võetud.

Üsna levinud oli SETI algaastail versioon, et kõrgesti arenenud tsivilisatsioon võib meile läkitada mingi materiaalse saadetise, näiteks automaatjaama informatsiooniga. Kuid seegi kontaktiviis pole reaalne — nimelt ei jätku selleks energiat. Moskva teadlane Leonid Ksanfomaliti on veel kord tõestanud, et näiteks 2000-tonnise kosmoseaparaadi (põhilise osa sellest moodustaks pealegi kütus) viimiseks Kentauri alfa-tähe juurde kuluks vähemalt kõigi maakera elektrijaamade poolt kümne aasta jooksul toodetav energia (Ksanfomaliti 1998). Seda energiat ei saaks aga 2000 tonni kütust endast anda. Praeguste ettekujutuste kohaselt ei jätku tähtedevahelisteks lendudeks energiat kunagi.

Avalikkuse kõrgendatud huvi SETI vastu ja osalt ka ufo-loodia tüüpi kõmu on konservatiivsema meelelaadiga teadlastes süvendanud kahtlevat, isegi tõrjuvat suhtumist sellesse probleemi. Põhjuseks ei saa märkimata jätta ka SETI ülikallidusest tulenevat kiivust.

Nelikümmend aastat kestnud SETI odüsseia on jõudnud kriitilisse punkti, sest pole vähimaidki ETI eksisteerimise tõendeid ning edasised uuringud nõuaksid veelgi rohkem raha (radiotele-skoopide aedikud, observatoorium Kuu tagaküljel).

Ühe tõena on astronoomia ajalugu meile kindlasti õpetanud, et kui ehitataksegi uus instrument, mis avab universumile uue vaate, ei saada ikkagi vastuseid kõigile nendele küsimustele, mida algul rahastajatele üles loeti. Kuid iga kord nähakse ka midagi täiesti ootamatut ja tundmatut. Just selles on ka SETI arendamise varujõud, on öelnud Jill Tarter.

Kirjandus

- Cameron, A. G. W. (ed.) 1963. *Interstellar Communication*. New York—Amsterdam
- Cocconi, Giuseppe, Philip Morrison 1959. Searching for Interstellar Communications. — *Nature*, 184, pp. 844–846
- Drake, Frank, Dava Sobel 1992. *Is Anyone Out There? The Scientific Search for Extraterrestrial Intelligence*. New York: Delacorte Press
- Goldsmith, D., T. Owen 1980. *The Search for Life in the Universe*. Benjamin / Cummings

<http://www.seti-inst.edu/welcome.html>

<http://seti.ssl.berkeley.edu/serendip/serendip.html>

<http://setiathome.ssl.berkeley.edu/>

Impey, Chris 2000. The end of astronomy? — *Mercury*, no. 3, pp. 35–40

Jõeveer, Mihkel 1998. Kosmosenaabrite otsingutest. — *Universum*, lk 322–324

Kerm, Ilmar, Tõivo Leedjärv 1999. Seti@home. — *Arvutimaailm*, nr 7, lk 29–30

Ksanfomaliti, Leonid 1998. SETI — Проблема или миф? — *Земля и Вселенная*, 6, с. 38–45

Problema... 1986 = Проблема поиска жизни во вселенной: Труды Таллинского симпозиума. Москва

Sagan, Carl et al. 1978. *Murmurs of Earth*. New York: Random House

Schilling, G. 1988. The Chance of Finding Aliens. Reevaluating the Drake Equation. — *Sky and Telescope*, Dec., pp. 36–42

Schulman, Eric 2000. Life in the Universe. — *Mercury*, no. 3, p. 8

Shapley, Harlow 1964. *Tähtedest ja inimestest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Shklovski, I. S., Carl Sagan 1966. *Intelligent Life in the Universe*. Holden-Day

Spencer-Jones, Harold 1940. *Life on Other Worlds*. London

Šklovski, Jossif 1981. *Universum, elu, mõistus*. Tallinn: Valgus

Tarter, Jill T., Charles F. Chyba 1999. Is there Life Elsewhere in the Universe. — *Scientific American*, no. 12

Veismann, Uno 1968. *Kosmosetsivilisatsioonid*. Tallinn: Valgus

Внеземные цивилизации: Труды совещания, Бюракан 20–23 мая 1964

UNO VEISMANN (sünd. 1934) on lõpetanud Tallinna Pedagoogilise Instituudi füüsikaõpetaja kutsega, teaduste kandidaat 1968. aastast. Konstrueerinud optilist aparatuuri satelliitidele ja uurimislaevadele. Praegu on ta Tartu Observatooriumi vanemteadur ja töörühma juhataja. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on optilise kiirguse mõõtmine, korraldab Eestis ultraviolettkiirguse mõõtmist. *Akadeemias* avaldanud artikli “Kosmos: Kuhu edasi ja milleks?” (2000, nr 1, lk 48–66).

JURISTIDE KEEL

Ulfrid Neumann

Tõlkinud Marju Luts

Juristide diskussioone mittejuristidega iseloomustavad ikka ja jälle keelelised arusaamatused. Põhjus ei ole aga mingil juhul selles, nagu kasutaksid juristid arusaamatut keelt. Probleem on pigem vastupidine. Juristid kasutavad nimelt enamasti täiesti tuttavat tavakeelt. Just see asjaolu tekitab raskusi. Arusaamatused tekivad tavaliselt seal, kus usutakse end aru saavat. Paljud mittejuristide raskused õiguskeelega tulenevad just sellest, et neile tunduvad juristide maal kõneldava keele mõisted täiesti omad ja tuttavad. Arstiteaduse puhul hoiatab asjatundmatut juba sõnavara, et ta on sattunud võõra keele alale. Seaduste, kohtuotsuste ja õigusteaduse keel kasutab aga suuremalt jaolt tavakeele leksikat. Sellest tekib petlik mulje, et tegemist on täiesti tuttava keelega. Tuntud sõnakestas võib nimelt varjuda erialakeele mõiste, mille tähendus on sootuks erinev tavakeele omast.

Juriidiline võhik, kes võib samas olla suurepärase asjatundja oma alal, väidab rahulikult, et **laenas** naabrilt raamatu. Kui asi jõuab kohtu ette, teeb kohus kindlaks, et tegemist on **tasuta kasutusega**¹. Viimase puhul tuleb nimelt tagastada sama asi, laenu korral aga vastavad asjad samas kvaliteedis ja hulgas². Mittejuristi jaoks on selline sõnakasutus kahekordselt võõrastav. Esiteks

“Die Sprache der Juristen.” — *Universitas: Zeitschrift für interdisziplinäre Wissenschaft*. Jg. 51. Nr. 2. 1996, S. 148–157. Avaldatakse autori loal.

¹Eesti 1940. a *Tsiviilseadustiku* eelnõus kasutatakse mõistet pruuklaen. Praeguses juriidilises kirjanduses ja ka *Võlaõigusseaduse* eelnõus on siiski säilitatud nõukogude ajal tarvitusele võetud tasuta kasutus. *Tlk.*

²Seesugusest näitest üksikasjalikult Neumann 1992: 110 jj.

jääb talle arusaamatuks, miks ei ole raamatu väljalaenamamine juriidiliselt üldsegi laen. Teiseks ei räägi ükski mõistlik inimene, et ta võttis naabrilft raamatu **tasuta kasutamiseks**.

Niisugune olukord on muidugi ärritav. Ärritust süvendab veel asjaolu, et alati ei saa olla kindel, kas tavakeele sõnal konkreetseis juriidilises tekstis on nüüd tõepoolest ka iseseisev erialamõisteline tähendus. Veelgi hullem, samal sõnal võib ühes juriidilises kontekstis olla tavakeelne, teises aga erialane tähendus.

Ma püüan viimast väidet kohe ühe näite varal selgitada. Enne aga veel paar sõna erialakeele piiritlemise kohta tavakeelest. Eristamisel lähtutakse sellest, kas mõiste tähenduse üle saab otsustada lihtsalt loomuliku kõneleja (*native speaker*) keelepädevuse alusel või on tähenduse mõistmiseks vajalik eriline juriidiline reegli-teadmise. Esimesel juhul on tegemist tavakeele mõistega. Teisel juhul on meie ees juriidilise erialakeele, õiguskeele mõiste.

Nagu öeldud, võib sama sõna teatud juriidilises kontekstis olla erialamõiste ja teises kontekstis esineda hoopis tavakeelse sõnana. See tees ütleb, et viimasel juhul tuleb mõiste kasutamise üle otsustada üldise keelekompetentsi alusel. Esimesel juhul tuleb aga tunda mõiste kasutamise juriidilisi reegleid. Üks näide valdkonnast, kus saavad kokku meditsiin ja juura. Kohus otsustab, et laip tuleb välja kaevata ning lahata. Siin tuleb mõistest **laip** saada aru tavakeele tähenduses. Hoopis teisiti on aga lugu, kui tuleb otsustada, kas muuseumist Egiptuse vaarao mummia varastaja on süüdi **laiba teotamises**. Vastav kuriteokoosseis on täidetud muuseas ka juhul, kui keegi "omavoliliselt võtab laiba õigustatud isiku valdusest" (Saksa Karistusseadustik (StGB) § 168)³. Kas egiptuse mumiati tuleb mõista **laibana** selle seadusesätte mõttes, saab otsustada üksnes juriidilise erialateadmise pinnalt. Niisiis tuleb tunda senist kohtupraktikat, seadusloome materjale ja õigusteadusliku kirjanduse seisukohti. Mõistet **laip** tuleb siin seega vaadelda õigusliku mõistena. Sellepärast ei küsi me enam: "Mis on laip?", vaid hoopis: "Mis on laip StGB § 168 mõttes?" See küsimus on aga seotud õigusreeglitega ja sellele saab anda vastuse vaid inimene, kes neid reegleid tunneb.

³Eesti kehtivas *Kriminaalkoodeksis* vastab sellele § 199¹: laiba teotamine (mis ei sisalda tunnust "omavoliline äravõtmine"). *Tlk.*

ÕIGUSMÕISTETE FUNKTSIONAALSUS

Miks juristid oma erialamõisteid nii isepäiselt moodustavad? Miks ei või jurist järgida tavakeelt ja nimetada ka raamatu saamist laenamiseks? Miks ta ei võiks **võla** mõistet kasutada üksnes rahaliste tehingute puhul ning mõista neid ühena **laenu** alaliikidest, nagu tehakse tavakeeles?

Neile küsimustele leiame vastuse, kui vaatleme täpsemalt, mis erinevus on ikkagi laenul ja tasuta kasutusel. Otsustav erinevus ei ole sugugi objektis, asjades. Raamat ja veoauto ühelt poolt ning raha, vili või grillimissüsi teiselt poolt ei ole tegelikult nii erinevad, et sunniksid keelt moonutama. Olulised on hoopis õiguslikud tagajärjed, õigusjärelmid. Tasuta kasutuse puhul tuleb tagasi anda sama asi, mis laenati. Laenu korral aga vastav asi või asjad⁴. Niisiis defineeritakse mõisteid **laen** ja **tasuta kasutus** nendega seotud õigusjärelmite kaudu. Õigusjärelmit ei tingi õigusinstituut, vaid vastupidi. Õigusinstituut on tingitud õigusjärelmist, mida pooled soovivad. Mittejuristile tundub niisugune õiguspõhiste defineerimine õigusjärelmi kaudu segadusseajav. Juriidilisele mõistekujundusele on see käik aga üldiselt iseloomulik. Kõik õiguspõhiste on funktsionaalsed mõisted. See tähendab, et igal juhul on nad defineeritud ka õiguslike tagajärgede kaudu, mis on nendega seotud (vt lähemalt Neumann 1979: 52 jj; Lübbe-Wolff 1981: 40 jj).

Õiguspõhiste seotus õigusjärelmitega tingib seda, et õiguspõhiste kujundamisel on olulised hoopis teised kriteeriumid kui tavakeeles. Mittejuristi seisukohalt on laenu ja tasuta kasutuse eristamisel olulisim kriteerium tehingu objekt. Niisiis lähtub ta erinevusest raha ja muude kaupade vahel. Rahandustegelane ja majandusteadlane on muide samal seisukohal. Seevastu juristile on otsustava tähtsusega just õigusjärelmid. Sellepärast kuulu-

⁴Saksa Tsiviilseadustiku (BGB) § 604 lg 1 on sõnastatud järgmiselt: "Asja tasuta kasutusse saaja on kohustatud selle asja tasuta kasutuseks määratud aja möödumisel tagastama." BGB § 607 lg 1 ütleb aga: "Kes on raha või muid asendatavaid asju saanud laenuna, on kohustatud laenajale saadu tagastama sama liiki, sama kvaliteediga ja sama hulga asjadena."

vad tema kriteeriumide järgi raha ja munad üheskoos ühele poole (laen), munakeedukell on aga tasuta kasutuse ese.

SILD OLEVAST OLEMAPIDAVANI

See näide illustreeris juriidiliste mõistete olemuslikku eripära, nimelt suunatust neisse mõistetes "salvestatud" õigusjärelmittele. Niisugune suunatus on tingitud erilisest viisist ja laadist, kuidas õiguskeel seostub tegelikkusega.

Õigusreeglid ei kirjelda tegelikkust, vaid kujundavad seda. Nende asend maailma suhtes on normatiivne, mitte deskriptiivne. See ei tähenda muidugi, nagu saaksid õigusmõisted hakkama ilma deskriptiivsete komponentideta. Loomulikult saab õigus oma ülesannet tegelikkuse kujundamisel täita vaid siis, kui ta suudab tegelikkust mõistetega hõlmata.

Õigusmõiste funktsioon seisneb niisiis teatud õigusjärelmi arvestamises. Selle kõrval on aga olulised ka need koosseisupärased eeldused, mis määravad õigusmõiste rakendamise. Nii on laenuga tegemist vaid siis, kui kokkulepe puudutab raha või teisi asju, mille puhul on oluline nende kvantiteet. Seevastu asja identsus ei puutu asjasse. Õigusmõisted ehitavad just sellega silla olevast olemapidavani, et seostavad deskriptiiv-empiirilise komponendi normatiiv-funktsionaalsega. Oluline on aga see, et õigus otsustab nende eelduste, mõistekriteeriumide üle autonoomselt ega ole seotud tavakeele reeglitega. Näiteks probleem, kas ühing peab koosnema vähemalt kahest isikust või tuleks tunnustada ka ühe-isiku-ühingu võimalikkust, on üksnes otstarbekuse küsimus (äri-õigus tunneb tõepoolest nn ühe-isiku-ühinguid). Kui keegi väidab, et ühe-isiku-ühing ei ole võimalik, sest mõiste **ühing** eeldab paratamatult rohkem isikuid, on ta langenud mõisterealistliku arusaamatuse ohvriks. Ta käsitab nimelt mõistet **ühing** etteantud entiteedina, mitte lühikese kokkuvõttena õigusjärelmitte summast. Teisisõnu: ta tõlgendab seda mõistet substantiaalselt, mitte funktsionaalselt. Kui **ühingu** mõistet käsitada õigusliku funktsionaalse mõistena, ei valmista ühe-isiku-ühingu võimalikkus enam min-geid arusaamisraskusi.

“TEGELIKKUS”?

Õiguskeel ei seostu ühiskondliku tegelikkusega mitte kirjeldavalt, vaid ettekirjutavalt. Et ta sealjuures otsustab oma mõistete deskriptiivsete komponentide üle autonoomselt, ei saa õigusmõisted minna vastuollu selle tegelikkusega. See tähendab, et nad ei saa olla empiirilisel valed (mis ei tähenda, nagu ei oleks suur osa neist ebaotstarbekad). Klassikalist näidet pakub BGB § 1589 lg 1 varasem redaktsioon, mille järgi ei loetud abieluvälist last ja tema isa sugulasteks. Seda sätet kritiseeriti palju. Kriitika toetus argumendile, et tegemist on silmanähtava valega, mis läheb vastuollu eluliste faktidega. Kuid **sugulus** on õigusmõiste, mis on defineeritud kindlate õigusjärelmite kaudu. Kui õigus ütleb, et abieluväline laps ei ole oma isaga sugulane, välistab ta üksnes vastavad õigusjärelmid: lapse õiguse pärida, isa kohustuse last ülal pidada jne. Loomulikult ei püüagi õigus selle sättega kirjeldada ühiskondlikku või koguni bioloogilist faktikogumit. Õigus püüab hoopis ühiskondlikku valdkonda teatud kindlal viisil kujundada (vt selle kohta veel Wiethölter 1967: 216 jj).

Muidugi võib niisugust seadusesätet sisuliselt kritiseerida. Seadusandja ongi õigustatud asjakohasest kriitikast teinud oma järeldused ning asendanud selle sätte tunduvalt üksikasjalikuma regulatsiooniga. Samas etteheide, et seda laadi norm nagu BGB vana § 1589 lg 2 ei vasta tegelikkusele, on tingitud asjaolust, et ei saada aru õiguslikest mõiste- ja reeglukujundamise mehhanismidest. Lapsendamise puhul võib õigus kehtestada suguluse isikute vahel, kes ei ole veresugulased. Niisamuti võib ta õiguslikus institutsionaalses mõttes eitada sugulust veresugulaste vahel. Siin on kaks tasandit: ühelt poolt bioloogiline side ja teisalt õiguslik-institutsionaalne. Kui neid kahte piisavalt rangelt ei eristata, tekivad paratamatult arusaamatused.

ELU PIIRID

Sama laadi arusaamisprobleeme võib kohata debattides ebaseadusliku abordi koosseisu (StGB § 218) muutmise üle ja käimasolevas diskussioonis surmahetke üle. Mõlemal juhul on küsimus inimelu piiritlemises. Esimesel juhul on probleem selles, millal inimene hakkab olema, teisel juhul inimeseks olemise lõpus.

Juba inimene?

Abordikoosseisu uue redaktsiooni üle peetavas diskussioonis võib ikka kuulda argumenti, et embrüo on juba inimene. Seega peaks ka ihuvili jääma Põhiseaduse⁵ art. 2 lg 2 kaitsealasse. Selle sätte kohaselt on igal inimesel õigus elule ja kehalisele puutumatusel. Toodud argument on kahel põhjusel vigane.

Esiteks eeldab isegi loodusteaduslik seisukoht mõiste **inimene** defineerimist. See definitsioon ei ole aga siduv. Ka loodusteadused võivad selle mõiste seostada üksnes sünnijärgse eluga. Teiseks ei ole õigusmõiste **inimene** tõlgendus seotud loodusteadusliku mõistekujundusega. Loodusteaduslikust vaatevinklist võib isegi tunduda õige tunnustada järjepidevust sünnieelse ja -järgse elu arengus. See ei takista aga õiguskorda käsitamast sündi otsustava hetkena, millest ühele poole jääb **inimene** ja teisele poole üksnes **inimelu**. Õigusliku regulatsiooni kandepinda ei saa kindlaks määrata loodusteadusliku terminoloogia kaudu. Inimeseks olemise alguse karistusseadustiku ja põhiseaduse mõttes määrab õiguskord autonoomselt. Et karistusseadustik ei käsita ihuvilja inimesena, ilmneb juba abordikoosseisu iseseisvast olemasolust üldse. Inimese surmamist käsitatakse mõrva või tapmisena ja karistatakse vastavalt. Kui ihuvilja loetakse inimeseks, oleks eraldi abordikoosseis ülearune.

See karistusõiguslik definitsioon ei määra küll veel kindlaks inimelu põhiseadusliku kaitse ulatust. Õigusmõiste ja reeglilikujunduse autonoomia printsiip kehtib ka eri õigusharude omavaheelistes suhetes. Selles mõttes räägitakse õigusmõistete "relatiivsusest" (Ryu, Silving 1973: 57 jj).

Kuulus näide on mõiste **ametiisik**, millel on karistusõiguses tunduvalt laiem tähendus kui haldusõiguses. Ka mõistekujunduse "õigusesisene" autonoomia on tingitud õigusmõistete kui funktsionaalsete mõistete iseloomust. Mõiste definitsioon kujuneb nende eluliste juhtumite hulga järgi, mille puhul tuleb vastavat regulatsiooni rakendada. Võib olla mõistlik käsitada teatud juhtumeid karistusõiguslikult võrdseina, ent haldusõiguslikult ebavõrdseina. Seepärast on vahel mõttekas kasutada sama õigusmõistet eri

⁵Jutt on Saksamaa LV Põhiseadusest. Eesti Põhiseaduses sätestab elu kaitse põhimõtte § 16. *Tlk.*

õigusharudes erinevas tähenduses (Zippelius 1989: 262 jj). Kanname selle põhimõtte nüüd üle abordikoosseisu probleemile. On võimalik, et inimelu (s.t **inimese elu**) põhiseaduslik kaitse algab juba ajal, mil karistusõiguse süstemaatika järgi tuleb veel eitada **inimese** olemasolu. Sellist tõlgendust tuleb aga põhjendada spetsiifiliste konstitutsiooniõiguslike argumentidega. Tõlgenduse põhjendamine loodusteadusliku definitsiooniga on aga välistatud ka juhul, kui õiguslik ja loodusteaduslik terminoloogia iseenesest kattuvad.

Loodusteaduslik definitsioon?

Samasugused probleemid nagu inimelu alguse määratlemisel, keruvad ka selle lõpu kindlakstegemisel, surmahetke defineerimisel. Siingi väidetakse vahel, et loodusteaduslikust seisukohast saab kõne alla tulla vaid üks definitsioon ning õiguskorral tuleb pidada seda definitsiooni endale siduvaks. Kuid ka siin on lugu nõnda, et selle argumentatsiooni "loodusteaduslik" eeldus on kaheldav ja õiguskorra kohta käiv lõppjärelendus lausa vale.

Probleem on selles, et see, mis on kindlaks tehtav loodusteaduslike vahenditega, ei ole inimese kui etteantud ontoloogilise fenomeni surm, vaid üksnes olukord, mida võib, kuid ei pea defineerima surmana. Diskussioon selle üle, kas inimese "tõeline" surm on südame seiskumine või ajusurm, on niisugusel moel täiesti mõttetu. "Tõelist" surma nimelt ei ole olemas. Mõni väidab, et ajusurma suhe südame seiskumisega on "pelgalt sama elulise juhtumi "surm" edasine kriteerium" (tabavalt selle kohta vt Höfling 1995: 26 jj). Ka see ei pea paika. Südame- ja ajusurma alternatiivi puhul ei ole tegemist etteantud juhtumi "surm" õige tunnetamise küsimusega. Küsimus on hoopis selles, et see juhtum tuleb määratleda.

Südame- ja ajusurm ei ole seega lihtsalt erinevad näidustused teatud asjaolude olemasolu kinnitamiseks, vaid definitsioonikriteeriumid. Need määravad kindlaks, mida tuleb mõista **surmana**. Hoopis teine küsimus on, milliste vahenditega saab kindlaks teha südame- või ajusurma saabumist. See küsimus kuulub loodusteadusliku tunnetuse alasse, mitte enam definitsiooni omasse.

Mis puutub surmahetke õigusliku definitsiooni kohta käivatesse lõppjäreldestesse, siis kehtib siingi kõik see, mis ülal on öeldud elu alguse määratlemise kohta. Õiguskord otsustab autonoomselt selle üle, kas ta tunnustab elu lõpuna südame- või ajusurma. See otsus tuleb teha õigusjärelmite kaudu, mis ühest või teisest lahendusest tulenevad. Erilise tähendusega on siin muidugi võimalikud järelmid organite siirdamise puhuks. Tegelikult ongi ju see probleemaatika tinginud klassikalise südamesurma kriteeriumi asendamise ajusurma kriteeriumiga. Viimane on valitud just sellepärast, et võimaldada organite võtmist juba enne südame ja vereringe lõplikku seiskumist. Ka juriidiline **surma** mõiste on selles mõttes funktsionaalne mõiste, mis ei peegelda etteantud olukorda, vaid määrab kindlaks teatud õigusjärelmid⁶.

JURIIDILISE MÕISTEKUJUNDUSE MÕÕDUPUUD

Neid tõdemusi ei tohi aga mõista nii, nagu võiksid seadusandja ja õigusdogmaatika õigusmõistete defineerimisel toimida lihtsalt oma suva järgi. Korduvalt rõhutatud õiguse autonoomia oma mõistete defineerimisel kinnitab hoopis, et õigus ei ole seotud sama mõiste (sama sõna) definitsiooniga teistes eluvaldkondades. See ei tähenda, et seadusandja ja õiguse rakendaja oleksid niisugusest seosest hoopis vabad. Nad on seotud, kuid seotus ei tulene õigusele etteantud tegelikkusest, vaid õiguse funktsioonist ja ülesannetest endist.

Siin tuleb arvestada eelkõige kahte punkti. Kõigepealt on olulised õiguseetilised mõõdupuud, see tähendab õigluse, õiguskindluse ja õigusliku regulatsiooni eesmärgi-idee kriteeriumid.⁷ Et õigusmõisted on funktsionaalselt seotud kindlate õigusjärelmittega, on siin lõpptulemusena tegemist õigusliku regulatsiooni enda õiguseetilise kvaliteediga. Ennekõike tuleb õigusmõisteid kujundada nii, et välditaks meelevaldset ebavõrdset kohtlemist. Selle nõudmise vastu eksib näiteks mõistekujundus, mis seob piiramatu õigusvõime **Reichi kodakondsusega** ning selle

⁶Nende seoste selget analüüsi pakub Stratenwerth 1969: 528 jj.

⁷Õiglusest, õiguskindlusest ja õiguse eesmärgi-ideest kui "õiguse idee" elementidest vt Radbruch 1932: 69 jj.

veel omakorda **rassikuuluvusega**.⁸ Hilisemast ajast võiks siin nimetada mõistet **eriline võimuvahetuskord**, mis tahab õigustada teatud isikugruppide (näiteks õpilaste või vangide) põhiõiguste piiramist ilma seadusliku aluseta.⁹ See on aga selgelt põhiseaduse rikkumine.

Teiseks ei saa õiguskord, mis tahab jääda kodanikele arusaadavaks, suvaliselt eemalduda igapäevasest keelekasutusest ja nende kodanike ettekujutustest. Avalikkuses ajusurmakriteeriumi üle ja vastu peetud diskussioon näitab, kui raskesti juriidilised definitsioonid suudavad end maksma panna, kui nende vastas on tavapärased ettekujutused. Veelgi kaugemale ulatuv surmamõiste juriidilise definitsiooni funktsionaliseerimine ei oleks ilmselt enam üldse aktsepteeritav. Ma pean silmas üksikuid ettepanekuid, nagu see, et raseda naise puhul tuleks lapse elu kaitsmise huvides kasutada veel omakorda erilist surmamõistet. Õigustehnilisest vaatevinklist ei oleks niisugune diferentseerimine mingi eriline probleem. Juura ja meditsiini vallas võhikule oleks aga võimatu selgeks teha, milleks see surmamõiste silmanähtav funktsionaliseerimine on vajalik. Tema jaoks on surm miski, mis on "iseene-
sest" ette antud.

Niisiis tuleb täpsustada väidet, et õigus ja õigusteadus on oma mõistete defineerimisel vabad. See väide kehtib üksnes metoodilises mõttes. Metoodilise aspekti puhul valitseb juriidilise mõistekujunduse autonoomia printsiip. Juriidilised mõisted ja neile vastavad õigusreeglid peavad aga loomulikult olema allutatud õigluse ning eesmärgi-idee mõõdupuudele.

⁸Seda tegi kurikuulus *Riigikodanikuseadus (Reichsbürgergesetz)* 15. septembrist 1935: "§ 2. 1. Riigikodanik on üksnes kodakondne saksa või samaliigilise verega, kes oma käitumisega näitab, et ta tahab ja sobib truult teenima saksa rahvast ja riiki. [...] 3. Ainult riigikodanik on täielikud poliitilised õigused ja ta allub seaduse mõõdupuule." Tsiteeritud Hofer 1957: 284 järgi.

⁹Saksamaa Liidukohus lükkas selle ettepaneku tagasi.

ARUSAAMISPROBLEEMID KOHTUNIKE JA EKSPERTIDE VAHEL

Juriidilise mõistekujunduse autonoomia printsiip ei kehti mitte ainult tavakeele suhtes. Niisamuti on see jõus ka teiste teaduslike distsipliinide erialakeelte suhtes. See tähendab, et seadusetekstis võib ühel sõnal olla teine tähendus kui mõne muu teaduse erialakeele leksikas. Sellest asjaolust tulenevad tüüpilised arusaamisprobleemid juristide ja ekspertidena kaasatud spetsialistide vahel teiste distsipliinide aladelt.

Eriti psühhiaatriliste ja psühholoogiliste ekspertiiside puhul süüvõimelisuse kindlakstegemiseks (StGB § 20) karistusmenetluses tekib küsimus, kas süüvõimetuse eelduste määramine kuulub juristi või psühhoteaduste eksperdi pädevusse. StGB § 20 välistab süüvõimelisuse juhtudel, kui tegija ei ole teatud häirete tõttu võimeline saama aru oma teo ebaõigusest ning selle arusaamise kohaselt käituma. Selle sätte sõnastus toetub õigusvälisele asjaolule. Nimelt teatud haiguse olemasolule ning sedakaudu tegija võimele või võimetusele.

Seda laadi mõisted nagu **vaimuhaigus** või **raske psüühikahäire**, samuti arusaamis- ja juhtimisvõime viitavad tavalise arusaama kohaselt psüühilisele või ka psühhosomaatilisele seisundile. Niisugustena kujutavad need endist empiirilise-deskriptiivseid, mitte juriidilis-normatiivseid mõisteid. Seepärast nõutatakse üldjuhul vastava spetsialisti ekspertarvamust, kui kõne all on StGB § 20 rakendamine. Siit tekib ettekujutus, et ekspert peab identifitseerima etteantud psüühilise olukorra ning kohtunik vaid vastava õigusjärelmi sõnastama. See ettekujutus on aga petlik. Sest tegelikult ei ole StGB §§ 20 ja 21 loetletud "bioloogilised" tunnused psühhiaatrilised ega psühholoogilised erialaterminid, vaid õigusmõisted (Schreiber 1986: 3, 11). Seepärast on kohtuniku ülesanne koondada eksperdi diagnoositud häirepilt nende tunnuste alla. Isegi näiliselt meditsiinilis-psühholoogilise algupäraga mõistete **vaimuhaigus** ja **raske psüühikahäire** puhul kehtib Radbruchi väide, et ka näivald õigusväliste mõistete korral ei pääse juristsprudents nende eesmärgikohasest (teleoloogilisest) ümberkujundamisest. Siit omakorda tuleneb: "Sellepärast ei saa ekspert isegi näivald õigusväliste ja tema erialasse kuuluvate mõistete rakendamise kohta öelda otsustavat sõna, sest ainult jurist saab otsustada,

kas need mõisted õiguslasse sattunult ei tule mitte teleoloogiliselt ümber kujundada." (Radbruch 1932: 202.)

Veelgi vähem tohib mõista psüühikateaduslike mõistetena tunnuseid **arusaamisvõime** ja oma käitumise **juhtimisvõime**. Selles punktis on psühhiaatrid ja juristid enamasti ühel meelel. Praktilises psühhiaatrias näib valitsevat seisukoht, et küsimus käitumise juhtimisvõimest ei võimalda vastamist, sest see eeldab inimese tahtevabaduse tõestamata dogmat (põhjendust vt Streng 1995: 12 jj, 161 jj (eriti lk 14)). Ka karistusõigusteadlased on enamasti ühel nõul, et ei ole võimalik teha kindlaks, kas see konkreetne inimene oleks tõepoolest suutnud teisiti käituda (vt samas). Seepärast ei tohi **juhtimisvõime** mõistet käsitada empiirilis-psüühikateadusliku mõistena.

VAIDLUSALUSED JÄRELDUSED

Millised järeldused tuleb teha nende mõistete õiguslik-normatiivse iseloomu tunnustamisest kohtunike ja ekspertide koostöös, on teatavasti vaieldav ja siinkohal seda üksikasjalikult ei käsitleta. Põhimõtteliselt on mõeldavad kaks võimalust.

Esiteks võib psühhiaatria- või psühholoogiaekspert astuda n-õ sammukese edasi ja võtta üle juriidilis-normatiivse vaatekoha. Siis tuleb süüvõime üle otsustada täiesti avalikult preventiivsete seisukohtade alusel. Eelkõige tähendaks see küsimust, kuidas optimaalselt mõjutada isikut sanktsiooni täideviimise ajal (Haddenbrock 1992: 238 jj). Seega tuleks süüvõimeliseks lugeda isik, kes näib kohtuotsuse tegemisel võimelisena kandma eripreventiivselt toimivat karistust. Selline lahendus oleks eripreventsiooni seisukohast mõttekas, kuid seda ei saa kuidagi ühitada süükaristusõiguse kontseptsiooniga. Süüvõime küsimus ei ole ju seotud kohtuotsuse tegemise, vaid teo toimepanemise ajaga.

Seega jääb eksperdile üksnes võimalus jätta juristide hooleks nende juriidiliste mõistete rakendamine ning piirduda ise psühhiaatrilise või psühholoogilise leiu esitamisega. Kohtuniku ülesanne on selle leiu tõlkimine StGB § 20 keelde¹⁰. Kohtunikult ei saa võtta vastutust, mida ta kannab õiguslik-normatiivsete mõistete rakendamisel.

¹⁰Selles mõttes veenvalt Streng 1995: 164.

Kirjandus

- Haddenbrock, Siegfried 1992. *Soziale oder forensische Schuldfähigkeit (Zurechnungsfähigkeit)*. Berlin: de Gruyter
- Hofer, Walther 1957. *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945*. Frankfurt am Main
- Höfling, Wolfram 1995. Um Leben und Tod. Transplantationsgesetzgebung und Grundrecht auf Leben. — *Juristenzeitung*, S. 26–33
- Lübbe-Wolff, Gertrude 1981. *Rechtsfolgen und Realfolgen*. Freiburg, München
- Neumann, Ulfrid 1979. *Rechtsontologie und Juristische Argumentation*. Heidelberg
- Neumann, Ulfrid 1992. Juristische Fachsprache und Umgangssprache. — *Rechtskultur als Sprachkultur*. Hrsg. G. Grewendorf. Frankfurt am Main, S. 110–121
- Radbruch, Gustav 1932. *Rechtsphilosophie*. 3. Aufl. Stuttgart
- Ryu, Paul K., Helen Silving 1973. Was bedeutet die sogenannte "Relativität der Rechtsbegriffe"? — *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Jg. 59, S. 57–86
- Schreiber, Hans Ludwig 1986. Juristische Grundlagen. — *Psychiatrische Begutachtung*. Hrsg. U. Venzlaff. Stuttgart, S. 3–77
- Stratenwerth, Günter 1969. Zum juristischen Begriff des Todes. — *Festschrift für Karl Engisch*, Frankfurt am Main, S. 528–547
- Strenge, Franz 1995. Psychowissenschaftler und Strafrichter — Verständigungsschwierigkeiten und Kompetenzkonflikte bei der Schuldfähigkeitsentscheidung. — *Neue Zeitschrift für Strafrecht*, S. 12–16, 161–165
- Zippelius, Reinhold 1989. *Rechtsphilosophie*. 2. Aufl. München
- Wiethölter, Rudolf 1967. *Funkkolleg I: Wissenschaft und Gesellschaft*. Frankfurt am Main

ULFRID NEUMANN (sünd. 1947) õppis õigusteadust Tübingenis ja Münchenis. 1977. a promotsioon, 1983. a habilitatsioon Müncheni ülikooli juures. 1983. a õigusfilosoofia professor Maini-äärse Frankfurdi ülikoolis. 1987. a karistusõiguse, õigusfilosoofia ja õigussotsioloogia professor Saarbrückenis. Alates aastast 1994 uuesti Frankfurdis karistusõiguse, kriminaalprotsessi, õigusfilosoofia ja õigussotsioloogia professor.

DANIEL CHODOWIECKI
Kalanaine

“VALEDETEKTOR”

Emotsionaalse pinge instrumentaaldiagnostika kasutamisevõimalused Eesti kriminaalhoolduses

Margus Tõnissaar

SISSEJUHATUS

Paljudes riikides kasutatakse ohtralt emotsionaalse pinge instrumentaaldiagnostika vahendeid (EPI) ehk “valedetektorit”. Siiski piirdub EPI kasutamine ainult teatud riikidega, kus on kujunenud vastav traditsioon ja selle temaatika uurimisega tegeldakse pidevalt.

EPI ei ole levinud ainult politseiorganisatsioonides, vaid ka paljudes teistes institutsioonides. Näiteks kasutatakse Ameerikas EPIt ohtrasti kriminaalhoolduses. Siinse artikli ülesandeks on tutvustada EPIt ja selle taustal analüüsida, milline oleks käsitletava instrumentide komplekti kasutamise võimalus Eesti kriminaalhoolduses. Võib-olla leiab lugeja siit ka vastuse küsimusele, miks on EPI mõnes riigis nii populaarne, aga teises isegi põlatud.

Täna prof. Peep Pruksi ja USA Kentucky osariigi EPI-uurijat Rick Kurtzi. Samuti soovin tänada prof Jaanus Harrot, Judith Strömplit ning Eesti Polügraafia Assotsiatsiooni liiget ja advokaadibüroo Saar & Co vandeadvokaadi vanemabi Olev Kuklasest kasulike nõuannete eest.

Erialakirjanduses seostub EPI temaatikaga palju aspekte: füsioloogiline, psühholoogiline, tehniline, sotsiaal-õiguslik, protsessuaalne, meetodiline, taktikaline jne. Igaüks neist on omaette uurimisvaldkond. Arvestades, et kirjandust EPI valdkonna kohta tervikuna leidub üldse vähe, on võimaluste paremaks mõistmiseks puudutatud põgusalt ka mõningaid kirjeldusi ning antud ülevaade polügraafi töö põhimõtetest, vigadest, positiivsetest omadustest ja teistest aspektidest.

EMOTSIONAALSE PINGE INSTRUMENTAALDIAGNOSTIKA

Mõistest

Kirjanduses eksisteerivad kõrvuti põhiliselt kaks terminit: “valedetektor” ja “polügraaf”. Termin “valedetektor” võeti kasutusele ajakirjanduses selle sajandi esimestel kümnenditel USA-s ja on üsna pretensioonikas, sest ükski tehniline vahend ei ole võimeline iseseisvalt valet tuvastama (Maruste, Pruks 1992). Samas peab mõnna, et see mõiste on ka erialakirjanduses tugevalt juurdunud. Muuhulgas süüdistatakse seda terminit ka selles, miks endises N. Liidus tekkis EPI-sse nii negatiivne suhtumine (Maruste, Pruks 1992).

Vahetult aparaadiga töötavad ja erinevaid meetodikaid rakendavad spetsialistid eelistavad neutraalsemat terminit “polügraaf”. Polügraafi all mõeldakse aparaati ehk mõõteriistade komplekti või seadet, mis mõõdab ja registreerib üheaegselt ning katkemata inimese füsioloogiliste funktsioonide dünaamikat (Maruste, Pruks 1992). See tähendab, et tehniline vahend on võimeline fikseerima üksnes teatud füsioloogilisi muutusi ja ei midagi rohkemat. Järelduse, millest reaktsioonide muutus esile kutsutud oli, teeb operaator (ekspert) ja lõppastmes kohus. Märksõna “polügraaf” abil on võimalik leida ka lõviosa seda teemat puudutavast kirjandusest.

Rait Maruste ja Peep Pruks (1992) pakuvad kirjeldatud aparaadi või mõõteriistade komplekti jaoks terminoloogiliselt puhtamat nimetust — “emotsionaalse pinge instrumentaaldiagnostika”. Ar-

vestades nimetatud isikute kogemusi ja teadmisi selles valdkonnas, kasutatakse ka käesolevas töös edaspidi seda terminit.

Ajalooost

EPI tekkimise algust tuleks otsida XIX sajandi lõpust. Sel ajal toimus teatav progress meditsiini ja eriti psüühiliste häirete uurimise valdkonnas. Tänu teadvuse protsesside teaduslike uurimismetodite ja psühhoanalüütiliste uurimismetodite levikule saavutas üsna laia leviku assotsiatiivne eksperiment. Samal ajal tõusis eksperimentaalpsühholoogias huvi psüühilise seisundi somaatilise väljenduse vastu. Eeskätt nimetatud kahest asjaolust kasvas eelmisel sajandil Lääne-Euroopas välja uus uurimisvaldkond: kuriiteo koosseisu psühholoogiline diagnostika (Steller 1987: 18–19).

Assotsiatiivsele eksperimendile pani aluse paljude valdkondade uurimise pioneer Francis Galton, kes 1879. a võttis kasutusele sõna-assotsiatsiooni testi, millega arvas mõõtvat teadvustamata ideid (Allik 1998). Galton moodustas 75 sõnast koosneva nimekirja, mille asetas raamatu alla. Ükshaaval sõnu välja võttes mõõtis ta aega sellele järgnevate assotsiatsioonide tekkimiseni (Trovillo 1939: 866).

Pärast seda, kui Galton oli rajanud psühholoogiliste võimete objektiivse ja instrumentaalse traditsiooni, võttis Wilhelm Wundt kohe kasutusele tema introspektiivse vaatluse meetodi oma 1879. a loodud laboratooriumis (Jaroševski 1985: 252). 1880. aastatel lihtsustas W. Wundt eksperimendi struktuuri, standardiseerides selle meetodikat. Selleni viis reaktsiooniaja täpsema mõõtmisvahendi Hippi kronoskoobi loomine kellassepp M. Hippi poolt (Allik 1998). Wundti koolkonna liikmetest olid tuntud assotsiatiivse eksperimendi uurijad ka D. M. Ketteli ja Emil Kraepelin (Kraepelin 1896: 1–91).

Wundti meetoditele toetus ka psühhoanalüütik Karl Gustav Jung, kes on assotsiatiivse eksperimendi standardiseerimisse samuti oma panuse andnud. Samal ajal aga pidas Jung Wundti koolkonna töid üldise psühholoogia seisukohalt "akadeemilisteks", "praktikast kaugelseisvateks" ja "puhtalt teoreetilisteks" (Pruks 1992a). Jungi arvates muutus assotsiatiivne eksperiment ainult psühhiaatrite käes praktilises mõttes huvitavaks.

Tänu ulatuslikele eksperimentaaluuringutele muutus assotsiaatiivne eksperiment tuntuks nii psühholoogias kui psühhopaatoloogias ja XX sajandi algul kõikjal levima hakanud eksperimentaalne meetod aitas psühholoogial teistest teadustest eristuda (Jaroševski 1985: 260).

Nii hakkasid eksperimentaalpsühholoogia meetodid juurduma ka kohtumenetluses. Laialdaselt korraldati eksperimente, mille ülesandeks oli kontrollida tunnistajate ütluste paikapidavust. Selles vallas on oma tegevusega silma paistnud A. Binet, O. Lipmann, V. L. Štern jt. Eksperimendid, mis näitasid tunnistajate ütluste vähest usaldusväärust, viisid uute otsinguteni. Ühelt poolt otsiti võimalust asendada ütlusi muude tõenditega, teiselt poolt aga prooviti kasutada eksperimentaalpsühholoogia meetodeid tõe selgitamiseks tunnistajate või süüdistatavate ütluste "objektiivseks kontrollimiseks" (Dulov 1970: 10–11).

Enne sajandivahetust, 1892. a jõudis Sigmund Freud tänu oma patsiendile Elisabeth von R-le luua vabade assotsiatsioonide meetodi (Freud 1999: 355; Kette 1987: 197; Tent 1967: 198). Võibolla sellele asjaolu tõttu ilmus 1904. a M. Wertheimeri (üks geštaltpsühholoogia rajajatest) ja J. Kleini artikkel "Psychologische Tatbestandsdiagnostik" alapealkirjaga "Ideen zu psychologisch-experimentellen Methoden zum Zwecke der Feststellung der Anteilnahme eines Menschen an einem Tatbestand" (Wertheimer, Klein 1904: 72–113). Uuendusena kõlas idee kasutada assotsiaatiivseid eksperimente kuriteo uurimisel. Eksperimendi olemus seisnes selles, et jälgiti katsealuse vabasid verbaalseid assotsiatioone nn kriitilistele sõnadele (Tent 1967: 186).

Wertheimeri ja Kleini kuriteo psühholoogilise diagnostika teoreetiline alus peitus hüpoteesis, et mida tähenduslikum on sündmus inimese jaoks, seda sügavama jälje jätab sündmus tema teadvusse. Vastavalt tekkivatele reaktsioonidele võib eristada isikuid, kelle teadvuses on kuriteoga seotud afektiivseid jälgi (faktid, kuriteo tehioolud jne), isikutest, kellele vastavad elamused puuduvad (interindividuaalne aspekt). Reaktsioon kriitilisele stiimulile (afektiivse sündmusega vahetult seotud) erineb reaktsioonidest muudele (neutraalsetele) sündmustele (intraindividuaalne aspekt) ja reaktsioonide erinevus on kõige olulisem nendel juhtudel, kui katsealune üritab varjata oma teadmisi läbielatud. Kirjeldatud

reaktsioonide otseseks väljundiks on muutused füsioloogilistes ja verbaalsetes protsessides, mis on põhjustatud eelkõige hirmust saada paljastatud (Kette 1987: 16; Römer 1985: 76; Tent 1967: 186).

Metoodiliselt nägi eksperiment välja nii: katsealusele esitati ärritussõnu, millele ta pidi vastama nii kiiresti kui võimalik esimese talle pähetuleva sõnaga. Ärritussõnad jagunesid kolmeks grupiks:

1. kriitilised ehk relevantssed, mis olid otseselt seotud sündmuse tehioludega;

2. irrelevantssed — sisult neutraalsed;

3. "postkriitilised" — mitte otseselt seotud relevantsete ärritajatega, kuid sisaldasid jätkuvalt kriitiliste ärritajate mõju.

Kõrvalisele isikule pidid kõik ärritajad avaldama mõju hoo-geenselt. Kriitilised stiimulid pidid avaldama mõju ainult isikule, kes on sündmuse asjaoludega kursis. Eksperimendi käigus fikseeriti sõnareaktsioon ja ajareaktsioon. Tulemustest oli näha, et kui esitati sõnu, mis tekitasid afektiivseid elamusi, pidurdus assotsiaatiivne protsess (sõnu tuli pähe liiga palju või ei tulnud üldse).

Vene juriidilises kirjanduses on piiratud üksnes Lääne-Euroopa eksperimentide refereerimise ja järelduste teoreetilise üldistamisega (Pruks 1992b). Iseseisvaid uuringuid ei tehtud ning üldplaanis kujunes juristide hinnang kuriteost osavõtu diagnostikale peamiselt negatiivseks. See suhtumine sai valdavaks kogu N. Liidus. Ometi leidis selleski riigis üks edukas EPI rakedaja. Psühholoog Aleksandr Luria tegeles üsna edukalt eksperimentaaldiagnostika meetodite juurutamisega kuriteost osavõtu tuvastamiseks. Koos Aleksei Leontjeviga kordas A. Luria osalt Lääne-Euroopa psühholoogide Wertheimeri, Jungi, Lipmanni jt korraldatud eksperimente ning kinnitas neis leitud põhilisemaid järeldusi. Kuid erinevalt Lääne-Euroopa psühholoogidest, kes toetusid oma uuringutes vegetatiivsele sfäärile, keskendusid vene psühholoogid motoorse sfääri muudatuste uurimisele. Metoodika puhul oli originaalne idee ühendada sisemiselt varjatult kulgev protsess mingi väliselt hõlpsasti jälgitava protsessiga, kus sisesemised muudatused peegelduksid piisava tõsikindlusega. Huvitav on see, et oma afekti uurimise eksperimente õnnestus Leontjevil ja Luria kasutada tegeliku elu situatsioonides. Nimelt tehti

1924. a kevadel N. Liidu kõrgkoolides "akadeemilist puhastust", mille käigus selekteeriti tudengite hulgast välja 30% akadeemiliselt mitteedukaid ja n-ö sotsiaalselt kõlbmatuid. Ülikoolist väljaheitmine oli tudengite jaoks ääretult traumaatiline ja nii mõnigi lõpetas seepeale enesetapuga. Luria ja Leontjev kasutasid ülikoolidest väljaheidatud tudengeid oma eksperimentides.

Assotsiatiivse eksperimendi meetodika oli juba tekkimise ajast peale kriitika all. Assotsiatiivsed eksperimendid andsid tihti erinevaid ja isegi vastuolulisi tulemusi. Peamine põhjus oli metoodikas — raske oli standardiseerida ärritussõnu kui kriitilisi stiimuleid. Veel problemaatilisem oli küsimus vastuse vastavusest ärritajale. Selle küsimuse lahendamiseks puudusid objektiivsed kriteeriumid. Tehnilised võimalused olid viletsad: polnud võimalik objektiivselt salvestada eksperimendi tulemusi, eriti reaktsiooni aega. Eksperimente sooritati peamiselt laboratooriumitingimustes, mitte tegeliku elu situatsioonides. Eksperimendi käigus tekkinud vigu ei hinnatud objektiivselt ja positiivsetesse tulemustesse suhtuti liiga eufooriselt.

Kokkuvõttes rajasid kirjeldatud eksperimendid siiski teoreetilised ja praktilised eeldused edasisteks uuringuteks ning metoodikas ja tehnikas ilmnunud vead ning puudused võimaldasid hiljem nende kallal töötada. Tagajärjeks on kaasaegsemad ja efektiivsemad tehnilised vahendid. On loodud erinevaid metoodikaid, millel eri situatsioonides on suurem efektiivsus.

EPI töö põhimõtted

Kuritegu jätab jälgi ümbritsevasse materiaalsesse maailma ja kuriteoga seotud isiku teadvusse. Kurjategija teadvuses eksisteerivad jäljed kujunevad emotsioonidest mõjutatuna, sest kuritegu kui sündmus ja sellega seotud asjaolud on oma loomult kahtlemata tugeva emotsionaalse mõjuga nähtused. Neid jälgi on võimalik täppisteaduslikult fikseerida. Kuriteo toime pannud isik püüab uurimisorganite eest tegelikke asjaolusid varjata, sest inimeses, kes on teadlik eeldatavast karistusest, rakendub tööle enesekaitsemehhanism. Püüdes varjata temale teadaolevat, ohtlikku fakti, inimene erutub. Seda emotsionaalset pinget reedavad aga objektiivselt instrumentaalsel teel fikseeritavad muutused füsioloogilistes funktsioonides, mida EPI aitab tuvastada.

Süülike teadmise olemasolu tuvastamine uuritava isikul vajab teaduslikult põhjendatud meetodikat. Just meetodika on see sõlmküsimus, mis annab vastuse, kas ja kuidas, millises ulatuses ning millistel juhtudel on EPI rakendatav kriminaalkohtumenetluses. Meetodikast sõltub, milliseid järeldusi võib saadud psühhofüsioloogiliste reaktsioonide põhjal teha. Inimestele esitatavate testärritajate valik ja esituskava eeldavad sügavaid professionaalsete teadmisi nii psühholoogias, psühhofüsioloogias kui ka kriminaalistikas.

EPI töö psühhofüsioloogiline olemus

Instrumentaaldiagnostiline aparatuur on rajatud kahele olulisele komponendile emotsioonides:

- 1) emotsioon tekitab subjektiivset elamust;
- 2) emotsioon väljendub objektiivselt füsioloogilises, s.o soomaatilises ja vegetatiivses sfääris.

Seega on emotsionaalsete seisundite väljendumine objektiivselt jälgitav ning fikseeritav. Esmatähtis on asjaolu, et vegetatiivse närvisüsteemi poolt reguleeritavad funktsioonid ei allu otseselt teadlikule kontrollile.

Emotsiooni (ärevus, hirm jne) kutsub muuhulgas esile ka olukord, kus inimene on ebasiiras ning varjab või valetab. Emotsioon on seda intensiivsem, mida isiksuslikult olulisem (isikulisem) on varjatav elamus (süüline teadmine) ning oht saada paljastatud või karistatud on kahtlemata isiksuslikult oluline.

Emotsionaalse pingeparameetreid on ligikaudu 15–20, kuid traditsiooniliselt on emotsionaalsete seisundite uurimisel kasutatud järgmisi tehnilisi näitajaid, mis on kergemini fikseeritavad ja küllaltki informatiivsed:

- 1) Naha galvaaniline reaktsioon ehk naha elektrijuhtivus. Käesoleval ajal peetakse seda üheks tundlikumaks ja efektiivsemaks parameetriks, mille abil erinevate uuringute andmetel vähemalt 92–95% juhtudel tuvastatakse emotsionaalne signaal. Naha galvaaniline reaktsioon on maksimaalne momendil, kui võetakse vastu otsus anda valevastus.

2) Südame-veresoonekonna talitluse parameetrid: südame rütm (EKG), arteriaalne rõhk, veresoone täituvus (pletüsmograafia), muutused hapnikusisalduses.

3) Pneumograafia: hingamine, selle sagedus ja amplituud.

Jälgitakse veel silmade pilkumise ulatust ja latentsust, stressi hääles, pinget lihastes, elektriliste impulsside muutusi ajus jne.

Kriitika EPI andmete olemusest

EPIt puudutavates publikatsioonides väljendatakse sageli täiesti eitavat suhtumist EPI seadmetesse ning vastavate instrumentaalmetoodikate rakendamisse ja iseäranis negatiivselt ollakse häälestatud EPI vahendite kasutamise suhtes kriminaalprotsessis.

1997. a tehtud uurimus (Devitt, Honts, Vondergeest 1997) annab ülevaate sissejuhatava iseloomuga psühholoogiaõpikutest ja nendes kajastatud "valedetectori" ehk petmise tuvastamise psühhofüsioloogilise meetodika kirjeldustest. Uuriti 37 õpikut, mis olid avaldatud ajavahemikus 1987–1994. EPI tööd kajastavaid löike analüüsisid kaks psühhofüsioloogi ja sotsiaalpsühholoogi. Tulemused näitasid, et EPI töö on kajastatud väga negatiivselt ning tihti räägitakse sellest kui täiesti ebatäpsest meetodikast.

Sellise suhtumise aluseks on sageli asjaolu, et ei tunta EPI tegelikke võimalusi (Maruste, Pruks 1992). Polügraafi pooldajad märgivad, et niipea kui tuleb juttu EPIst, asendub õiguslaste probleemide käsitus teoretiseerimisega aparadi tehniliste võimaluste üle ja siin tehakse üsna kategoorilisi järeldusi.

Võorkeelses erialakirjanduses on kõige enam tekitanud diskussiooni sõlmküsimused:

- EPIst kui tehnilisest vahendist;
- meetodikast;
- EPI andmete eesmärgist.

EPI kui tehniline vahend

Niisamuti nagu pole olemas sümptomite kogumit, mis ühetähenduslikult ja kahtluseta osutaksid valele või tõeale isiku vastustes, ei eksisteeri ka tehnilist seadet, mis oleks iseenesest võimeline

valet või tõde registreerima (Pruks 1992a). Vastav mõõteriistade komplekt on võimeline fikseerima inimorganismi füsioloogiliste funktsioonide dünaamikat. Vale või tõde on eetilis-juriidilised kategooriad ning on ilmne, et nende registreerimine tehniliste vahenditega ei ole võimalik.

Vaidlusi võib tekitada küsimus, kas EPI vahenditega fikseeritav füsioloogiliste funktsioonide dünaamika ikka väljendab uuritava isiku emotsionaalse sfääri muutusi ja kas saadud andmed kujutavad endast psühhofüsioloogilist informatsiooni. Viimaste aastakümnete jooksul on psühholoogid ja füsioloogid, toetudes paljudele eksperimentaalsetele uuringutele, vastanud sellele jaatavalt (Pruks 1992a). Üldiselt ei vaidlusta seda ka juristid, märkides, et välised sümptomid lubavad EPI vahendite abil järeldada emotsionaalse pinge seisundi teket ning füsioloogilisi kõrvalekaldeid teatud faktide meenutamisel. Seega võiks konstateerida, et muutused emotsionaalsetes seisundites peegelduvad muudatustena füüseses.

Seade võimaldab fikseerida psühhofüsioloogilisi reaktsioone, mis on inimsilmale nähtamatud ja samas sisaldavad olulist informatsiooni: naha galvaaniline reaktsioon, kõneparameetrid jne. Saadud informatsioon on oluliseks abivahendiks erinevatele spetsialistidele: uurijatele, psühholoogidele jne.

Omaette küsimus on, kui võrd objekttiivne on instrumentaalselt fikseeritav psühhofüsioloogiline informatsioon.

Metoodika tähendus

Et EPI tulemuseks on teatud arv polügramme, tekib vältimatult küsimus: milliseid teaduslikult põhjendatud järeldusi võib saada graafikute alusel teha. See ongi saanud EPI teooria üheks kesksamaks ja olulisemaks küsimuseks (Pruks 1992a).

Kaalukaim argument EPI kasutamise vastu on väide, et psühhofüsioloogiliste karakteristikute muutused ei võimalda vastata küsimusele nende muutuste põhjuste kohta. Sellega nõustuvad tegelikult ka EPI pooldajad, märkides, et 100%-lise tõenäosusega ei ole võimalik öelda, miks üks või teine kriitiline stiimul kutsub esile erutusele viitava reaktsiooni. S.t et hingamise ja pulsi muutused on üksnes organismi vastureaktsioon mingile välisele

ärritajale, mis ei pruugi olla seotud esitatud küsimusega. See on seadnud kahtluse alla EPI teaduslikkuse, sest reaktsiooni põhjuseks võib-olla mingi sündmuse või juhtumi meenutamine ning teadvuses tekkinud assotsiatsioonid ei pruugi olla seotud kuriteost osavõtu või informeeritusega uurijat huvitavatest faktilistest asjaoludest. Samuti mõjutab väline füüsiline ja emotsionaalne tõuge organismi funktsioonide normaalset kulgu.

EPI tegelik tähtsus seisneb niisiis võimes tuvastada füsioloogiliste reaktsioonide dünaamikat, mis arvestades testi korraldust, peegeldab emotsionaalsete seisundite muutusi. EPI sõlmküsimus peitub selles, kuidas korraldada EPI-testiseeria selliselt, et instrumentaaldiagnostika vahendite abil registreeritud andmed peegeldaksid vahetut psühhofüsioloogilist seost, mis eksisteerib kontrollitavale isikule esitatava kriitilise, näiteks kuriteoga seotud stiimuli ning psühhofüsioloogiliste funktsioonide dünaamika vahel. See on küsimus meetodikast.

Seega on olulisem parandada EPI kasutamise meetodikat kui tehnilisi seadmeid. Kui rakendatav meetodika võimaldab tõsikindlalt tuvastada mainitud seose olemasolu ja muuta kontrollitava isiku reageerimise stiimulitele maksimaalselt vahetuks, tuleks seda pidada teaduslikult põhjendatuks ning anda saadud järeldustele juriidiline vorm kohtuliku tõendi tähenduses. Ent vastupidiselt juhul poleks saadud psühhofüsioloogilise informatsiooni kasutamine välistatud, sest neid andmeid võib vaadelda ka orienteeriva informatsioonina.

Seega pakub meetodika iseenesest lähtealuse EPI rakendus sfäärist. Esimesel juhul saab selleks olla vaid ekspertiis, teisel juhul ülekuulamine, äratundmiseks esitamine jne, kus saadav informatsioon oleks kasutatav abimaterjalina.

EPI andmete eesmärk

Polügraafi kasutamise võimaluste kohta on väga erinevaid arvamusi. See sõltub sellest, kas uurijad on EPI pooldajad või skeptikud.

Eri arvamusi variantide hindamisel tuleks esmalt arvestada asjaoluga, et formaalteoreetilises mõttes on määratluse — süü, vale, tõesus, siirus, ebasiirus, asjasse puutumine vms — abstraktsiooni-

aste erinev (Pruks 1992a). Erineb ka neis sisalduva informatsiooni hulk. Tähtsuse järgi võiks neid struktureerida:

- 1) süü;
- 2) vale (tõde);
- 3) ebasiirus, tõesus;
- 4) asjasse puutumine.

Erialakirjanduses on siiski levinud seisukoht, et poliigrammid aitavad kaasa järelduste tegemisel selle kohta, kas uuritav isik on asjaga (konkreetses sündmuse või objektiga) seotud. Sellega peetakse silmas isiku teadvusesse kuriteo toimepanemisel talletunud jälgede tuvastamist, kuna neid on võimalik täppisteaduslikult fikseerida. S.t et EPI andmete eesmärgiks pole tõestada, et isik on süüdi, vaid tuvastada kontrollitava isiku seesugune informeeritus toimepandud kuriteost, mis on võimalik ainult juhul, kui ta ise on kuriteo toime pannud või on olnud sellega kuidagi seotud.

Eristada tuleks EPI andmete vahetut ja lõppesmärki. Vahetuks eesmärgiks ei ole asjasse puutumise tuvastamine. Viimane kätkeb endas juba juriidilise sisuga otsust, mis aga ei saa olla EPI meetodika eesmärgiks, kui seda tehakse ekspertiisi vormis. Antud juhul on vahetuks eesmärgiks psühhofüsioloogilise seose tuvastamine kontrollitaval isikul talle esitatud kriitiliste (uuritava sündmusega seotud) testäritajate (fotod, esemed jne) ja EPI vahenditega fikseeritud füsioloogiliste funktsioonide dünaamika vahel. Lõppesmärgiks on juriidilise sisuga otsustuste tegemine (asjasse puutumine, osavõtt, süü), mis kuulub aga juba kohtu kompetentsi.

Faktorid, mis mõjutavad EPI tulemusi

Faktorid, mis mõjutavad EPI abil saadavaid tulemusi, võib laiemalt jagada protseduurilisteks ja katsealusest sõltuvateks — subjektist sõltuvateks (Ben-Shakhar, Furedy 1990). Esimesed on kontrollitavad EPI kasutaja poolt (millised on koostatud küsimused või eksperimentaalusele antud instruksioonid), teised on sõltuvuses katsealusest. Isikust sõltuvatest faktoritest üks olulisemaid on neutralisaatorite (*countermeasures*) klass. Neutralisaatorid on meetodid, mille abil testitav isik üritab mõjutada oma füsioloogilisi reaktsioone.

Neutralisaatorid jagatakse füüsilisteks ja psüühilisteks. Esi-
mesel juhul võib inimene üritada näiteks valu esilekutsumiseks
hammustada keelde või hingata pärast kontrollküsimumst raskelt, et
jätta muljet suuremast seotusest kontrollküsimumstega kui relevant-
setega. Psüühiliste neutralisaatorite abil üritab eksperimendialune
läbi vaimse tegevuse suurendada füsioloogilisi reaktsioone kont-
rollküsimumstetele ja vähendada vastavaid reaktsioone relevantsete
suhtes.

Praktiliselt on psüühilisi neutralisaatoreid testi läbiviija eest
loomulikult kergem varjata, aga füüsilistega võrreldes on need
vähem efektiivsed.

Mõlemad neutralisaatorid vajavad teadmisi ja oskusi. Kir-
jandust, kus vastavaid võtteid üksikasjalikult kirjeldatakse, on
vabalt saadaval nii raamaturiiulitel kui www-lehekülgedel. See-
pärast ongi EPI kasutajad üritanud välja töötada petmiskindlaid
metoodikaid. Üks esimesi neist on 1960. a Lykkeni koostatud
küsimumstik, mis loodi paljude eksperimentide tulemusena ja mille
käigus üritati aparatuuri ära petta.

Eksperimentidest neutralisaatoritega

Psüühiliste neutralisaatorite efektiivsuse tuvastamiseks on kasuta-
tud teatrikooli tudengeid, kes Stanislavski meetodil üritasid isik-
like mälestuste abil luua emotsionaalseid seisundeid. Tulemused
näitasid, et psüühilistel neutralisaatoritel mõju ei ole. Sarnased
tulemused on saadud ka teiste eksperimentide põhjal psüühiliste
neutralisaatoritega.

Palju enam on eksperimenteeritud füüsiliste neutralisaatori-
tega. Isegi kui katsealust on põhjalikult informeeritud EPI töö
põhimõtetest ja neutralisaatoritest, ei ole need osutunud aparatuuri
petmisel piisavalt efektiivseks. Rahutuks on aga teinud asjaolu,
et kui anda katsealusele võimalus aparatuuriga harjutada, on selle
petmine siiski täiesti võimalik.

Eksperimentid ravimitega (peamiselt trankvillisaatorid: me-
probamaat, diasepaam jne) on näidanud, et need pole efektiivsed
petmaks ära mõõteriistu tervikuna. Küll aga neutraliseerib mõni
ravim teatud mõõteriista tulemused. Ka R. Kurtzi arvates (e-posti
teade 23. VII 1999), kes on USA Kentucky osariigi EPI-uuri-

ja (*polygraph-investigator*), vähendavad barbituraadid reaktsioone, aga need siiski säilivad.

On uuritud ka alkoholi toimet testitulemustele interaktsioonis alkoholijoove uuritava teo sooritamise ajal ja joove testi sooritamise ajal. Selgub, et alkoholil ei ole testi sooritamise ajal erilist mõju. Küll aga avaldab EPI tulemustele mõju alkoholi joo-ve kuriteo sooritamise ajal. Põhjus võib peituda alkoholi mõjus emotsioonidele või mälule.

R. Kurtzi (e-posti teade 23. VII 1999) sõnade kohaselt mõjutavad testitulemusi nii narkootikumid kui alkohol, kuid tema isiklikud kogemused kinnitavad, et ei alkohol (kui katsealune ei ole just täiesti purjus) ega näiteks narkootikumidest amfetamiin ei mõjuta oluliselt testi loetavust.

Individuaalsed erinevused

Ülalkirjeldatud faktorid on eksperimentaalselt manipuleeritavad, kuid on veel rühm omadusi, mis sellele paradigmale ei allu. Need on individuaalsed omadused. Psühhofüsioloogilise reaktsiooni seisukohalt jagatakse individuaalsed erinevused nelja kategooriasse (Ben-Shakhar, Furedy 1990):

- 1) psühhofüsioloogiline reaktiivsus (näiteks naha elektrijuhtivuse labiilsus);
- 2) sugu ja vanus;
- 3) etnilised ja kultuurilised faktorid;
- 4) isiksuseomadused.

Et kõik loetletud faktorid on omavahel mingil määral seotud, siis on raske tuvastada tulemuste põhjuslikku seost. Sellegipoolest on neid faktoreid proovitud uurida.

Psühhofüsioloogilist reaktiivsust peegeldavad erinevad auto- noomsed näidud, mida mõõteriistade komplekt fikseerib. Eri situatsioonides peaksid need olema suhteliselt stabiilsed. Üks sellistest näitudest — naha elektrijuhtivus — on EPI töö efektiivsusega tugevas seoses.

Kuigi süstemaatilised uuringud puuduvad, ei ole senised vähesed EPI uuringud näidanud olulisi psühhofüsioloogilisi erinevusi meeste ja naiste vahel. On huvitav, et EPI on efektiivsem täiskas-

vanute kui laste hulgas. Põhjus ei peitu arvatavasti niivõrd laste nõrkades vastustes kriitilistele stiimulitele, vaid pigem tendentsis vastata neutraalsetele stiimulitele küllalt laias emotsionaalses dimensioonis.

Etnilises ja kultuurilises kontekstis on EPI töös erinevusi leitud. Näiteks täheldati ühe uurimuse põhjal beduiinidel suuremat naha elektrijuhtivust ja aeglasemat pulssi kui juutidel. Antud valdas on tehtud üsna ulatuslikke uuringuid, kuid väga tõsikindlaid teadmisi need siiski veel andnud pole. Vaatamata sellele soovitakse näiteks Ameerikas, et EPI-uurija oleks teisest etnilisest gruppist kui uuritavad. Näiteks jäävad iiri päritolu Ameerika tudengid naha elektrijuhtivuse katses vähem "vahele" iiri päritolu uurijale. Nii et ka seda valdkonda ei ole veel kuigi põhjalikult uuritud. Samas näitab viimati mainitud eksperiment siinkirjutajale, et EPI andmed on ebatavaliselt suures sõltuvuses interpreteerijast.

Uurida on proovitud ka EPI tulemuste sõltuvust isiksuse omadustest, keskendudes omadustele, mis teoreetiliselt peaksid assotsieeruma psühhofüsioloogilise reaktiivsusega (näiteks ärevus) või petmise ja antisotsiaalse käitumisega (näiteks sotsiaalsus ja psühhopaatilisus).

Ärevuse puhul on leitud seoseid EPI tulemustega, kuid korrald eksperimentides mitte. Samuti ei ole mingeid erinevusi EPI töös leitud neurotismi ja makjavellismi puhul.

Väga huvitavad on Bradley ja Janisse'i uuringud 1981. a ekstraversuse ja introvertsuse mõjust psühhofüsioloogilistele tulemustele. Selgus, et ekstraverdid alluvad EPI-le kergemini kui introverdid: võrreldes introvertidega, on "süüdiolavad" ekstraverdid EPI näitude põhjal enam "süüdi" ja "süütud" enam "süütud". Samasuguseid erinevusi on leidnud hilisemates töödes ka paljud teised EPI-eksperimentaatorid.

Kõige enam on uuritud EPI töös psühhopaatilist käitumisustrit. Uuringuid on tehtud nii laboratoorselt kui tegeliku elu situatsioonides; psühhopaatide ja mittepsühhopaatide gruppidesse jaotamiseks on kasutatud kliinilisi intervjuusid ja küsimustikke; eksperimente on korraldatud vanglates; kuid erinevusi psühhopaatide ja mittepsühhopaatide reaktsioonides EPI aparatuuri töös pole tuvastatud.

Vastupidiselt psühhopaatsele iseloomujoonele on sotsiaalsus andnud selgeid erinevusi EPI töös. Madala sotsiaalsusega inimestele on EPI raskemini kohaldatav. Paljud korduseksperimendid pole siiski samu tulemusi kinnitanud.

Lõpetuseks

Tegelikult kasutatakse väga erinevat tüüpi EPI-teste. Näiteks CQT (*control question test*), GKT (*guilty knowledge test*), CIT (*concealed information test*) jne. Nende efektiivsus ja tundlikkus neutralisaatoritele on sõltuvalt EPI kasutamise eesmärgist erinev. Nii kasutatakse GKTd üldiselt kriminaalse sisuga situatsioonide uurimisel ja R. Kurtzi sõnul (e-posti teade 27. IX 1999) kaitseb see süütuid inimesi paremini. Neutralisaatoritega tegeldakse maailmas pidevalt, kuid kirjanduse põhjal (Ben-Shakar, Furedy 1990) mitte veel piisavalt põhjalikult.

EPI-spetsialistidele esitatavad nõuded

EPI-spetsialistidele esitatavatest nõuetest rääkides toetutakse siinkohal peamiselt USA ja Kanada seadustele, sest nendes riikides on käsitletav valdkond tänu aastakümnetepikkusele kogemusele kõige enam arenenud ja välja kujunenud.

Enamik EPI-spetsialiste USA-s ja Kanadas on psühholoogid ja tavaliselt nõutakse, et vastav teaduskond või kursus oleks läbitud. Eeldatakse, et neil on õiguslaseid teadmisi. Näiteks 1985. a oli Põhja-Ameerikas 30 seesugust õppeasutust, mis kõik olid rajatud Ameerika Polügrafistide Assotsiatsiooni poolt. Üks neist — kaitseministeeriumile alluv politseikool — koolitab spetsialiste USA Föderaalvalitsusele. Kanadas õpetatakse EPI-spetsialiste välja Kanada Politsei Kolledžis Ottawas (Iacono, Patrick 1987).

Nõuded kooli astujaile on väga ranged. Esmalt on vajalik Ameerika Polügrafistide Assotsiatsiooni heakskiit. Nõutav on kõrgharidus. Katsete käigus viiakse läbi intervjuu ja polügraafi test. Enamikus koolidest kestab programm ligikaudu seitse nädalat. Iga osariik on töötanud välja oma polügraafi puudutavad seadused. Üleriiklikul tasandil polügraafe puudutavaid seadusi vastu võetud ei ole, v.a *Polygraph Employee Protection Act* (EPPA)

aastast 1988. Viimase ülesandeks on reguleerida EPI kasutamist erasektoris ja eelkõige kaitsta töövõtjaid. Näiteks keelab seadus tööandjal tutvuda testi tulemustega.

Kõik polügrafistide koolid ei ole ühinenud Ameerika Polügrafistide Assotsiatsiooniga. Programmid neis on isegi üsna erinevad. Seepärast on USAs osariike, kus on olemas polügrafistide koolid, kuid neil puudub õigus anda välja aktsepteeritud litsentse. Ligikaudu pooltes USA osariikides ja Kanadas pole keelatud muretseda EPI aparatuuri, et sellega asjaarmastajana tegelda, ega oma teenust isegi müüa.

Ka Rick Kurtz (e-posti teade 2. XI 1999) ütleb, et igas osariigis on EPIt puudutav seadus isesugune. Kentucky osariigis, kus R. Kurtz töötab, on vastav seadus olemas ja töötada polügrafistina ilma litsentsita on keelatud. Litsentsi saamiseks tuleb läbida kool, mis on akrediteeritud Ameerika Polügrafistide Assotsiatsiooni poolt. Kentucky seaduste kohaselt tuleb pärast polügrafistide kooli lõpetamist töötada üks aasta internina kogenud polügrafisti käe all. Esimese kolme kuu jooksul töötab intern vaatlejana, seejärel viib läbi teste iseseisvalt, kuid superviisori järelevalve all. Internatuur lõpeb 200 küsimusest koosneva testiga, mis on koostatud osariigi tasandil. R. Kurtzi sõnul ei ole teistes osariikides polügrafiste puudutavad seadused nii karmid. Kentucky on ühtlasi osariik, kus EPI kasutamist puudutavad seadused esimesena kehtestati.

Olev Kuklase sõnul (suuline teade 26. VIII 2000) on Eestis EPI kasutamine samuti võimalik ja isegi õiguslikult reguleeritud. Tegemist on psühholoogilise ekspertiisiga. Järelikult peab EPI-spetsialist Eestis hariduselt olema psühholoog.

R. Kurtz (e-posti teade 2. XI 1999) rõhutab, et EPI tehnikast 80% sõltub selle läbiviijast, tema staažist, kogemustest ja treenitusest.

Nõuded testide läbiviimisel

Eri tüüpi testide läbiviimisel kehtivad üldised nõuded, millest kinnipidamine on osalt soovitatav ja osalt kohustuslik.

Küsimuste esitamisel oleks hea silmas pidada, et need see ei kutsuks esile viha. Samuti ei tohiks süüdi olev kahtlusalune testi

tegemise ajal tunda hirmu. Samas peavad küsimused tekitama emotsioone (Kuklase 1992).

Testid tuleb läbi viia vaikes ja osalt helikindlas ruumis (Reid, Inbau 1977). Vältima peab ootamatuid helisid: telefonihelin, kellegi ruumi sisseastumine jne. Hea ei ole ka teiste isikute viibimine ruumis. Ruum ei tohi olla liiga värviküllane. Alustades pehmetest värvitoonidest seintel, ei tohi seintel olla pilte, ornamente ega mälestusesemeid, mis võiksid pilku püüda. Samuti ei tohiks katsealune istuda näoga akna poole või teise ruumi poole, mille uks on avatud. Ka valgus ei tohiks olla väga ere. Adekvaatsed peavad olema ka ruumi ventilatsioon ja temperatuur. Kui on võimalik, oleks hea, kui testi läbiviimise ruumi kõrval oleks vaatlusruum, mis on eraldatud ühelt poolt läbipaistva peegelklaasiga. Sellisel juhul peaks eksamineerimisruumis olema mikrofon, et toimuv oleks kuulda ka vaatlusruumis. Eksperimenteeritavat tuleb nendest asjaoludest loomulikult informeerida. Vaatlusruum on vajalik eelkõige seepärast, et eksamineerija saaks ennast põhjendamatu süüdistuste eest kaitsta. Ühtlasi oleks tagatud eksamineerija turvalisus ja takistatud kahtlusalluse põgenemine. Samas tuleb tagada, et vaatlusruumi ei kasutataks "kinosaalina", vaid seal viibiksid ainult antud toiminguga seotud isikud.

Ühtegi testi ei tohiks läbi viia ilma eelküsitluseta (Reid, Inbau 1977). See on testitavale vajalik kohanemiseks. Eksperimendi läbiviija võib informeerida sellest, mida tehakse, kui kaua test vältab jne. Objektivsemate tulemuste saavutamiseks tuleb katsealusele anda ka võimalus testi sooritamiseks talle sobival ajal, et ta saaks rahuneda. Rick Kurtzi andmeil (e-posti teade 2. XI 1999) vältab EPI test umbes kaks tundi ja sellele eelnev küsitlus, mis on aluseks kogu testile, ühe tunni. Ilma eelküsitluseta on põhitesti sooritamine mõttetu.

Eksamineerija peab olema juhtumist väga hästi informeeritud (Reid, Inbau 1977). Soovitav on esialgne informatsioon hankida isikult, kes asjast kõige rohkem teab. Seejärel võib saadud andmeid täiendada teiste asjaga seotud isikute abil. Kasuks tuleks kõigi osapoolte küsitlemine, meditsiiniliste ja psühholoogiliste ekspertiiside tulemused. Küsimustike koostamiseks on kahtlustatava enda ütlused väga olulised. Kui perekonnas on kasutatud terapeudi abi, ei ole paha ka sellest teada. Eriti palju

valetava katsealuse puhul on testieelseks ja -järgseks intervjuuks väga oluline, et katsealuse kohta oleks nii palju taustainformatsiooni kui võimalik.

Vastunäidustused testide tegemisel

EPI testide abil võib uurida isikuid, kelle suhtes ei ole füüsilisi ega psüühilisi (eriti emotsionaalseid) vastunäidustusi. EPI teste ei ole otstarbekas teha isikutele, kellel esineb psüühilisi haigusi (eriti mõtete ja taju häired) või on tuvastatud madal- või kõrgevererõhuti. Samuti ei ole psühholoog M. Flochi arvates otstarbekas selle testi abil uurida (Kuklase 1992):

- intellektuaalselt piiratud inimesi (valetamine ei kutsu esile piisavalt emotsioone);
- nn veendunud kurjategijaid (nende moraalil esineb väärorientatsioon, mis on takistuseks EPI töö eesmärkidele);
- retsidiivseid kurjategijaid (puudub hirm kuriteo paljastumise ees);
- kestva ja põhjaliku ülekuulamise läbinud isikuid.

Loomulikult on oluline ka testi läbiviija ausus.

EPI kasutamise võimalused Eesti kriminaalprotsessis

Rait Maruste ja Peep Pruksi (1992) arvates tugineks instrumentaaldiagnostika kasutamise võimalus kriminaalprotsessis kolmele eespool nimetatud faktile:

- 1) emotsionaalsete seisundite muudatused väljenduvad organismi füsioloogiliste funktsioonide dünaamikas;
- 2) muudatused ei allu isiku tahtele;
- 3) organismi reaktsioone on võimalik objektiivselt instrumentaalselt mõõta ja fikseerida.

Maruste ja Pruksi järgi pakub senise praktika analüüs EPI kasutamiseks kuritegude eeluurimiseks kahte lahendust:

- 1) EPI kui operatiiv-tehniline vahend erinevate uurimistoimingute läbiviimisel: ülekuulamine, läbiotsimine, isiku ja esemete äratundmiseks esitamine. Levinuim variant on EPI kasutami-

ne ütluste objektiviseerimiseks ülekuulamisel. See võimaldaks muuhulgas:

a) objektiivselt tuvastada ütlusi andva isiku suhtumist uuritava sündmuse kohta, leida ütlustes emotsionaalselt pingestatud kohad;

b) valida õige taktika ja korrigeerida seda kogu ülekuulamise kestel;

c) töötada välja uurimisversioone.

Saadud andmed ei ole tõendid, neid kasutatakse operatiivse informatsioonina, mis teatud juhtudel ja olukorras kergendab eeluurimist. Need andmed ei kajastu üheski protsessuaalses dokumendis ja loomulikult ei tohi neile viidata.

2) EPI kui ekspertiisi liik. Andmed omandavad siin kohtuliku tõendi tähenduse. Sellisel juhul tuleb kasutada teaduslikult põhjendatud meetodikat ning EPI rakendamine ning tulemused tuleb vormistada vastavalt kohtuekspertiisi teostamise ja vormistamise nõuetele, nagu tehakse näiteks Poolas. Suurema töömahu ja teatud eeltingimuste vajalikkuse tõttu tuleks EPI kasutamine ekspertiisi vormis kõne alla raskete kuritegude eeluurimisel.

Maruste ja Pruksi arvates on EPI tõsiteaduslik, efektiivne ja maailmapraktikas kasutatav meetodika ning tuleks kasutusele võtta ka Eestis. Seda võiks protsessuaalses mõttes käsitada psühholoogiaekspertiisi ühe alaliigina koos kõigi sellega kaasnevate õiguslike järeldustega. Nagu märgitud, on Olev Kuklase sõnul (suuline teade 26. II 2000) juba praegu EPI kasutamine Eestis võimalik ja isegi õiguslikult reguleeritud. Psühholoogia ekspertiisi juhendis ei ole ekspertiisi läbiviimise tingimused kuigi konkreetselt määratletud ja see võimaldab kasutada ka EPIt.

EPI on eriti kasulik kriminaalprotsessis järgmistel juhtudel (Maruste, Pruks 1992):

— Kui kahtlusaluseid isikuid on palju. Nende kontrollimine tavaliste meetoditega oleks töömahukas. Sellisel juhul suudab hästi ettevalmistatud testiseeria tuvastada ilmselt süüitud isikud lühikese ajaga ja nad kahtlusaluste ringist elimineerida. See omakorda võimaldab vältida süütute inimeste ruineerimist alusetute kahtlustega ning tühikäike vältides töötada õiges suunas.

— Testide läbiviimisel on spetsiifiline psühholoogiline mõju. On teada küllaltki palju juhtumeid, kus paljas teadmine EPI kasutamisest on viinud süü ülestunnistamiseni.

Kasutamine maailmas

EPIt kasutatakse umbes 19 riigis (Maruste, Pruks 1992). Instrumentaalmetoodikate väljatöötamisel ning juurutamisel on esirinnas USA ja Jaapan. Vaatamata mõningatele traditsioonidele selles vallas, on EPI kasutamine Euroopa riikides piiratud. Aktiivsemalt on uuritud ja kasutatakse EPIt Türgis, Poolas, Tšehhoslovakkias. Aktiivne oli EPI kasutamine ka endistes Jugoslaavia riikides. Üksikutel juhtudel on seda rakendatud Šveitsis. Pärast kümnenditepikkust vaheaega on nende probleemidega uuesti hakatud tegelema ka Saksamaal. Polügraaf on tuntud ja leiab praktikas kasutamist veel Lõuna-Koreas, Kanadas, Indias, Iraanis, Brasiilias, Argentiinas, Mehhikos jpt riikides.

EPI kasutamine on levinud ka väga paljudesse valdkondadesse. Peale eeluurimise, kohtumenetluse, kriminaalhoolduse, töölevõtu agentuuride jt organisatsioonide on see kasutust leidnud ka näiteks farmaatsias (*Polygraph*. . . 1985).

EPI KASUTAMISVÕIMALUSED EESTI KRIMINAALHOOLDUSES

Kriminaalhoolduse vajalikkusest

Parimaks kriminaalpoliitikaks peetakse head sotsiaalpoliitikat, mis arenenud riikides seisneb ulatusliku süsteemi väljatöötamises kuritegevuse ärahoidmiseks. Oluline roll mainitud süsteemis on kriminaalhooldusel. Enne selle rakendumist Eestis oli vangis viibivate inimeste osakaal talumatult suur (Raska, Kilk 1998). Näiteks aastal 1997 oli Eestis iga 100 000 elaniku kohta ca 300 vangi. Soomes oli vastav suhtarv 60. Et vangistus mõjub nii karistatud isikule kui kogu ühiskonnale pigem ruineerivalt kui kasvatavalt (Raska, Kilk 1998), siis kriminaalhoolduse põhifunktsiooniks on olla vangistusele alternatiiviks. See peaks soodustama

omalgatuslikku tegevust, vähendama ühiskonnas üldist vägivalda taset (Raska, Kilk 1998) ja võimaldama heastada kuriteoga tekitatud kahju.

Kriminaalhoolduse õiguslik regulatsioon Eestis

Raska ja Kilgi (1998) järgi jaguneb probatsioon ehk kriminaalhooldus hoolekandeks, mõjutamiseks ja järelevalveks.

— Hoolekanne on süüdimõistetu esmaste vajaduste rahuldamine, nagu näiteks peavarju, toidu ja riiete muretsemine, dokumentide, õppimis- ja töökoha saamisele kaasaaitamine ja õigusabi osutamine.

— Mõjutamine on abi ja õpetus ühiskonna nõuetega kohanemiseks ja toimetulekuks, sotsiaalsete oskuste õpetamine ning väärtuste kujundamine eriprogrammide kaudu.

— Järelevalve on kontroll süüdimõistetu käitumise ja tegevuse üle selleks määratud isiku poolt, kelleks on probatsiooniametnik (Eestis kriminaalhooldusametnik), järelevaataja, vajaduse korral ka politsei ja teised selleks volitatud isikud. Kriminaalhooldusseaduse järgi on järelevalve kriminaalhooldusametnike esmane funktsioon. EPI rakendamine kriminaalhooldusaluste suhtes kuulub kahtlemata probatsiooni järelevalvefunktsiooni hulka.

Kriminaalhooldus on sotsiaaltöö eriliik ja paikneb oma funktsioonilt politsei- ja sotsiaaltöö vahel (Raska, Kilk 1998). 1988. a jõustunud Eesti *Kriminaalhooldusseaduse* kohaselt on kriminaalhooldus valve kriminaalhooldusaluse käitumise ja temale pandud kohustuste täitmise järele ning kriminaalhooldusaluse sotsiaalse kohanemise soodustamine eesmärgiga ära hoida uute kuritegude toimepanekut.

EPI kasutamisest kriminaalhoolduses

Esimesi märke EPI kasutamisest kriminaalhoolduses võib leida 27 aastat tagasi USA Oregoni osariigi Portlandi linnast (*Polygraph*. . . 1985). Kriminaalhooldusametnike töökoormus oli liiga suur ja järelevalvealustega tegelemine ei olnud vajalikul tasemel võimalik. Kohalikul kohtunikul Beatty l tekkis mõte kasutada po-

lügraafi järelevalvealuste delikventse käitumise kontrollimiseks. Psühholoogia ja õigusala ekspertidele tehti ülesandeks luua usaldusväärne meetoodika, mis tagaks, et järelevalvealused usuksid sellesse ja annaksid endale aru, et õigusrikkumine viib vabadusekaotuseni. Esimeste katsealuste ring oli lai: sissemurdjad, röövlid, prostituudid, narkokurjategijad jt. Tulemused olid efektiivsed, programm levis ning sai populaarseks kogu osariigis. Edasine kaheaastane uurimus näitas, et umbes pooltele järelevalvealuste avaldas EPI positiivset mõju. EPI aitas õigusrikkujatel, kellel oli raske oma käitumist kontrollida, säilitada vabadust.

Rick Kurtzi sõnul (e-posti teade 5. XI 1999) kasutatakse EPI vahendeid USA kriminaalhoolduses peamiselt seksuaalkuritegusid toime pannud isikute puhul. Kirjeldatud isikute suhtes viiakse läbi perioodiliselt teste kontrollimaks, kas järelevalvealune ei ole vabaduses viibimise ajal uusi kuritegusid toime pannud.

EPI kasutamise võimalikkusest Eesti kriminaalhoolduses

EPI kasutamine Ameerikas ja meil esindavad kaht äärmust:

Ameerika Ühendriikides ja Kanadas on vale psühhofüsioloogilise avastamise tehnikate kasutamine väga levinud. Testide läbimine on paljudes valitsusasutustes isegi kohustuslikuks tehtud. Kui mõnes organisatsioonis piirduakse ainult töölevõtutestiga, siis *National Security Agency*, *Central Intelligence Agency* jt valitsuse kaitse ja turvalisusega seotud organisatsioonide töötajad peavad teste läbima regulaarselt (Rick Kurtzi e-posti teade 5. XI 1999). Ainuke poliügraafi puudutav seadus, mis Washingtonis on vastu võetud (*Polygraph Employee Protection Act* 1988. a-st), püüab ohjeldada selle kasutamist erasektoris ja neis vähestes situatsioonides, kus see siiski lubatud on, kasutatakse seda väga ulatuslikult (Honts 1991).

Ent Eestis võib EPI temaatika nimetamine tekitada otsekohe eelarvamusi ja negatiivseid hoiakuid, ilma et sellesse lähemalt süüvitaks.

Vaatamata kirjeldatud erinevustele on hakatud EPIt ka Eestis kasutama ja selle tulemused on olnud efektiivsed. Omaette küsimus tekib EPI integreerimisel kriminaalhoolduses selle vajalikkusest ja perspektiividest. Kui EPIt hakataks ka meil krimi-

naalhoolduses kasutama, võib arvata, et nii nagu Ameerikaski, leviks vastav tehnoloogia ka paljudesse teistesse valdkondadesse. See asjaolu omakorda nõuab, et EPI kasutamine oleks seadustega enam reguleeritud.

On küll avaldatud arvamust, et kriminaalhoolekannet nagu ka paljusid muid sotsiaalseid institutsioone ei saa lihtsalt ühest kultuurist teise ümber istutada (Raska, Kilk 1998), aga tegemist võib ju olla substraadiga, mida uutes sotsiaalsetes, majanduslikes ja kultuurilistes tingimustes annab omal kombel juurutada (*Probation*. . . 1965: 6). Eestis on juba nagu Soomes, Rootsis, Saksamaal, Inglismaal, Jaapanis, Austraalias ja USAs loodud legistatiivne alus vabatahtlikele ja konsultantidele töötamiseks kõrvalt kriminaalhooldusametnikega. Konsultantide hulgas võivad töötada tõlgid, psühholoogid ja ka EPI-spetsialistid.

Nagu ülalpool kirjeldatud, võib EPIt kasutada kriminaalprotsessis mitmel tasandil. Niisamuti võib psühholoog esitada kriminaalhooldusala suhtes sooritatud EPI testi kohtule eri tasandil: tunnistajana, spetsialistina või eksperdina (Kompus 1999).

— Tunnistajana on oluline anda erialastest teadmistest lähtuv kirjeldus meetodika, esitatud küsimuste ja sellele järgnenud füsioloogiliste reaktsioonide kohta, mida aparatuur registreeris. Järelduste tegemine on siin teisejärguline.

— Spetsialistina annab psühholoog kohtule üldteoreetilisi selgitusi EPI temaatika kohta ning spetsialistina hinnangu testi käigus saadud tulemustele. Loomulikult võib spetsialist oma kogemustele ja teadmistele tuginedes osutada abi ka teistele ametkondadele.

— Eksperdina annab EPI-spetsialist temale esitatud materjalide ning ta enese tehtud erialase uuringu alusel uurijale või kohtule konkreetsed vastused tema kompetentsi kuuluvatele küsimustele.

Kui spetsialistina on võimalik olemasolevast taustainformatsioonist, tõenditest, kasutatud meetodikast ja teistest vahenditest lähtudes anda tulemustele tõenäosuslik hinnang, mis teoreetiliselt ei saa kunagi olla 100%, siis kohtus eksperdina esinedes on EPI-uurija hinnangu! märksa enam kaalu võrreldes tunnistaja või spetsialisti osaga. Esimesel juhul ei tohiks olla tegemist rangelt tõendiga, vaid iseloomustava materjaliga *à la*: sellele küsimusele reageeris kahtlusalune pulsi kiirenemisega, sellele mitte. Teisel juhul võib eksperdi arvamus olla piisav, et kriminaalhoold-

dustöötaja vormistaks erakorralise ettekande (Kriminaalhooldus-seadus. 1997) ja esitaks selle kohtule kriminaalhooldusalusele vabaduskaotuse kohaldamiseks. Nii on see näiteks Ameerikas Kentucky osariigis (Rick Kurtzi e-posti teade 5. XI 1999).

Kentucky osariigis võib kohus seksuaalkuriteo toime pannud isikut pärast vanglakaristust või ka ilma selleta kohustada osalema vastavas programmis (*Sex Offender Program*, Rick Kurtzi e-posti teade). Programmi viib läbi kriminaalhooldusametnikust, psühholoogist ja EPI-spetsialistist koosnev meeskond. Otsest määratakse kriminaalhooldusalune kriminaalhooldustöötaja järelevalve alla. Psühholoog ja EPI-spetsialist on konsultandi rollis. Psühholoogi ülesandeks on tegelda järelevalvealuse isiklike probleemidega, mis võivad olla kuriteo toimepanemise põhjuseks. EPI-spetsialisti ülesandeks on tuvastada, kas süüdimõistetu on psühholoogile rääkinud kõigist oma kuritegudest. Esimese testiga kontrollitakse üle kogu elulugu. Selle ebaõnnestumisel saadetakse katsealune tagasi psühholoogi juurde. Kui ka see ei anna soovitud tulemusi, võidakse järelevalvealune saata kohtuotsusega kinnipidamiskohta. Esimese testi edukal läbimisel määratakse järelevalvealusele kohtu korras edasiste testide sagedus: üks kuu, kolm kuud, kuus kuud jne. Edasised testid puudutavad ainult ajavahemikku, mis on möödunud viimasest testist, ja kui mõni nendest peaks ebaõnnestuma, tuleb järelevalvealusel minna vanglasse. Rick Kurtzi (e-posti teade 5. XI 1999) sõnul on tegemist kõige odavama viisiga kriminaalhooldusaluse valvamiseks 24 tundi ööpäevas.

Seksuaalkuritegude uurimisel ja neid kuritegusid toime pannud kurjategijate kriminaalhoolduses on EPI-l võrreldes teiste kuriteotüüpidega ilmselt kõige olulisem roll. Nimetatud kuritegude puhul on tõendusmaterjalide leidmine eriti raskendatud ja kuriteo sündmused leiavad tihti aset üks-ühele situatsioonides. See tähendab, et isikud võivad kannatanu ja kahtlusaluse rollis anda vastuolulisi ütlusi, aga tunnistajaid asjaoludesse selguse toomiseks ei ole. Muid faktilisi andmeid on samuti vähe või puuduvad need üldse. Siin aitab EPI füsioloogiliste reaktsioonide põhjal esitatud küsimustele või teistele stiimulitele tuvastada sündmuse tehiosid.

Nii nagu EPI aitab tuvastada kuriteo toimepannud isikuid, aitab see ka kindlaks määrata, kas süüdistusteks on reaalset alust. Iseloomuliku näite selle kohta annab C. Gugas (1985), kes on EPI-spetsialist California osariigis.

C. Gugas väidab, et Hollywoodis tuleb paljude teiste piirkondadega võrreldes eriti tihti ette alusetuid süüdistusi alaealiste väärkohtlemises. Põhjuseks on kuulsate meediastaaride materiaalsed võimalused, millest alaealised fännid tihti ebaausate võtetega osa soovivad saada. See on samasuguste süüdistuste suhtes tekitanud eelarvamusi kohalike võimuorganite hulgas. Samuti on mõjutanud eelarvamuste tekkimist ka paljud lahutusprotsessid, mille käigus naised taotleavad laste väärkohtlemise süüdistuse abil eeliseid lahutusprotsessis. Kahtlustatavale tähendavad sellised süüdistused suurt hulka probleeme. Kui tegemist on näiteks õpetajaga, siis vabastatakse ta töölt juba enne kohtuotsust, tuleb maksta suuri kaitsmiskulusid ja külge jääb stigma, millest on raske vabaneda. Californias tuleb selliste süüdistustega isikul leida ise endale uurija, kes otsiks tõendeid kahtlustatava süütuse tõendamiseks. Tavaliselt ei ole ka politseinikud piisavalt vilunud tegelemaks selle väga delikaatse teemaga ja pinnapealsest küsitlusest ei selgu, kas last on "õpetatud" rääkima või mitte. Ekslikult süüdistatavate puhul on EPIst antud juhul suur abi aitamaks vabaneda juba ette süüdimõistmisest. Gugasi (1985) arvates on väga oluline, et EPI-spetsialist keelduks eksperimendist, kui puuduvad kaalukad tõendid süüdistuseks.

Arutlustes EPI rakendamise võimaluse üle Eesti kriminaalhoolduses on tuginetud peamiselt teiste riikide kogemustele ja teadmistele, sest Eestis on seda veel väga vähe kasutatud. See tõttu on Eestis veel võimalik otsustada, milline kaal anda EPI tulemustele. Selleks on oluline hoolikamalt tutvuda vastava tehnoloogiaga ja õppida mujal maailmas saadud kogemustest. Eelkirjeldatud näidete põhjal aga võib öelda, et kriminaalhoolduses nõuab EPI kasutamine mõne teise valdkonnaga võrreldes väga suurt usaldusväärust.

EPI kasutamise eetilised probleemid

Eetilistest normidest EPI kasutamise puhul kriminaalhoolekandes on käesoleval juhul keeruline rääkida, sest Eestis puudub nii EPI

eetika koodeks kui sotsiaaltöö eetika koodeks, millest juhinduda võiks (Tiko, Põldvere 1988). Seevastu Ameerika Polügrafistide Assotsiatsioonil (APA) on olemas EPI kasutamist reguleeriv eetikakoodeks (<http://www.polygraph.org/apa1.htm#code>). APA koodeks kajastab kõiki üldisi eetilisi norme, millest tuleb kinni pidada: igas olukorras kõrge professionaalsuse säilitamine; moraalse ja eetiliste standardite austamine; teiste inimeste respektimine; poliitiliste, majanduslike või isiklike motiivide vältimine oma töös. Kirjeldatakse ka katsealuse õigusi; protseduurireegleid; definitsioone ja termineid; nõudeid testi läbivijale; nõudeid testi koha ja tingimuste suhtes; nõudeid testi, eeltesti ja tulemuste skoorimisele. Eraldi on sätestatud eetilised normid seksuaalkurjategijate testimisele ja EPI kasutaja hariduse nõuded.

Paljudes tekitab kindlasti negatiivseid tundeid mõte, et inime ne on kinnitatud "katseloomana" juhtmete külge ning ainult talle endale mõeldud emotsioonid ning nende kaudu ilmnevad hoiakud on teistele avatud ja loetavad. Tegelikuses on EPI kasutamine üsna rangelt vabatahtlik. See võimaldab inimesel oma süütust tõestada. Siinjuures aga tuleb arvestada asjaoluga, et EPI testist keeldumise korral võib keeldujale juba ette jääda külge süüdlase märk, sest paljastusehirm tundub kõrvalseisjale ainsa põhjusena keeldumiseks. See süvendab kahtlusi ka uurijas, kes vastavalt püstitatud versioonidele üritab kuritegusid lahendada. Huvi kasutada EPIt õiguskaitseorganites on jälle täiesti arusaadav, sest kuritegevuses kasutatavad vahendid on alati esimeste omast ees olnud ja EPI näib olevat suurepärane võimalus seda vahemaad natuke vähendada.

Siinkirjutaja jaoks on kriminaalhoolduses EPI kasutamine mõeldav ainult kohtu korras määratud piiranguna. Seepärast tundub, et süüdimõistetule erilist valikuvõimalust ei jäeta: kas nõustuda piirangutega või keelduda EPI testidest ja minna kin nipidamiskohta. Siinkirjutaja nõustub prof K. Urponeni (1988) arvamusega, et ühiskondliku eetika tuumaks on kollektiivse heaolu maksimeerimine. Selle nimel ja riigi toime tõhustamiseks on teatud sekkumine lubatud. Kriminaalhooldus ei tähenda pelgalt kurjategijate ümberkasvatamist. Kuritegudele kalduvate ja kuritegusid toime pannud isikute kohtlemine on avaramas tähenduses kultuuriküsimus, mille all mõeldakse oskust ja tahet konstruktiivseks koostööks ühiskonna üldise heaolu nimel (Raska, Kilk

1998). Samuti on kurjategijad võimalikest tagajärgedest enne seadusevastase teo toimepanemist üldjuhul informeeritud. Vaatamata probatsiooni kitsendustele säilib selle tähtsamaid omadusi: ta ei eralda seaduserikkujat ühiskonnast ega takista tal täitmast oma kohuseid perekonna, kogukonna ja ühiskonna ees. Rohkem tähelepanu peaks pöörama sellele, mida probatsioon suudab anda ning mida ta suudab ära hoida ja ennetada. Ilmselt eelistab suurem osa kinnipeetuid vanglale piirangutega vabaduses viibimist.

Vaidlusi EPI kasutamise eetiliste aspektide üle Eestis veel niipea näha ei ole, sest need probleemid tekivad alles instrumentide komplekti aktiivsema kasutuselevõtmisega.

LÕPETUSEKS

EPI temaatika on Eestis võõras ja kirjandust selle kohta leidub vähe. Kõige olulisem töö, mis Eestis sel alal on ilmunud, on TÜ õigusteaduskonna õppejõu Peep Pruksi venekeelne monograafia 1992. aastast. Sellele vaatamata on käesoleva artikli kirjutamisel tekkinud teatud ettekujutus aparatuuri efektiivsusest ja kasutamisevõimalustest kriminaalhoolduses.

EPI kasutamine on üldiselt võimalik, aga selle rakendamine kriminaalhoolduses nõuab veel paljude takistuste ületamist:

— Testi tulemused peavad saavutama suure usaldusvääruse. EPI kasutamisel sellisel kujul, nagu see toimub Ameerikas, on see eriti oluline: EPI-spetsialisti arvamus on väga kanoniseeritud ja võib olla ainsaks kinnipidamise asjaoluks.

— Nimetatud eesmärgi saavutamiseks tuleb luua süsteem EPI-spetsialistide või -ekspertide koolitamiseks, muretseda aparatuur ja leida sobivad inimesed, kellel oleks vähemalt psühholoogi eriharidus ja teadmised kriminalistikast.

— Kriminaalmenetluses on EPI kasutamine praegu mingil tasemel võimalik, kuid kriminaalhoolduses on vaja põhjalikumaid seadusi.

— Kõige olulisem on kirjeldatava tegevusala litsentseerimine ja kontroll selle üle. On väga tähtis, et aparatuuri kasutamine ei väljuks kontrolli alt. Selle vastu peaks aitama ka aparatuuri muretsemise litsentseerimine. Paljud EPI tehnikat valmistavad kompaniid (näiteks Lafayette Instrument Co.) nõuavadki ostjatelt

Ameerika Polügrafistide Assotsiatsiooni või mõne teise aktsepteeritud ühingu litsentsi. Tuntuimatest firmadest võib veel nimetada C. H. Stoeling Co-d ja Axciton Systems'it.

— Aktiivselt tuleb tegelda aparatuuri standardiseerimise ja kohandamisega meie kultuuris. Sellest sõltub EPI kasutatavuse väärtus. Eriti oluliseks peab siinkirjutaja tähelepanu pööramist meetodikale ja neutralisaatorite uurimist erinevate testitüüpide tingimustes. Näiteks peetakse eelkirjeldatud andmete põhjal GKT-testi usaldusväärsemaks kui CQT-testi, kuid viimane on Ameerikas kõige enam levinud ja kriminaalhoolduses valdav. Ka siinkirjutajal puudub teoreetiliste andmete põhjal täielik usaldus viimati nimetatud testitüübi suhtes, kuid ilma empiirilise kogemusega on raske objektiivseid hinnanguid anda.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et EPI on küllaltki perspektiivikas ala. Eeluurimisel aitaksid testid vältida asjatuid ülekuulamisi ja kahandada kahtluseluste ringi (Honts, Perry 1992; Lykken 1981; Raskin 1986) ning kriminaalhoolduses oleksid need odavaks võimaluseks tuvastada, kas kriminaalhooldusalune on toime pannud uusi õigusrikkumisi. EPI-le professionaalselt lähenedes suureneks selle usaldusväärsus ja kriminaalhooldusalustel tõuseks motiivatsioon hoiduda uutest kuritegudest ning säilitada vabadus.

Kirjandus

- Allik, Jüri 1998. Psühholoogia ajalugu. Loengukonspekt.
- Ben-Shakhar, G., J. J. Furedy 1990. *Theories and Applications in the Detection of Deception. A: Psychophysiological and International Perspective*. New York: Springer
- Devitt, M. K., C. R. Honts, L. Vondergeest 1997. Truth or Just Bias: The Treatment of the Psychophysiological Detection of Deception in Introductory Psychology Textbooks. — *The Journal of Credibility Assessment and Witness Psychology*, Vol. 1, No. 1, pp. 9–32
- Dulov 1970 = A. B. Дулов. *Введение в судебную психологию*. Москва: Юридическая литература
- Freud, Sigmund 1999. *Inimhinge anatoomiast*. Komment. J. Allik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Gugas, C. 1985. Child molestation examinations. — *Polygraph Update*, Vol. 4, No. 2

- Honts, C. R. 1991. The emperor's new clothes: Application of polygraph tests in the American workplace. — *Forensic Reports*, 4, pp. 91–116
- Honts, C. R., M. V. Perry 1992. Polygraph admissibility: Challenges and changes. — *Law and Human Behavior*, 16, pp. 357–379
- Iacono, W. G., Ch. J. Patrick 1987. What psychologist should know about lie detection. — *Handbook of Forensic Psychology*, pp. 460–469
- Јагошевски 1985 = М. Г. Ярошевский. *История психологии*. 3-е изд. Москва: Мысль
- Kette, G. 1987. *Rechtspsychologie*. Wien, New York: Springer
- Компус, Т. 1999. Kohtupsühhologia. Loengukonspekt.
- Краепелин, Е. 1896. Der psychologische Versuch in der Psychiatrie. — *Psychologische Arbeiten*. 1. Auflage, S. 1–91
- Kriminaalhooldusseadus. 1997. — *Riigi Teataja*, I, nr 4, art. 62
- Kuklase, Olev 1992. "Valedetektsiooni" testid ja nende kasutamise võimaluste analüüs. Diplomitöö.
- Lykken, D. T. 1981. *A Tremor in the Blood: Uses and Abuses of the Lie Detector*. New York: McGraw-Hill
- Maruste, Rait, Peep Pruks 1992. Emotsionaalse pingest instrumentaaldiagnostika (EPI) e. polügraafi (valedetektor) kasutamise võimalustest. — *Kriminaaljuristika aktuaalseid küsimusi*, II. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Polygraph surveillance. Forging new and Exciting Frontiers. 1985. — *Polygraph Update*, Vol. 5, No. 3
- Probation and Other Non-Institutional Measures*. 1965. Third United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders. Stockholm: United Nations, p. 6
- Pruks, Peep 1992a. Polügraafi andmete olemusest. — *Kriminaaljuristika aktuaalseid küsimusi*, II. Tartu: Tartu Ülikool
- Pruks 1992b = П. Прукс. Уголовный процесс: Научная "детекция лжи". Tartu: Tartu Ülikool
- Raska, Eduard, Galina Kilik 1998. Sotsiaaltöö roll kuritegevuse ennetamisel ja seaduserikkuja kohtlemisel. Sotsiaaltöö muutuv ühiskonnas. Ettekanded.
- Raskin, D. C. 1986. The polygraph in 1986: Scientific, professional and legal issues surrounding the application and acceptance of polygraph evidence. — *Utah Law Review*, pp. 29–74
- Reid, J. E., F. E. Inbau 1977. *Truth and Deception. The Polygraph ("Lie-Detector") Technique*. Baltimore

- Römer, A. 1985. Zur Anwendung der tatbestandsdiagnostischen Assoziationsmethode. — *Erfahrungen und Ergebnisse. Kriminalpsychologie und Kriminalpsychopathologie*. Hrsg. H.-U. Jähmig, E. Littmann. Medizinisch-juristische Grenzfragen. Bd. 16. Jena: VEB Gustav Fischer Verlag, S. 76–87
- Steller, M. 1987. *Psychophysiologische Aussagebeurteilung: Wissenschaftliche Grundlagen und Anwendungsmöglichkeiten der "Lügendetektion"*. Göttingen, Toronto, Zürich: Verlag für Psychologie C. J. Hogrefe
- Tent, L. 1967. Psychologische Tatbestandsdiagnostik (Spurensymptomatologie, Lügendetektion). — *Handbuch der Psychologie in 12 Bänden. Forensische Psychologie*. Hrsg. U. Undeutsch. Band 11. Göttingen: Verlag für Psychologie C. J. Hogrefe, S. 185–259
- Tiko, Anni, Salli Põldvere, 1988. Sotsiaaltöö väärtused ja eetika. Sotsiaaltöö muutuvus ühiskonnas. Ettekanded
- Trovillo, P. V. 1939. A history of lie detection. — *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 29, pp. 848–881
- Urponen, Kyösti 1988. Sotsiaalpoliitika eetilised lähtekohad. Sotsiaaltöö muutuvus ühiskonnas. Ettekanded
- Wertheimer, M., J. Klein 1904. Psychologische Tatbestandsdiagnostik. Ideen zu psychologisch-experimentellen Methoden zum Zwecke der Feststellung der Anteilnahme eines Menschen an einem Tatbestand. — *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik*. Bd. 15, Nr. 1, S. 72–113

MARGUS TÕNISSAAR (sünd. 1971. a) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia ja sotsiaaltöö erialal 2000. a. Praegu psühholoogia osakonna magistrant.

ARVUSTUS

MONOGRAAFIA JUHAN SÜTISTEST

Oskar Kruus. *Juhan Sütiste: Elukäik ja looming.* Tallinn: Eesti Raamat, 2000. 255 lk.

Monograafial Juhan Sütistest on mitmekülgsest viljaka Oskar Kruusi kirjanduslikus tegevuses silmapaistvalt eriline koht ja tähendus. Üliõpilasaastate kirjutisi kõrvale jättes on see O. Kruusi senise kirjandusteadusliku tegevuse algus ja ots. Mitte et tegija ise oleks nõnda kavatsenud. 1959. a valminud kandidaaditööd "Juhan Sütiste elu ja looming (kuni 1934. aastani)" ei lubatud tookordsete ülemuste silmis ideoloogiliselt kahtlaseks muutunud O. Kruusil kaitsta. Kuid J. Sütiste püsis kõige muu kõrval uurija huviväljas pidevalt, nagu osutavad aeg-ajalt ilmunud eri laadi publikatsioonid.

Muidugi on ajaloo õelad kapriisid kahetsusväärsed ning usinale töömehele pidid need mõjuma hingeliselt muserdavalt. Seda enam on põhjust rõõmustada, et O. Kruus on nüüd võinud oma põlise uurimisaine kirjandusvälistest teguritest häirimata väärilise lõpuni viia. O. Kruusi monograafia pakub lugejale süvenenud ja tänuväärse mitmekülgse käsitluse J. Sütiste elust ja loomingulise tegevuse eri tahkudest, mis kõik on esitatud hoolikalt iseloomustatud kirjanduselulisel ja ajaloolisel taustal. Mõnes alapeatükis (näiteks "Milline on vabakirjaniku põli", "Vaikiva oleku tekkimine" ja "Esimesel sovetlikul aastal") tiheneb ajastu andmesitiku esitus nii küllaseks, et vaadeldav kirjanik taandub peaaegu teisele plaanile. Kuid ärgu võetagu seda kui puudusele osutamist. Pigem vastupidi. Sellisena on monograafia huviga loetav ka neil, kellele käsitletav autor ei pruugi olla esmane huviobjekt.

J. Sütiste on neid eesti kirjanikke, kelle tõus vaimsete väärtuste loojaks teostus eelkõige sotsiaalsetest eeldustest ja oludest jõuga väljamurdmise toel. "Hää saatus" — nende sõnadega alustas J. Sütiste sonetitsükli "Arm" — etendas neil puhkudel noore inimese isikliku tubliduse kõrval siiski alati ka oma kaasaaitavat rolli. Biograafilisi seiku tähelepanelikult fikseerides on O. Kruus J. Sütiste kujunemisloost ja isiksusest andnud elava ja usaldusväärse pildi.

Ilmekalt ja otstarbekas liigenduses toob monograafia esile J. Sütiste loomingu, millest lugejate enamik tunneb ja armastab vahest küll kõigepealt luulet. Luuletuskogude ja poemide iseloomustuse kõrval on O. Kruus teraselt jälginud ka perioodikasse jäänud värsse. Kogude üldiseloomustustes on suuremat tähelepanu pühendatud eriti iseloomulikele signaalluuletustele, püüdes — uurijale tunnuslikult ja mõnikord küllap liigagi püüdliselt — selgitada luuletuste tekkimise algtoukeid. Kas lüüriliste luuletuste puhul peaksime tõsimeeli rääkima prototüüpidest, on mu meelest üsna küsitav. Piinliku täpsusega on O. Kruus jälginud J. Sütiste luuletuste edasist käekäiku, tõlkimist ja taasavaldamist hilisemates valimikes. Nagu sel puhul ikka, on midagi ka märkamatat jäänud (näiteks luuletused “Lumes ja päikeses”, “I.N.R.I.” ja “Sinu riik tulgu” ei ole jäänud ainult kogudesse *Ringkäik* ja *Valgus ja varjud*, vaid leiduvad ka G. Grünbergi koostatud valimikus *Kui tõmbetuul on luuletaja saatus*, mis monograafias muidu on arvesse võetud). Tasakaaluka ülevaate annab O. Kruus J. Sütiste luulekogude ilmumisjärgsest kriitikast. Omaette väärtuseks on võimaluste piires täpsed andmed luuletuskogude tiraažide ja autorihonoraride kohta, samuti kultuurkapitali osa märkimine loovisiksuse toetamiseks.

“Sütistet oleks edaspidi vaja rohkem tõlkida Lääne-Euroopa keeltesse, kummaline on tema puudumine soome keeles,” on üks O. Kruusi lõppjäreldusi (lk 250). Küllap nii. Kuid kardan, et vähemalt praegu jääb tõlkimislootus ainult soovunelmaks, sest luule on mujal maailmas (ja meilgi) vahepeal liiga põhjalikult muutunud.

On ootuspärane, et süvenenud ning detailideni ulatuvalt põhjalik käsitlus muudab mõndagi seni käibinud arusaamades. Luuletuskogu *Südasuvi* analüüsides on O. Kruus veenvalt kummutanud kujutluse, mis seostas J. Sütiste luule võitlusmeele taltumise 1934. a riigipöördega. Ilmselt ongi nii, et töötavate tänavate protestiluule vaibumist ja uute, sealhulgas “positiivsete” toonide tulekut põhjustasid autori eluläheduslikud arusaamad, kuid vahest ka vihane äärmusparempoolsete ringkondade kriitika. Kuid mitte ainult see. Täiesti arvestatav on seegi, et senine ainek võis luuletajale tunduda ammendatud ning tuli asendit teisendada.

Vähem veenev ja praeguses ajas vahest isegi tarbetu tundub O. Kruusi pingutus vabastada J. Sütiste nõukogude luuletaja mainest. “Maakera pöördub itta” ja “Tervitus teile, võidukad väed!” jäävad muidugi tõsiasjadeks. Kuid “Umsed päevad” (välja arvatud avaluuletus) pole, hoolimata N. Andreseni soovitude arvestamisest (“kaasautoriks” ei riskiks teda ometi ülendada) mingi eriliselt sovetlik (O. Kruusi meelisepiteete) luule, vaid vägivallavõimule vastandatud hümn armastusele, kodumaale

ja vabadusele. On usutav, et J. Sütiste võis pärast "Maakera pöördub itta" avaldamist uue võimu suhtes varsti reserveerituks muutuda. Muide, ühel jutujamisel ütles B. Alver mulle, et oma viimase Tartus käigu ajal 1944. a lõpul oli J. Sütiste ka Talvikute juurde sisse astunud ning neid võimaliku ahistamise eest hoiatanud. Ometi töötas J. Sütiste samal ajal näidendite "Laviin liigub" ja "Laviin puruneb" kallal, mille "sovetlikku seisukohta" (lk 233) väljendavas lahenduses O. Kruus ei kahtle. (Asjatu on sel puhul kolleege ironiseeriv lause lk 233: "Eesti nõukogude näitekirjanduse uurijad on jätnud tähele panemata, et venda-paigutamine erinevatesse poliitilistesse leeridesse pole mitte August Jakobsoni leiutus, vaid see au kuulub Sütistele." Tegelikult mitte sedagi au, kui meenutame kas või M. Metsanurka või Eessaare Aadut.) Vahest kõige täpsema iseloomustuse J. Sütiste suhetele võimuga on O. Kruusi koostatud kogumikus *Mälestusi Juhan Sütistest* siiski andnud N. Andresen: "Sütiste tunnetas kord "vaikivat olekut" konformistlikult. [...] Juunipöörde ja sellele järgnevad pöördelised sündmused võttis Sütiste vastu ilmselt kui paratamatud, olemuselt kui vajalikud. Olemasolev oli tema silmis õigustatud, kui mitte enam, siis osaliselt. Sütiste ei olnud mässaja, vaid ehitaja, selline, kes küll ei küsi, mis pinnas kannab ehitust" (lk 185).

Järgnevalt mõningaid hajamärkusi ja küsitavusi.

Lk 88 loeme, et pärast luuletuse "Riigilipu all" avaldamist "saatis vapside organisatsioon Eesti Rahvuslaste Klubi "Loomingu" toimetajale ja ajalehtedele" protestikirja. Ettevaatamatu ühendamine? Vapside organisatsioonid likvideeriti pärast 1934. a märtsi, Eesti Rahvuslaste Klubi toimis iseseisvuse lõpuni ning andis 1933. aastast välja ajakirja *ERK*, mille toimetuses ja kaastööliste hulgas oli tooniandev radikaalselt rahvuslikult meelestatud intelligents (E. Kant, H. Moora, T. Lippmaa, J. Aul, O. Loorits, G. Ränk jt). Puutepunkte vapsidega oli vahest kõrgendatud rahvuslikkuse nõudes. Nõnda esines *Võitluse* kirjandusideoloog Juhan Kulmen ka ajakirjas *ERK*, seal Hanno Kulmeni nime all ja lähisugulaslikus stiilis Juhan Viigant-Viidanguga. Aga sellest ei piisa, et samastada vapsid ja *ERK*.

Sütistelikult nihestatud tundub O. Kruusi suhtumine arbujaatesse. Tsiteerinud J. Sütiste luuletuse "Sügisballil" viimase stroofi (lk 130), jätkab O. Kruus resoluutses toonis: "On aeg tunnistada, et Sütiste kohvikuluuletused on nii oma mõtetelt kui ka stiililt äravahetamiseni sarnased noorte arbujaate, eriti Heiti Talviku luulega. Kas ei ole Talviku "Lauliku hommikus" samasugune irooniline ja üleolev, purjutamisega uhkeldav hoiak?" Ei ole seniajani suutnud tabada ei J. Sütistel ega H. Talvikul üleolevat purjutamisega uhkeldamist. Irooniat küll, mis H. Talvikul ula-

tub koguni enesejälestuseni. Sealsamas kinnitab O. Kruus, et ballaadis "Don Ramon" "tõi Talvik eesti luulesse varem mitteesinevad peeretamise motiivi", millest J. Sütiste kohemaid teisendatult kinni hakkas. Ei ole H. Talvikul selles küll paraku prioriteeti, sest kui see motiiv ei esine juba rahvaluules, siis kindlasti on püksituule tõhususest kirjutanud juba lauluisa Kreutzwald *Kalevipoja* XI loos. Ent jäägu mõeldavad sarnasused ning kes-keda-mõjutanud-küsimus. Täiesti pärapoeesialikust vaimust on pärit väide, et vasakpoolsete poeetidega võrreldes olid arbujad "kurdid ja pimedad sõjaohu suhtes" (lk 180). Nagu polekski H. Talvik avaldanud juba 1934. a tsükli "Dies irae" ning selle järel luuletused "Öö" ja "Loojak". Ja mis muu kui ohutunne kannab U. Masingu luuletust "Tontide eest taganejate sõdurite laul", mis autori sõnutsi sündis 1933. a Saksamaal fašismi võidumarsi ajal kogetu tõukel? Poemi "Lohe vari" ajendas teatavasti kirjutama fašistliku Itaalia kallaletung Abessiiniale. Loodud 1935–1941, ei jõudnud see teos küll lugejateni, kuid niisama varjutatuks jäi U. Masingu luule pärast kogu *Neemed Vihmade lahte* üldse. Mis muu kui ohuelamus kannab B. Alveri luuletusi "Kantsler", "Maru" I ja II ning "Linna taga"? Ja A. Sanga luuletused "Inimsoohämarus", "Uned", "Laupäev" ja "Teekond". Ning K. Merilaasi "Tuul", "Ärkamine" ja "Kaaren". Ohuline on ju ka B. Kangro muistsete nägemuste tume maailm, kõnelemata 1940. aastal loodud võimsast sümbolluuletusest "Katku ajal", mis kutsub lakkamatule valvusele ja vastupanule. Mõõngem, et ajaängistus avaldus arbujade luules eelistavalt üldistavate sümbolite kaudu ega markeeritud tavaliselt konkreetseid sündmusi nagu "vasakpoolsete poeetide" luule sageli. Kuid seepärast ei olnud nad veel "kurdid ja pimedad". Kummaline tundub vaid, et veel nüüdki tuleb neid kaitsta pärapoeesialike arusaamade eest.

Ei oska näha *Uue Eesti* ja *Varamu* tolerantsust riigivanema auhinaga pärjatud J. Sütiste avaldamises. Iseasi, kui *Varamu* avaldanuks A. Orase *Akadeemia*-esseid. Siis küll. Lk 186 kirjutab O. Kruus: "Eesti Vabariigi lõpu aegu osutub Sütiste kõige silmapaistvamaks teoseks pikk essee "Meie uusromantika pärapoesia", mis kummalisel kombel ilmus parempoolse ajakirja "Varamu" kahes viimases vihikus (nr. 5 ja 6)." Mida kummalist siin? Essee on kirjutatud laitmatult varamulikust vaimust ning oponeerib *Akadeemiat* ja selles esteetiliselt domineerivat A. Orast ning arbujaid, kellest ainult K. Merilaas korraks *Varamusse* ekssis. Valitud kirja vorm Vabadussõjast osavõtu eest saadud sõdurikrundi töötavale sõber Olevile rõhutab autori kodanikutruudust. Kummaline on pigem see, et veel enne, kui *Varamu* viimse numbri trükitähtsuse jõudis kuivada, kirjutab J. Sütiste uues vaimus teose "Maakera pöördub itta".

O. Kruus on veendunud viljelnud vestestiilile lähenevat esitusviisi. Küllap võib uskuda, et nõnda on uurimus laiemale ringile meelepärasem ja ladusam lugeda. Kuid see laad ahvatleb ka liigselt kirjeldama, vähe olulistest seikadest jutustama või muidu libedale. Üsna karmilt kõlab lause lk 113: "Nii oli võimuahne K. Päts vapside totalitaarseid huvisid väljendava põhiseaduse toel koondanud võimu enda kätte, kuigi 60-aastasena oluaks tal aeg erru minna." Väärt õpetus. Aga oh neid poliitikuid ja riigijuhte meil ja mujal maailmas! Kirjanikest harrastuskalastajate loetelu puändiks teatab O. Kruus külauudislikult: "Hindrey suhted naisega olid üpris jahedaks muutunud ning ta armastas järvede ääres suve pikaks venitada. Sütistid olid aga õnnelikud ega üürinud suvilat, vaid luuletajale piisas ka paaripäevasest kalaretkest" (lk 82). Piisab neistki näiteist.

Milliseid eriarvamusi lugejail tekkida võiks, on ometi selge, et O. Kruus on J. Sütistet uurides ning tulemused terviklikuks käsitluseks kokku võttes teinud ära tänuväärse töö. Lugejale oluaks ilus vastutulek, kui raamatu lõpus leidunuks nimeregister, sest olulisena tunduvaid viiteid paljudele eesti kultuuris toiminud isikutele on monograafias tihedasti. Pepsile lugejale võib J. Sütiste ju tunduda liiga selge ja lihtne. Kuid on salgamatu tõsiasi, et 1930. aastate luulesse kirjutas J. Sütiste võõrandamatult omapärase peatüki, millela eesti lüürika oleks võrratult vaesem.

Karl Muru

JUMALAD, VAARAOD JA AJALUGU

Sergei Stadnikov. Vana-Egiptuse kultuurilugu: Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn: Kodutrükk, 1998. 460 lk.

Viimase kolme aasta jooksul on Eestis ilmunud rohkem muistse Egiptuse teemalist kirjandust kui kogu 20. sajandi jooksul kokku. Põnevusega on loetav prantsuse kirjaniku ja egiptoloogi Christian Jacq'i Ramses II-st jutustav viieosaline raamatuseeria, millest on ilmunud juba kolm köidet.¹ Sama kuulsa kuninga Tutanhmoni eluajal toimub

¹Christian Jacq. *Ramses: Valguse poeg*. Tallinn: Sinisukk, 1998; Christian Jacq. *Ramses: Aastatuhandete tempel*. Tallinn: Sinisukk, 1999; Christian Jacq. *Ramses: Kadeši lahing*. Tallinn: Sinisukk, 2000.

ameerika naisegüptoloogi kujutatud armastusdraama.² Muljetavaldav on ka populaarteaduslike väljaannete nimistu. Christian Jacq on kirjutanud ketservaraao Ehnatoni ja tema sulni abikaasa Nofretete eluloo, mis annab hea ülevaate sellest Uue Riigi ajaloo perioodist; raamat ilmus soliidses ja kaunis kuninglike biograafiate sarjas.³ Saksa arheoloog Philipp Vandenberg vaatleb taas, nüüd juba tänapäevaste täppisteaduslike uuringute valguses lord Carnarvoni ja Howard Carteri Tutanhmoni haua avastamise ekspeditsiooniga seotud "vaarao needuse" problemaatikat.⁴ Samas sarjas ilmus Renate Germeri faktirohke raamat vana-egiptlaste muumialeidudest, balsameerimiskommetest ja vastavatest uskumustest.⁵ Väga põhjalik Vana-Egiptuse müütide kogu ja ülevaade egiptlaste tähtsamate kirjandusmälestiste sisust pärineb inglasele Lewis Spence'ilt, kes on tuntud võrdleva müüdiuurijana.⁶ Mõneti eraldi on Robert Bauvali ja Graham Hancocki intrigeeriv paleoastronoomiline hüpotees Sfinksist ja Gize püramiididest kui hiiglaslikust ürgvanast rajatisest, mille ajalugu võiks tänapäeva arvutustehnika abil nihutada palju kaugemasse aega kui ametlik egiptoloogiateadus selle arvab võimaliku olevat,⁷ kusjuures see ei ole nende autorite esimene raamat eesti keeles. Aga olgu viimati nimetatuga kuidas on — sealst õhkub kahtlaselt dänikenlikku hõngu.

Selle tõlgitud teabe- ja ideedetulva taustal kipume sageli unustama, et Eestis elab ja töötab ka üks omakeelne ja omamaine egiptoloog, kelle uurimused ilmuvad sageli välismaa soliidsetes teadusajakirjades. Sergei Stadnikov lõpetas 1982. a Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo erialal, alustas vanaegiptuse keele õpinguid TRÜ orientalistikakabinetis Pent Nurmekunna juures ja on egiptoloogiat õppinud vene ja saksa koolkondade väljapaistvate esindajate käe all. S. Stadnikov kaitses 14. juunil 2000 Tallinna Pedagoogikaülikooli ajalookomisjoni ees hiilgavalt oma magistriväitekirja, milleks oli Vana-Egiptuse Keskmise Riigi ühe

²Suzanne Robinson. *Hauka süda*. Tallinn: Ersen, 1998.

³Christian Jacq. *Nofretete ja Ehnaton: Päikesepaar*. Tallinn: Kunst, 2000.

⁴Philipp Vandenberg. *Vaaraode needus*. ("Maailm ja Mõnda"). Tallinn: Olion, 1999.

⁵Renate Germer. *Muumiate saladus*. ("Maailm ja Mõnda"). Tallinn: Olion, 2000.

⁶Lewis Spence. *Egiptuse müüdid ja legendid*. Tallinn: Hotger, 2000.

⁷Robert Bauval, Graham Hancock. *Tekkeloo hoidja*. Tallinn: Sini-sukk, 2000.

väljapaistvama kirjandusmälestise — *Sinuhe jutustuse* täpne ja ulatusliku aparatuuriga varustatud tõlge (476 kommentaari ja 253 nimetust kirjandust!) vanaegiptuse keelest.⁸ Särava akadeemilise diskussiooni lõppemise järel ei tekkinud kraadinõukogul otsuse langetamisel küll mingisuguseid kõhklusid.

1998. a lõpul ilmus samalt autorilt järgmine raamat, nimelt artikle, esseede ja tõlgete valimik *Vana-Egiptuse kultuurilugu*. Paraku ei ole seda (nagu muide ka suuremat osa Eesti eestlaste viimase aja teaduslikest monograafiatest!) veel kirjasõnas mingilgi moel tutvustatud, kõnelemata arvustamisest. Minu meelest võiks põhjendusi välja tuua neli: väikese tiraaži ja kõrge hinna tõttu on lugejaid vähe ja raamatut ei tunta; ajakirjanikud ei ole võimelised erialast teaduslikku kirjandust puudutamagi; eemale võib peletada ka saatesõna lõpulause: "Raamat on mõeldud vaimselt elitaarsele lugejale" (lk 5); paikapidavaks võiks osutada "rahvuspsühholoogiline" müüt kadedast eestlasest, kes oma rahvuskaaslasest naabrit sugugi kiita ei taha.

Esimene võimalus ei pea paika, sest raamat on läbi müüdnud. Viimane ei tohiks ka kõne alla tulla, sest Sergei Stadnikov on hoopis Venemaa kodanik (kes aga Eestis õppinuna valdab eesti keelt nii kõnes kui ka kirjas paremini kui mõnigi n-ö päriseestlane ja peab Eestit oma kodumaaks). Ilmselt tuleks siis teist võimalust tõele kõige lähedasemaks pidada? Tõesti tuleb meie ajakirjanduses teaduskirjanduse arvustusi harva ette, aga pigem on siin vist tegu (vara)kapitalistlike ärikaalutluste, mitte kirjutajate huvi- ega teadmistepuudusega. Ehk järsku kolmas? Aga see nimetatud lause ei ole sugugi eemalepeletav, vaid hoopis osav reklaam, sest vaimselt elitaarne lugeja tahab ju olla igauks!

Järsku on põhjus vähetuntud kirjastuses? Kuid kirjastaja Jüri Hen-nole ei ole küll midagi rohkem ette heita kui tema kolleegidele mujalt. Osasse eksemplaridest on ilmselt küll juba trükikojas sattunud vaid üks suurem tehniline aps — 354. leheküljel on 254. lehekülje tekst. Ent see on ka ainumas viga! Nõnda ei oskagi ma leida põhjust, miks kõnealust raamatut vähe tuntakse, sest raamat on kenasti kujundatud, korralikult teostatud ja kõrge teadusliku väärtusega. Pealegi ei ole autor teost lihtsalt kokku pannud oma varasematest töödest, vaid on valinud enda meelest olulisemad ja need pealegi suuremal või väiksemal määral üm-

⁸*Sinuhe jutustus: Egiptuse üliku elust ja seiklustest*. Vanaegiptuse keelest tõlkinud ja kommenteerinud Sergei Stadnikov. Tallinn: Kodutrükk, 1996.

ber töötanud. Pealegi leidub raamatus töid, mis ilmuvad eesti keeles esmakordselt.⁹

Vana-Egiptuse kultuurilool on kolm mahukat osa, igaüks omaette tervik. Kõigepealt on 12 pikemat kirjutist vanade egiptlaste usundist, ajalooteadvusest, filosoofiast, kosmoloogiast ja ühiskonnakäsitusest. Esimene artikkel "Sissejuhatus vanaegiptuse usundilukku ja mütolooгиasse" (lk 7–19) annab parima ülevaate Vana-Egiptuse jumalateperest ja egiptlaste usundi kronoloogiast, mis eesti keeles ilmunud. Autor on olnud ainult ehk liiga tagasihoidlik ega ole näidanud, kus ta selle varem avaldas. Nimelt ilmus artikkel esialgsel kujul juba 1990. aastal Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi väga populaarse ajalehe *Sõnumitooja* kahes numbris.¹⁰ Teiste varem eesti keeles avaldatud tööde puhul on autor eelmisele ilmumisajale ja -kohale viidanud. Järgnevalt kirjutab Stadnikov mitmest Vana-Egiptuse kultuuriloo sõlmküsimumusest: egiptlaste ajalootunnetusest ja ajalookirjutuse traditsioonist, vaaraovõimu universalistlikust kuningaideoloogiast, surmast ja teispoolisusest, ajast ja igavikust, looduse- ja tehiskeskkonnakäsitusest, toonaste egiptlaste suhetest varaajaloolise Vahemere-ruumi ja muistse Ees-Aasia kõrgkultuuridega.

Teises osas on Keskmise ja Uue Riigi aegadest pärinevate tekstide — nii kirjandusteoste kui ka annaalide — selgitavate märkustega varustatud tõlked originaalkeelest. Kaunis ja terviklik rännumehesaaga "Muinasjutt merehädalisest" (lk 253–264), samuti vaarao Thutmosis III, Uue Riigi suurima sõjamehe Aasia-sõjaretke kroonika (lk 265–276), on õieti Stadnikovi esimesed terviktekstide tõlked eesti keelde ja need ilmusid esmakordselt juba siis, kui ta alles ülikooli lõpetamas oli. Linnavalitseja Sobekhu jutustus oma elukäigust illustreerib ilmekalt selle osa sissejuhatavat artkilit (lk 245–248), milles antakse ülevaade Vana-Egiptuse autobiograafiatest kui kirjandusžanrist ja selle tähendusväljadest.

Kolmas rühm artikleid võib iseäranis huvi pakkuda neile, kes on huvitatud teadusajaloost ja eriti baltisaksa kultuuriloo. Neli kirjutist on 18. ja 19. sajandi baltisakslastest reisimeestest, kes on külastanud Egiptust ja pannud aluse vastavatele kogudele Eesti muuseumides. Ikka

⁹"Nelja ilmakaare arhetüüp Vanades Idamaades" (lk 235–241), "Ülevaade autobiograafiatest" (lk 245–247), "Sobekhu autobiograafilise steel" (lk 249–252), "Otto Friedrich von Richter ja Egiptus" (lk 277–300), "Alexander von Üxküllil rännakud Egiptuses ja Nuubias 1822–1823" (lk 329–346), "Balti-saksa—vene egiptoloogi ja koptoloogi Oscar von Lemmi elu ning teadustegevus" (lk 347–362), "Bibliotheca Aegyptica Antiqua Dorpatensia" (lk 363–415).

¹⁰*EAO Sõnumitooja*, 1990, nr 3, lk 7; nr 4, lk 7.

hoitakse veel Venemaal Voronežis Tartu Ülikooli kunstmuuseumi väärtuslikku muististekogu, mis evakueeriti sinna Esimese maailmasõja päevil 1916. a. Selles kontekstis on tähtis meeles pidada, et nende esemete seas on palju selliseid, mis toimetati Eestisse pärast Vastse-Kuustest pärit Otto Friedrich von Richteri (1792–1816) varajast surma ja mis annetati keiserlikule Tartu ülikoolile. Arsti ja apteekri *dr. med.* Johannes Burcharti (1776–1838) Egiptuse-kollektsioon pani õieti aluse esimesele Eesti muuseumile ja praegu on see kogu peaaegu terviklikult säilinud Tallinna Ajaloomuuseumis. Kahjuks hävisid 1905. a revolutsiooni aegu, kui mässajate ülesässitatud purjus talupojad Vigala mõisa maha põletasid, kaugel kodumaast duellil surma saanud aadlikust ohvitseri ja seiklejast harrastuskunstniku Alexander von Üxküllil (1800–1853) Egiptuse-reisi märkmed ja joonistused. Siiski on alles jäänud tema prantsuskeelne päevaraamat, millest on raamatus toodud katkendeid (lk 333–337). Osalt Eesti päritolu baltisakslane oli ka hilisem akadeemik, egiptoloog ja kopti käsikirjade spetsialist Oscar von Lemm (1856–1918), kes oskas vähemalt 15 keelt ja kelle publikatsioonide nimekirja ulatub kolmesajani. Neist kõigist teeb Šadnikov üksikasjaliselt juttu. Raamatust leiame ka artikli, mis aitab lugejal paremini mõista Mika Waltari maailmakuulsa *Sinuhe*¹¹ ajaloolisi tagamaid — vaarao Amenhotep IV (Ehnatoni) ajastut, samuti soome kirjaniku teisi ajaloolisi romaane (lk 301–322).

Raamatu lõppu on autor paigutanud vaaraode nimestiku ja ajatabeli ning põhjaliku indeksi, mis koosneb Egiptuse ja muude jumalate, vaaraode ja teiste valitsejate nimeloenditest, samuti teksti-, isiku-, koha- ja aineregistritest. Ent enne neid n-õ kohustuslikke osi, mida tänapäeva uurijad sageli üldse koostama ei vaevu ja millega nad teaduses valitseva hea tooni vastu rängasti eksivad, on veel midagi, mis avab Egiptuse vanast kultuurist huvitujatele uued perspektiivid: Tartu Ülikooli Raamatukogus leiduva vanema egiptoloogia-alase kirjanduse esialgne nimestik, mis algab 18. sajandiga ja milles on üle 200 kirje rohkem kui 100 autorilt (lk 377–415). Mõnigi neist väljaannetest on väga haruldane. Arvan, et sellise varamu Tartus peitumise teadvustamine vähemalt Euroopa teadusavalikkusele meelitaks edaspidi siia mõnegi maineka egiptoloogi. Teadupärast on selle pärandi uurimine üks Sergei Stadnikovi südamele lähedasi teemasid. Jääb üle vaid soovida, et kahele raamatule tuleks temalt peatselt ka lisa.

Tarmo Kulmar

¹¹Mika Waltari. *Sinuhe: Viisteist raamatut arst Sinuhe elust umbes 1390–1335 e.Kr.* Soome keelest tõlkinud Johannes Aavik. Tallinn: Eesti Raamat, 1991.

KÕRGHARIDUSPOLIITIKA LÄBI BOURDIEU PRILLIDE

Voldemar Tomusk. *The Blinding Darkness of the Enlightenment: Towards the understanding of post state-socialist education in Eastern Europe.* (Koulutussosiologian tutkimuskeskuksen raportti 53.) Turku: University of Turku, 2000. 311 pp. [Doktoriväitekirja.]

Detsembris 2000 sai jälle kokku Eesti Haridusfoorum, seekord Tartus. Foorumil peetud diskussioonides mainiti korduvalt Eesti arenguid käsitlevate haridussotsioloogiliste uurimuste vajadust. Kohalviibinutest ei olnud võib-olla keegi siis teadlik Budapestis tegutseva Voldemar Tomuski uurimistöödest — neid ei ole avaldatud Eestis, vaid rahvusvahelises teadusajakirjanduses. Tema 1990. aastate keskel alustatud Ida-Euroopa kõrghariduspoliitika analüüs on nüüd jõudnud olulise tähiseni, mis peaks tähelepanu tõmbama seni varjus olnule. Üheksast teadusartiklist, sissejuhatusest ja lõpetavast peatükist koosnevat doktoriväitekirja kaitses ta jaanuari lõpul Turu ülikooli ühiskonnateaduste teaduskonnas. Arvan, et nii mõnigi foorumi diskussioon oleks sootuks teistsuguseks kujunenud, kui osalejad oleksid Tomuski seisukohtadega tuttavad olnud.

Voldemar Tomuski uurimused käsitlevad Ida-Euroopa kõrghariduse arengut pärast riigisotsialismi krahhi ja nimelt selle arengu poliitilis-administratiivset külge: kuidas on kujunenud seaduslik regulatsioon, ametkondlik praktika, kvaliteedikindlustusmehhanismid ja lõpuks ka kõrghariduspoliitikat õigustavad või suunavad avalikud ja implitsiitsed ideoloogiad. Lähema vaatluse alla on võetud kõrghariduse korraldus Eestis ja Venemaal — esimest käsitlevad kolm eraldi artiklit, teist üks. Lisaks nende maade andmetele esitab autor pidevalt näiteid ka mujalt endiste sotsialistlike riikide alalt. Oma eesmärgiks seab ta kogu regiooni üldistava kirjeldamise.

Ida-Euroopa riikide kõrgharidussüsteemide areng on 1990. aastatel olnud sarnasem, kui arvatagi oskaks. Võtme kogu regiooni puudutavate üldistuste jaoks annab lähimineküü jäetud ühine probleem: ühiskonna põhjalike ümberkorralduste käigus on selle institutsioonid oma legitiimsuse kaotanud. Selle probleemiga maadleb ka kõrgharidussüsteem, millel sotsialismi ajal oli täita selgelt määratletud ülesanne — kõrgkoolid pidid riigi jaoks selekteerima ja välja koolitama kompetentse ja lojaalse eliidi. Aastakümneid oli kõrgharidus nagu teisedki institutsioonid kommunistide juhitud riigiga kokku laulatatud. Kui aga mõista

kvaliteeti kui vastavust ühiskonna vajadustele, peaks kvaliteetse kõrghariduse sisu tänaseks olema radikaalselt muutunud. Pärast kommunismi taganemist peab peale riigi ka kõrgharidussüsteem oma õigustuseks uusi ideoloogiaid ja ülesandeid otsima.

Tomusk jaotab need otsingud kolme faasi. 1980. aastate lõpul — riigikorra kriisiseisundi ilmnedes — suunasid haritlased oma pilgu kaugemasse minevikku. Toonitati humboldtlikku, laiapõhjalise ja riigi suhtes autonoomse ülikoolihariduse ideed, mis väljendus esimeste sõltumatu kõrgkoolide tekkes ning vanade institutsioonide nimevahetustes. Eestis loodi 1988. aastal Eesti Humanitaarinstituut, TRÜst sai TÜ, Pedagoogiline ja Polütehniline Instituut nimetasid end ümber ülikooliks. Edasi levisid akadeemilisusepüüded ja enda ümbernimetamise tava juba endisesse keskeriharidussektorisse, nii Eestis kui ka mujal. Selle tulemusel aga hakati rakenduskõrghariduseks nimetatud sektori arendamisel kopeerima sellele halvasti sobivat traditsioonilise kõrghariduse mudelit. Varsti sai uueks põhisuunaks "läänelikkuse" taotlus ja turuorientatsioon. Vastavusest "rahvusvahelistele standarditele" rääkisid kõik kooris — uued ärikõrgkoolid, traditsiooniline kõrgharidussektor ja Ida-Euroopa haridusministeeriumid. Rumeeniaga eesotsas võeti enamikus regiooni riikides üle Hollandis kujundatud kvaliteedikindlustuse põhimõtted kõrgharidusele, siiski ühe olulise variatsiooniga: ülikoolide ühiselt hallatava, riigist sõltumatu toimingu asemel sai akrediteerimisest Ida-Euroopas riikliku kontrolli vahend. Kvaliteedikindlustusest ei saanud õppevormide ja õppekavade arendajat, vaid viis, millega olemasolevat praktikat ja kõrgharidusinstituutseid põlistada ning konkurentsi eest kaitsta. See väljendub Tomuski väitel näiteks riigikõrgkoolide eeliskohitlemises — mis on mõistetav, sest akrediteerides riigiasutusi akrediteerib riik ju lõppude lõpuks iseennast (lk 221)! Hariduse arengu aluseks olevad väärtused ja eesmärgid ei ole avaliku diskussiooni aineks, vaid nad on maskeerunud väidetavalt objektiivsete hindamiskriteeriumide rüüsse.

Legitiimsuseotsingute kolmanda faasina näeb Tomusk uut mineviku-ihalust, seekord püüet riigisotsialistliku kõrgharidussüsteemi juurde naasta — muidugi ideoloogiliselt uuendatud, rahvuslik-kapitalistlikus vormis. Reformide ebaõnnestumine laseb uuesti käibele tuua müüdi nõukogude kõrghariduse eeskujulikkusest — sellesuunalisi sõnavõtte võis muide ka haridusfoorumil kuulda. Taastub riigi ja kõrghariduse mõistusabielu, kus poliitiline eliit ja kõrgkoolid omavahel vahetavad raha lojaalsuse vastu ning riiklikku tunnustust diplomite vastu. Äri- ja juurahariduslik erakõrgkoolide sektor suundub võimalust mööda teenima ärieliiti. Nii riiklike kui ka eraõppeasutuste peamiseks sihiks on

lihtsalt ellu jääda. Millest aga ühiskond ilma jääb, on iseennast sõltumatult arendav akadeemiline elu — selle arenguks puuduvad Tomuski arvates nii ressursid, seaduslikud võimalused kui ka vastava maailmanägemisega haritlased ja hariduspoliitikud.

Kes Eesti kõrghariduspoliitikat on jälginud, tunneb Tomuski kirjeldatud arengusuundadest paljugi ära. Samas sunnib argumentatsiooni üldsõnalisus tihti küsima, millised Ida-Euroopa kohta üldiselt käivatest väidetest on otseselt kehtivad ka siinsete olude kohta. Kuigi autor siinseal pilab regioonist kirjutavaid "transitolooge", ei suuda ta ka ise selle ametkonna ühest põhipatust hoiduda: üldistuste aluseks otsib ja leiab ta sobivaid andmeid vahel Eestist, vahel Albaaniast, Ungarist või Kõrgõzstanist. Tomusk on varem töötanud Eesti kultuuri- ja haridusministeeriumis ning seejärel Avatud Ühiskonna Instituudis Budapestis. Niisiis on tal arvatavasti olnud häid võimalusi rahvusvahelisi võrdlusandmeid koguda; ta ei ole siiski vaevunud neid süstemaatiliselt esitada. Mõnel puhul oleks lihtne, regiooni eri riike võrdlev tabel lugeja jaoks veenvam kui ükskõik kui oskuslik retoorika.

Pinnapealsuse ja süsteemituse hädad on vist osalt tingitud väitekirja vormist — see on artiklikogumik. Kaasatud on kuni viis aastat vanu artikleid, millest osa on selgelt vananenud. Artikkel kui teaduspublikatsiooni lühivorm sunnib autorit tegema lühiülevaateid, esitama kiireid järeldusi ja üldistusi. Siiski tundub selline argumenteerimine viis kokku käivat ka Tomuski enda kirjutajaloomusega. Raamatu pealkiri *Valgustuse sõgestav pimedus* on intrigeeriv, aga mitte informeeriv. Seesugune mõju on taotluslik. Lugesdes on selgelt adutav autori armastus paradokside, teravmeelsuste ja provokatsioonide vastu — selles suhtes on ta oma juhendaja, Soome haridussotsioloogi Osmo Kivise ustav õpilane. Kuulgem lõbusat sõnastust: "Kõik me teame, kui tähtis on kuuluda mõnda vähemusse, ja suurem osa meist on kindlasti saavutanud sellise olemasoluks möödapääsmatu seisundi" (lk 49); või küsimusele, kas USA rahastamisel Ida-Euroopas loodud uued ülikoolid on "siirdistuti- sed, mis ravivad terveks rahvuslike kõrgharidussüsteemide keha, või tuleks neid vaadelda kasvajatena" (lk 178). Tomuski stiil on üllatav ja ergutav. Seda häirivam on muidugi, et ingliskeelsesse teksti on jäänud mitu grammatika- ja kirjaviga.

Tomuski pilt Ida-Euroopa kõrghariduspoliitikast on pessimistlik. Ta kirjeldab lõhet nimetuste ja tegelikkuse, lootuste ja võimaluste vahel. Ta kirjeldab möödalaskmisi, mõtlematust, varjamatut omakasupüüdlikkust. Tema jutustuses kangelased puuduvad; aga seal ei ole ka kaabakaid. Lähtudes Bourdieu loodud sotsiaalse kapitali konverteerimise teooriast, vaatab ta kõrghariduses tegutsevaid poliitikuid, rek-

toreid, ametnikke, õppejõude, üliõpilasi, diplomande ja väliseksperte ühesuguse kaine distantsiga. Ma arvan, et see on väga vajalik.

Samas tahan veel meelde tuletada, et Voldemar Tomuski väitekirja teemaks ei ole kõrgharidus, vaid kõrghariduspoliitika. Kõrghariduse muutused on tingitud veel paljudest muudest teguritest peale teadliku poliitika. Ida-Euroopas oli selliseks lähimineviku tähtsaimaks teguriks kommunikatsiooni ja mõttetegevuse vabanemine, mis kõigele vaatamata oli palju rohkem kui pelgalt illusoorne. Kui otsida positiivseid arenguid, tuleb võib-olla vaadata mikrotasandit, haridusprotsessi ennast. Kõigi probleemide kiuste on Ida-Euroopas siiski olemas õppejõude, teadlasi ja üliõpilasi, kes suudavad mõelda iseseisvalt, kriitiliselt, targalt ja konstruktiivselt. Tegelikult usun, et selliseid inimesi on praegu märgatavalt rohkem kui kümme või viisteist aastat tagasi. See tulemus on aga saavutatud olenemata kõrghariduspoliitikast — kõigile õnnestumistele või ebaõnnestumistele vaatamata.

Mikko Lagerpetz

EDITORIAL NOTE

On the opening pages of the issue we publish the lecture that Toomas Hendrik Ilves, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Estonia, delivered within the series *Forum Constitutionis Europae* at Humboldt University in Berlin on 5 February 2001. The foreign minister shares his personal views on the future of the European Union. First of all, he tries to reduce the European Union Member States' fear that Central and Eastern Europeans differ fundamentally from the people of the present EU Member States in their national emotional traditions, experiences, interests and value judgements. T. H. Ilves believes that Germany has a special role to play in bridging the gap, as Germany physically abuts two candidate countries and has a strong and centuries-old cultural affinity to many of the candidates, including Estonia. For six hundred years, Estonia's capital Tallinn, Reval in German, was primarily a German-speaking city. The second issue is the call for a constitution and a federal system, in which some see a hidden agenda to do away with the nation-state and national sovereignty. The foreign minister finds that the solutions offered by a federalist approach resolve rather than create problems. The core issue in the EU is legitimacy versus effective decision-making among subjects of greatly differing size and economic power. If we want the people to think of the EU as democratically legitimate, if we want them to think of Brussels not as an administrative bureaucracy but as the seat of a democratic decision making, a two-chamber parliament should be created. And if the Union, with the consent of its members, has begun to deal with such fundamental issues as the citizen-state relationship, issues that previously were the monopoly of the nation-state, then it is necessary to formalise and legally enshrine this relation in such a way that everyone understands what rights he enjoys and what the duties of those

structures created to make the Union work are. A constitution is needed precisely for these reasons.

Kristi Metste, researcher at the Estonian Literary Museum, writes about Otto Wilhelm Masing (1763–1832) who, carried by the ideas of the Enlightenment, essentially influenced the birth of indigenous Estonian culture. Masing became active during the social upsurge induced by the agrarian reforms of 1816–1819. He demanded that Estonian should be used in official business and expressed his dissatisfaction with the Estonian-language literature produced by Germans, demonstrating its linguistic and conceptual inadequacy. He called for the creation of original literature, particularly of educational reading matter. Masing enriched the Estonian literary language with elements of popular usage; he was the first to use the letter 'õ' and tried to regulate orthography. The most outstanding achievement of Masing's educational activities was four annual volumes of the weekly *Maarahwa Nädalaleht* (1821–1823, 1825). Kristi Metste's article, however, concentrates on the core of the brochure *Ehstnische Originalblätter für Deutsche* (1816) — an essay in Estonian with a German title "Widerlegung einer unbegründeten und ungerechten Behauptung" (Refutation of an ungrounded and unjust claim). Unlike Masing's other writings in Estonian, *Originalblätter* was not a book for the peasantry. It was not addressed to the Estonian reader but was meant as an aid for Germans, who wanted to improve their Estonian. Thus its content and style differed from that of the existing Estonian-language literature. The modest study aid marked a new stage in the history of Estonian literature. Before the Estonian nation and Estonian national literature were born, to say nothing of Estonian literary language, a belletristic essay had been created in Estonian. This was a beginning that has been called "absolutely brilliant". After an interval of 185 years, we have made the first Estonian essay available to our reader. In his essay Masing discusses whether profound knowledge of a narrow speciality is sufficient for a scholar, or is it necessary to have broader horizons in other areas as well. Masing wittily proves the advantages of 18th-century Enlighteners' versatility over narrow specialisation. The essay also touches upon other issues: Masing argues against the depreciation of German science, describes briefly the development of the German language and tells an anecdote

dotal story about the quarrel between the French Enlightenment writers Piron and Marmontel. Along with Masing's essay we also publish the 32-verse fable "Dancing Bear" by the German Enlightenment writer Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769). Masing has applied the same motif in his poem "Päts".

To follow, we publish two writings by Immanuel Kant, which disclose his treatment of mathematics: the sc. Prize Essay from his precritical period and the first section of the first chapter of the Transcendental Doctrine of Method from *Critique of Pure Reason*. These are accompanied by an article by Piret Kuusk, senior researcher at the laboratory of theoretical physics at the Institute of Physics, University of Tartu, where she explains the relationship between mathematics and philosophy in Kant's philosophy. Partly the author relies on the Dutch logician Evert Willem Beth's account of this relationship.

The information blockade during World War II made it impossible to cover an essential exhibition of Estonian art in the Estonian press of that time, and later studies have not dealt with it either. Namely, to celebrate the 24th anniversary of the Republic of Estonia, Suomalaisuuden Liitto and Helsinki Estonian Society organised in February–March 1942 an exhibition of works of Estonian art located in Finland. Most of them came from the collection of the Estonian ambassador Aleksander Varma. Relying on contemporary press, Kaalu Kirme, head of the Department of Art History at Tallinn Pedagogical University, analyses the reception of Estonian art in Finland. The author compares assessments of the 1942 exhibition with the reception of the exhibition of Estonian art in Taidehalli in 1929 and the exhibition "Estonian Art from 1910–1930" at Helsinki Municipal Museum in 1992. The basic standpoints of the Finns have remained unchanged — both in 1929 and 1992 the Finnish critics emphasised the greater openness of Estonian art to newer European trends. In 1942 L. Wa., a critic of *Ajan Suunta*, stated the same. This can be surmised in the writings of other reviewers of that exhibition too.

Thereafter the writer Toomas Raudam reminisces about his grandfather, the artist August Roosileht (1887–1941).

The first attempt to receive radio signals from living beings from another star was made in 1961. This was the beginning of

a new branch of (radio)astronomy that later became to be known by the acronyms SETI (Search of Extraterrestrial Intelligences) and CETI (Communication with Extraterrestrial Intelligences). Uno Veismann, senior researcher at Tartu Observatory and associate professor at Tartu University, tries to describe and evaluate the present situation in order to predict the development of the methodology of searches in the near future. Even the makers of the first atomic bomb discussed the possibility of life on other celestial bodies. The so-called Fermi paradox dates from that time — the question Enrico Fermi asked the optimists and that has remained unanswered was: "Why aren't they here?" In answer to Fermi's paradox the following hypotheses have been posed: the aliens are much older than us and they are not interested in talking to us; transmission of radio signals can meet with insurmountable obstacles, e.g. because of big distances it is not known where the radio ray should be directed; radio is not the right means of communication and the appropriate one has not been discovered yet; for some reason the other civilisations avoid contacts, perhaps sensing danger; we are under someone's protection and observation who prevents our contacts; extraterrestrial intelligence is an extremely rare phenomenon in space (e.g. because of its short lifespan) and therefore practically unobservable; we are alone indeed. As a result of radio searches we can state that our galaxy is not full of powerful radio stations that transmit signals in a way we are able to register. When beginning in 1961 we did not know that, and this is the main result of radio searches.

Ulfrid Neumann, professor of punitive law, criminal procedure, legal philosophy and legal sociology at the University of Frankfurt am Main dissects the misunderstandings that keep emerging between lawyers and the public about language use. Namely, the shell of a well-known everyday word can hide a technical term, the meaning of which differs completely from customary usage. The point is that legal regulations do not describe the reality but shape it. Their position in relation to the world is not descriptive but normative. Legal terms build a bridge from what there is to what there should just be by relating the descriptive empirical component to the normative functional one. It is essential that law decides autonomically on these premises and conceptual criteria and is not bound by the rules of every-

day language. Thus, legal language is not connected with social reality descriptively but prescriptively. Still, one should specify the statement that law and jurisprudence are free in defining their concepts. This statement holds only methodologically. In the methodological aspect, the principle of autonomy rules in formulating legal concepts. However, it is natural that legal concepts and regulations of law must be subjected to the yardsticks of justice and should serve the idea of their purpose.

In some countries the use of instrumental diagnostics of emotional stress (IDES), in other words the polygraph or "lie detector", is very widespread, while in some other countries it is rarely used. The reason for it is not limited technical support but different attitudes to the trustworthiness of the instrument. Margus Tõnissaar, graduate student at the department of psychology at Tartu University, has set himself the aim to introduce the reader to IDES and analyse the possibilities of using it in Estonian parole and probation. The effectiveness of IDES depends on the purpose of its use and the methodology, in particular, to what extent the registered physiological changes reflect the presented stimuli. The use of IDES in Estonia is possible and some fields do use it. Using IDES in parole and probation needs more precise regulation by law, training of specialists, professional licentiation and procuring of equipment, standardisation and adjustment of instruments, and creation of a positive attitude in the population.

In the section of book reviews Karl Muru, professor emeritus of Tartu University comments on Oskar Kruus' monograph on the Estonian poet Juhan Sütiste (1899–1945). Tarmo Kulmar, dean of the Faculty of Theology at the University of Tartu, praises the selection of articles, essays and translations about Ancient Egypt by the Egyptologist Sergei Stadnikov. Mikko Lagerspetz introduces Valter Tomusk's doctoral dissertation on higher education policies in Eastern Europe after the collapse of state socialism.

The issue ends with Part 3 of a serial by Märt Läänemets, researcher at the Centre for Oriental Studies at the University of Tartu, about humanist ideas in Old China as reflected in the texts associated with the names of Confucius, Meng Zi and Zhuang Zi.

**INIMENE JA INIMLIKKUS
VANA-HIINAS:
Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi**

Märt Läänemets

III
MENG ZI

KONFUTSIUSE JÄLGEDES

Meng Ke ehk Meng Zi ehk Õpetaja Meng, ladinapäraselt tuntud ka kui Mencius, elas ligi kaks sajandit pärast Konfutsiust. Kokkuleppeliselt arvatakse tema eluaastateks 372–289 e.m.a. Tema-aegne Hiina erines üsna palju Esimese Õpetaja omast. 6. sajandil e.m.a alles jõudu koguv rivaliteet Hiina vürstide vahel oli Meng Zi eluajaks kulmineerunud teravaks poliitiliseks ja sõjaliseks vastasseisuks seitsme tugevama riigi vahel. Need olid Qi, Wei, Zhao, Han, Yan, Chu ja Qin. Vähem terav ei olnud ka ideoloogiline vastasseis, mis selleks ajaks juba kindlaks kujunenud mõttesuundade ehk nn saja koolkonna vahel oli tekkinud.

Konfutsiuse ajal ei olnud vanahiina mõttetarkust omaette kultuurivaldkonnana veel olemas. Toonased haritlased, kes olid enamasti kuninga või vürstide õukondades tsiviilametnikeks, tegelesid muistse kirjavara ehk kultuuriloo (*wenzhang* — vt viide 54, *Akadeemia* nr 3, lk 610) talletamise ja korrastamisega ning selles sisalduva teadmise ja tarkuse rakendamiseга poliitilises administratsioonis, rituaalides ja sõjas. Poleemika, kui seda üldse oli, käis just nende valdkondade tasemel.

Konfutsius, kes küll samuti pidas ennast muistse (*gu*) ülessoojendajaks, mitte uue loojaks, ei rahuldunud aga igavese kordamisega, olemasoleva põlistamisega, süsteemi pelga teenimise ja käigushoidmisega, millega ta oleks oma sadade ja tuhandete seisusekaaslaste seas jäänud lihtsalt üheks esindajaks, vaid murdis läbi millegi täiesti uuega, mida ta ei leidnud ei müütidest, rituaalidest ega muistsetest kirjadest, vaid elust endast — inimesest tollase ajaloo ja kultuuri kontekstis.

Konfutsius mõistis võib-olla esimese inimesena, et suhtest 'inimene inimesele' algab kõik, sellele on tegelikult üles ehi-

tatud kogu inimlik maailm. Aga muud ju inimese jaoks ei olegi olemas ega saagi olla. Seni üleloomuliku salapära ja aukartusega ümbritsetud jumalik 'taevas-loodus' (*tian*) loob inimlikule maailmale ainult n-ö looduslikud raamid (*zhi*), mida tundes ja mõistes inimene seda ise valitseb, ometi seda ümber tegemata, vaid selle seadusi järgides ja enda tegemisi nendega kohandades. Inimese pärisomaseks keskkonnaks on aga 'kultuur' (*wen*), mida ta ühelt poolt ise aktiivselt loob ja mis teiselt poolt kujundab teda ennast. Indiviidi väärtus kasvab välja sellest, kui suurel määral ta on kultuuris "sees" — kuivõrd on ta kultuuriga üks ja valdab kultuuri vahendeid. Kultuuri vahenditega loob ta endale universumimudeli, kuhu paigutab ka iseenda. Seda võib mõista 'taeva' kui ülimali tagasi jõudmist, aga juba uuel, teadvustatud tasemel.⁸⁴

Muidugi ei arutlenud Konfutsius sellisel viisil ega nende mõistetega, millega meie tänapäeval tema õpetust peegeldame. Ta kasutas omaaegsest 'kultuuriloost' võetud leksikat, asendades selle varasema kultuslik-sakraalse sisu inimlik-ratsionaalsega, nagu me käesoleva kirjutise eelmistes osades võisime näha. Konfutsius (nagu Buddha ja Kristuski) ei olnud filosoof ega teadlane, veel vähem psühholoog, vaid Õpetaja, kes väärtustas lihtsaid, samas aga põhilisi elutõdesid: kuidas inimesed üksteist paremini mõistaksid ja omavahel paremini läbi saaksid ning selle kaudu kõrgemaid üldnimlikke ja üleilmlikke väärtusi teostaksid, millest esmane on see, et kõik või vähemalt võimalikult suur hulk inimesi nende väärtuste äratundmiseni iseenda kaudu üldse jõuaksid.

⁸⁴Robert Eno analüüsib ja üldistab mõiste *tian* muutunud rolli ja tähendust varases konfutsianismis (Konfutsius, Meng Zi, Xun Zi) nõnda: "Taevas (*tian*) oli kogu aeg olnud kõigi väärtuste ankrupaigaks. Kogu varase Zhou-ajastu vältel oli teenistus kuninga juures, kuninga seadused ja kombad ning kuninga sõjaväe vägevus olnud kõik seotud Taevaga. Kuid tegelikult oli see nende institutsioonide edukus, mis neid Taevaga sidus. Nüüd [varases konfutsianismis — *M. L.*] olid need ankruketid aga läbi raiutud ja Taevas omapead triivima jäetud. Ainult teiste väärtuste avastamine, mida tema külge kinnitada, võis Taeva uuesti paika panna. Küsimus oli selles, et leida "tõelisi" väärtusi, mis annaksid Taevale tagasi tema loova täiuslikkuse. Vaja oli leida uus vaatepunkt, millelt vaadates isegi kaootilisel maailmal oleks kõlbeline tähendus. Mis iganes selline *logos* ka poleks, see võis saada uueks Taevaks." Eno, *op. cit.*, lk 27–28.

Konfutsius ei loonud mingit süsteemi, seda hakkasid tegema tema õpilased ja teevad siiaamaani õpetlased-kommentaatorid, sh ka tänapäevased sinoloogid. Küll aga pidas ta tähtsaks oma õpetuse juurutamist poliitikas, mille kaudu see mõjutaks kõige suuremaid rahvahulki. Just selles vallas tal endal aga edu polnud, hulkade mõjutamine tuli paradoksaalsel kombel hoopis teistkaudu.

Konfutsiuse külvatud seeme idanes ja levis tema õpilaste ja õpilaste õpilaste kaudu, kes mööda Hiina vürstiriike rännates seda maa igasse nurka levitasid. Paljud neist olid ametis, mõjutades mingil määral ka toonast poliitikat, palju rohkem oli aga neid, kelle ainsaks varanduseks olid teadmised ning Õpetaja õpetused ja arutlused, mis olid pähe õpitud või bambusliistakutele kirjutatud ja mida rännuteedel teiste omasugustega arutati ja edasi anti. Konfutsiuse jüngrite — *ru*'de grupid ehk 'perekonnad' (*jia*) said taeva all tuntuks, kutsudes esile nii poolehoidu kui ka vastuseisu, viimast pigem rohkemgi, mida näitab mitme opositsioonilise koolkonna kujunemine ja esiletõus, kes ometi arutlesid samade probleemide üle mis Konfutsiuski, kasutades samade asjade väljendamiseks neidsamu kirjamärke-terminid, tõlgendades neid sageli aga igauks omamoodi.

*

Meng Ke astus Meng Zina ajalavale 4. sajandi viimasel kolmandikul e.m.a, mil poliitilised ja ideoloogilised sõjad Vana-Hiinas olid jõudmas haripunkti. Kõik näis kulgevat risti vastupidi sellele, mida oli kuulutanud Konfutsius: väe ja eeskujuna najal valitseva ühendava võimusümboli kuninga-taevapoja asemel valitsesid jõu ja vägivalla najal vürstid ning suurnikud. Kulgemise ja inimlikkuse asemel olid inimeste südamed täidetud kasuahnuse ja võimuihaga. Vohasid Konfutsiuse taunitud "ohtlikud äärmused" (vt *Lunyu*, II, 16) ehk vääropetused. Tema sõna meelepidajaid ja edasikandjaid oli vähe ja neil polnud mõjuvõimu. Ka *ru*'de enda seas polnud üksmeelt ning eri grupeeringud vaidlesid ja tülitsetesid selle üle, kes neist Õpetaja sõnu kõige õigemini tõlgendab.

Meng Zi elu esimesest poolest on teada väga vähe. Tema varaseim biograaf Sima Qian mainib ülilakoonilises eluloos vaid seda, et ta oli pärit Lu riigi Zou maakonnast, olles seega Konfutsiuse kaasmaalane, ning õppis viimase pojapoja Zi

Si (arvatavasti 483–402 e.m.a) järeltulijate juures.⁸⁵ Meng Ke noorusaastate tegemistest ei ole peaaegu midagi kirjutatud. Ilmselt elas ta oma kodumaal perekonna ja kaasõpilaste seas õppides ning mõtiskledes üsna tagasihoidlikku elu. Igal juhul sai temast veendunud konfutsianist, kes pidas oma õpetajate õpetajat suurimatest suurimaks, esimeseks õndsate seas (vt tsitaat käesoleva kirjutise I osas lk 401–402). Ise on ta enda vaimse seotuse kohta Konfutsiusega öelnud: “Õilsa mõju kestab viis põlve, enne kui kuhtub. Lihtnimese mõju kestab ka viis põlve, enne kui kuhtub. Kuigi ma ei saanud käia Konfutsiuse järel, täiustasin ma ennast teiste juures” (IV, B, 22), pidades silmas seda, et on õppinud nende juures, kes on Konfutsiuse sõnu põlvest põlve edasi andnud.

Meng Zi aktiivseimad tegevusaastad langevad tema elu teise poolede, eriti ajavahemikku ca 325–310 e.m.a, mil ta maad mööda ringi rännates viibib lühemat või pikemat aega mitmes riigis, kõige kauem Qi’s, kohtub kuningate ja vürstidega, jagab neile nõuandeid selle kohta, kuidas ‘kuninglikku kulgu’ (*wangdao*) mööda inimlikult riiki valitseda. Tema vankumatust usust oma missiooni annab tunnistust ta enese kinnitus: “sestsaadik, kui ma sain nelikümmend, ei ole ma meeleskindlust kaotanud” (II, A, 2). Püsivasse ametisse oma õpetussõnu teoks tegema ei saanud ta aga kunagi ja pettudes lõplikult võimaluses poliitika kaudu Konfutsiuse ja enda tõekspidamisi ellu viia, tõmbus 310. aasta paiku pärast oma patrooni, Qi kuninga Xuani ebaõnnestunud ja tema nõuannetele risti vastukäivat katset alistada sõjaga põhjanaaber Yan aktiivsest elust tagasi, veetes ülejäänud eluaastad oma kodumaal Lu’s muistseid tekste uurides ja koos õpilastega endanimelist raamatut koostades.

Hilisemate allikate põhjal, mille andmete usaldusväärsuses võib tihti muidugi kahelda, saame Meng Ke elulukku lisada mõningad täpsustused. Ta esivanemad kuulusid Lu riigis pikka aega tegelikku võimu hoidnud Mengi ja Suni suguvõsadesse, kes 4. sajandi alguseks e.m.a olid oma võimu juba suurel määral minetanud. Ta isa olevat surnud, kui väike Ke oli vaid paariaastane (pärimuse järgi kaotas ka Konfutsius isa juba väga õrnas eas). Tema ema, kellest kirjutatakse

⁸⁵Sima Qiani Meng Zi elulugu vt Läänemets, *op. cit.* (2000), lk 94–95.

pikalt Hani ajal koostatud *Silmapaistvate naiste lugudes* (*Lie nü zhuan*), tuntakse Hiinas tänapäevani kui emaarmastuse ja -hoole musternäidist, millele Meng Zi isegi veel soliidses eas oli vastanud äärmiselt südamliku ja väljapeetud pojalikkusega.

Hiina kasvatusteaduses peetakse krestomaatiliseks lugu sellest, kuidas Meng Zi ema kaks korda elukohta vahetas, et leida poja arenguks soodsamat keskkonda. Esialgu olivat nende elukoht olnud kalmistu lähedal. Aga kui ema pani tähele, et poiss hakkas oma mängudes jäljendama kalmistul nähtud matusetseremooniaid, ei pidanud ta seda heaks ja kolis ära. Järgmine elukoht juhtus olema turu lähedal. Ka turul iga päev nähtud kauplemise mängimist ei pidanud ema tulevase haritud mehe vääriliseks ja otsis taas uue elupaiga, sedakorda kooli naabrusesse. Õppimise-õpetamise kajastumine poja mängudes pidi looma soodsa tausta tema kujunemisele, ja ema, nähes et poeg on õigel teel, jäi rahule. Nagu näha, õigusega.

Teine paljukorratud lugu emaarmastuse suurusest, mis ületab poja kasu nimel enda soovid ja vajadused, vestab sellest, et kunagi, juba Meng Zi küpses eas, pani ema tähele tema päevast päeva süvenevat rahunust ja murelikkust. Pärinud selle põhjuste järele, sai ta pojalt vastuseks, et too muretseb sellepärast, et tal pole kodumaal enam asu, sest tema õpetust ei kuulata ja pahatahtlikud kadetsejad teevad ta elu kibedaks. Süda aga ei luba tal ära minna, sest ta ei saa jätta üksi oma vanadusest väetit ema. Selle peale vastanud tark naine nõnda: "Naine peab jääma kuulekaks kolmel eluperioodil. Enne meheleminekut peab ta kuulama oma vanemate sõna. Abielus olles peab ta kuulama oma mehe sõna. Leseks jäädes peab ta kuulama oma täiskasvanud poja sõna. Sa oled juba ammu iseseisev ja pead teadma, kuidas kohaselt toimida. Nõnda toimigi, mina aga teen nii, nagu naistele ette kirjutatud."

Kui Meng Zi erinevatest allikatest kokku korjatud eluloolised faktid kuuluvad rohkem didaktilise pärimuse valda, millel tema kui ajaloolise isikuga on suhteliselt vähe tegemist, siis teemanimeline mahukas koguteos *Mengzi* kõneleb palju rohkem Meng Kest kui isikust ja tema õpetusest konkreetses ajaloolises kontekstis.

Teosest endast niipalju, et selle tänapäeval tuntud klassikaline versioon koosneb seitsmest raamatust, millest igaüks on omakorda jaotatud kaheks osaks, nii et faktiliselt võib

rääkida ka *Mengzi* neljateistkümnest raamatust. Iga raamat ja selle osa jaguneb hulgaks peatükkideks või alalõikudeks. Raamatud on pealkirjastatud nagu *Lunyu*'gi formaalsest kriteeriumist lähtudes, mis tähendab, et iga raamatu pealkirjaks on võetud selle kaks või kolm alguskirjamärki. I–VI raamatu puhul on pealkirjades tegemist isikunimedega, kes ühes või teises raamatus on Meng Zi peamiseks vestluskaaslaseks (näiteks Liangi kuningas Hui, Gongsun Chou, Tengi vürst Wen, Wan Zhang), viidatavaks oponendiks (Gao Zi) või lihtsalt juhuslikuks viiteks kellelegi (Li Lou). Vaid VII raamatu pealkirjas, mis sisaldab peamiselt Meng Zi väiteid ilma dialoogipartneritele viitamata — “Kogu südamest” (Jin xin) — ei leidu isikunime. Lääne traditsioonis tähistatakse *Mengzi* raamatuid tavaliselt rooma numbritega, iga raamatu esimest või teist osa vastavalt suurtähega A või B ning alalõiku araabia numbriga.

Mengzi kujunemisloost on teada niipalju, et praegusega üsna sarnasel kujul oli see olemas arvatavasti juba varasel Hani ajastul. Räägib ju Sima Qiangi Meng Zi eluloos seitsmest raamatust koosnevast tekstist. Pärinus peab teksti peamisteks kokkupanijateks Meng Zi nimekamaid õpilasi Gongsun Choud ja Wan Zhangi (teos sisaldab ka nende kummagi nimelist raamatut, vastavalt II ja V raamat). Et *Mengzi* oli Hani ajal hästi tuntud ega ole viiteid selle taastamisest, on arvatud, et see elas üle Qin Shi Huangdi raamatupõletamise 213. aastal e.m.a ega kuulunud hävitatavate raamatute nimekirja selle autori ülikriitilise suhtumise tõttu Qini-eelsesesse poliitilisse korda ja toonastesse valitsejatesse, kuna Qini ideoloogia järgi oli Esimene Keiser ju halbade alistaja ja rahutooja.

Hani ajastust on viiteid ka *Mengzi* mahukaima, üheteistkümnest raamatust koosneva teose olemasolu kohta, kuid juba teksti varaseim kommentaator ja korrastaja Zhao Qi (108–201) kahtles nelja lisapeatüki, nn “Välise *Mengzi*” autentsuses. Pärast Zhao Qid ei ole *Mengzi* muid, seitsmeks topeltraamatuks jaotatud versioonist erinevaid redaktsioone igatahes enam teada.

Vahepealsetel sajanditel peale Hani dünastia langemist oli *Mengzi* üsna unustusse jäänud ja taas kerkis tema nimi esile alles neokonfutsianismi õitsele puhkedes hilise Tangi ja Songi ajastul. Suured teened selles on Songi ajastu prominentseimal õpetlasel Zhu Xi'l (1130–1200), kes kirjutas *Mengzile* kolm

kommentaari, mis on tänapäevani selle tõlgendamise aluseks. Juba mõnevõrra varem, Songi keisri Shenzongi ajal (1068–1086) Meng Zi ja temanimeline teos kanoniseeriti. Viimane sai koos *Lunyu*, *Daxue* ja *Zhongyong*’iga nn Väikese kaanoni — *Nelikraamatu* osaks ja kohustuslikuks õppetekstiks. Meng Zi isik pälvis ametlikus pühakute hierarhias Zou Vürsti (Zou Gong) ja Teise Öndsä (*Yasheng*) tiitli ning tema kujutis aukoha Konfutsiuse templites.

Hiinas on tavaks võrrelda Konfutsiust ja tema õpetust nefriidiga, Meng Zi’d ja tema õpetust jää või kristalliga, vihjates sellele, et esimene, kuigi mitte nii selge ja läbipaistev, on ehe, tugev ja sügav, teine aga, kuigi terav, selge ja läbipaistev ning üheselt mõistetav, siiski teisane, seega vähem väärtuslik ja rabedam. Haritud konfutsianist peab aga täielikult tundma mõlemat, sest Konfutsiuse sügavusteni on ilma Meng Zi klaaride ja lõikavate seletusteta raske jõuda; Meng Zi aga jääb ilma Konfutsiuse “nefriitaluseta” pelgaks pinnapealseks poleemikaks.⁸⁶

AJASTU KRIITIKA

Meng Zi oli nagu Konfutsiustki teravalt kriitiline oma ajastu suhtes. Suurem osa tema väiteid on vormilt poleemilised, suunatud kellegi vastu, tõestamaks midagi oma oponentide-

⁸⁶Mengzi olulisemad tõlked lääne keeltesse on järgmised. Ladina keelde: Julien, Stanislaus. *Meng Tseu, vel Mencium, inter Sinenses Philosophos, Ingenio, Doctrina, Nominisque Claritate, Confucio proximum, editit, Latina interpretatione, ad interpretationem Tartaricam utramque recensita, instruxit, et perpetuo commentario, e Sinicis deprompto, illustravit Stanislaus Julien*. Paris, 1824–1829. Inglise keelde: Legge, James. *The Works of Mencius*. In: *The Chinese Classics*. Vol. II. Oxford: Clarendon Press, 1895; Lyall, Leonard A. *Mencius*. London: Longmans, Green & Co, 1932; Giles, Lionel. *The Book of Mencius*. Abridged. New York: E. P. Dutton, 1942; Ware, James R. *The Sayings of Mencius*. New York: The New American Library of World Literature, 1960; Lau, D. C. *Mencius*. London: Penguin Books, 1970. Saksa keelde: Wilhelm, Richard. *Mong Dsi (Mong Ko)*. Jena: Eugen Diederichs Verlag, 1916. Vene keelde: Попов, П. С. *Мэн-цзы*. Санкт Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1904; Колоколов, В. С. *Мэн цзы*. Санкт Петербург: Центр “Петербургское востоковедение”, 1999.

le, kellele tekstis sageli ka viidatakse. Seega põhineb Mengzi mõistmine suuresti tema ajastu mõistmisel, milleks tekst ise rikkalikult võimalusi annab. See ei tähenda aga sugugi, nagu oleks Meng Zi olnud olupoliitik või pinnapealne "poliitiline kolumnist". Aeg on ammugi tõestanud vastupidist. Kuid oluline on aru saada, et Meng Zi sügavad, üle aegade püsinud arutlused humanismist, inimkesksest riigikorrast ja inimloomusest on siiski välja kasvanud konkreetsetest ajaloolistest oludest, mitte sündinud iseenesest, mingi abstraktse "inimlikkuseidee" pinnal. Ning ainult ajalooliste olude mõistmine, kus Meng Zi ideed võitluses oponentidega ja dialoogis mõttekaaslastega sündisid, annab võtme nende elavaks mõistmiseks praegu või ükskõik millisel teisel ajastul. Sellepärast alustamegi põgusat sissevaadet Meng Zi ideedemaailma tema enda pikema ajastukriitilise tsitaadiga, mis hõlmab nii kokkuvõtvat ajalookäsitlust varase konfutsianismi seisukohtade valguses kui ka tema enda tegevuse põhjendust (III, B, 9).

Gong Duzi ütles: 'Inimesed väljastpoolt kõik räägivad, et Meistrile meeldib väidelda. Söandan küsida, on see nii?'⁸⁷

Meng Zi vastas: "Et kas mulle meeldib väidelda? Muud ei jää mul ju üle! Tævaalune sündis väga kaua aega tagasi. Täna on siin kord, homme segadus. Yao ajal voolasid jõed üle kallaste ja vesi kippus uputama Keskriike.⁸⁸ Igal pool elasid maod ja lohed, rahval polnud, kus ennast sisse seada. Madalamates kohtades tehti puu otsa pesad, kõrgemates kohtades kaevati koopaid. Kirjades on

⁸⁷Gong Duzi — Meng Zi õpilane, kellest pole teada muud, kui et ta olevat püüdnud Chu riigist ja huvitunud eriti väitluskunstist. Inimesed väljastpoolt (*wairen*) — mittekonfutsianistid, Meng Zi oponentid. Meister (*fuzi*) — Meng Zi.

⁸⁸Yao — müütiline dünastiate-eelne valitseja, muistse ideaalse kuldajastu viimaseid esindajaid (pärimuse järgi valitses 2456–2344 e.m.a.) traditsioonilises konfutsianistlikus ajalookäsitluses koos oma järglase Shuni ja tolle järglase Yuga kõrgelt hinnatud kui kultuuriheeros, üks muistsetest õndsatest.

Keskriikideks (*zhongguo*) nimetati ajalooliselt Zhou riigi keskseid alasid Kollase jõe keskjooksul, mida peetakse Hiina kultuuri hälliks; tänapäeval on see Hiina ametlik nimetus.

Järgneb lühiversioon Hiina veeuputusmüüdist, mille aluseks oli Kollase jõe ja teiste jõgede perioodilised hukatus toovad üleujutused.

öeldud: "Vooluveed peab saama pidama!"⁸⁹ Vooluveed tähendasidki uputust.

Siis kästi Yu'l asjad korda seada.⁹⁰ Yu kaevas kanalid ja juhtis veed merre. Ta ajas maod ja lohed sohu. Nõnda kandsid Jangtse, Huai, Kollane ja Hani jõgi veed maalt välja. Kuid alles pärast seda, kui olid eemaldatud ohud ja takistused ning minema aetud inimesele kahjulikud loomad ja linnud, said inimesed tasandikele elama asuda.

Kui Yao ja Shun lahkusid, käis õndsate kulg alla. Halvad valitsejad lõhkusid maju ja elamisi, kaevasid järvi ja tiike. Rahval polnud enam kuskil rahulikult puhata. Sööti jäänud põldudele rajati parke ja salusid, nii et rahvas ei saanud enam riiet ega toitu. Kõlvatud kõned ja vääritud teod käisid kõige kaasa.

Sedamööda kuidas parke ja salusid, järvi ja tiike, said ja luhti ikka rohkem sai, sigines taas juurde linde ja metselajaid.

Kui tuli Zhou, tabas taevaalust jälle suur segadus. Zhou vürst aitas kuningas Wu'l lüüa Zhoud ja võtta üle Yani.⁹¹ Kolme aastaga hävitas valitseja selle, saatis Fei Liani välja meresaarele ja alistas viiskümmend riiki. Ta peletas minema tiigrid, leopardid, ninasarvikud ja elevantid ning taeva alla saabus suur rööm. *Kirjades* on öeldud: "Oh, kui vägevad olid kuningas Weni plaanid! Oh, kui jõudsad olid kuningas Wu vägitööd! Palju abi on neist meile, kes me pärast tulime. Kõik sai korda laitmatult!"

⁸⁹Tsitaat *Kirjade raamatust* (*Shujing*, II, 2, 14).

⁹⁰Yu — müütiline valitseja, Xia dünastia rajaja (pärimuse järgi valitses 2205–2197 e.m.a); konfutsianistlikus ajalookäsitluses viimane kolmest muistsest õndsast keisrist, kes sai eriliselt tuntuks sellega, et talitses metsikud tulvaveed ja muutis Kesktasandiku inimestele elamiseks kõlblikuks. Pärast teda hakkas nn õndsate ajastu läbi saama ja kulg taeva all käis alla, millest vestab edasi ka *Mengzi*.

⁹¹Jutt käib Shang-Yini dünastia viimasest türannist kuningast Zhou Xinist (11. sajand e.m.a); mitte segi ajada samakõlalise Zhou dünastia nimetusega, mille faktiline võimuletooja Wu Wang ehk kuningas Wu (Sõjakuningas) türanni kukutas. Seejärel viis viimase noorem vend Zhou vürst (Zhou Gong) võimu ülevõtmise lõpule, alistades järgnevatel aastatel kõik Zhou Xini vasallid ja neile kuulunud maad. Zhou dünastia rajajaid Wen Wangi, Wu Wangi ja Zhou Gongi hinnatakse konfutsianistlikus traditsioonis samuti väga kõrgelt kui kultuurihérooside, kes kehtestasid taeva all taas ideaalse korra, mis kestis mitme põlvkonna vältel, nagu kinnitab järgnev tsitaat *Kirjade raamatust* (*Shujing*, V, 15, 6).

Põlvkonnad kuhtusid, kulg käis alla. Kõlvatud kõned ja vääritud teod hakkasid vohama. Leidus teenistuslasi, kes tapsid oma valitsejaid; leidus poegi, kes tapsid oma isasid.

Konfutsius pidas seda kohutavaks ja ta lõi *Kevaded-sügised*.⁹² *Kevaded-sügised* räägivad taevapoegade tegudest. Sellepärast Konfutsius ütleski: "*Kevaded-sügised* on see, mille pärast mind teatakse. *Kevaded-sügised* on see, mille pärast mind süüdistatakse."

Õndsaid kuningaid pole enam tulnud, maaisandad on hakanud omavolitsema. Jõude ametimehed anduvad targutustele. Yang Zhu ja Mo Di⁹³ sõnad on täitnud taevaluse. Taeva all räägitakse: kes ei pööra Yangi poole, see pöörab Mo poole. Yang pooldab ainult iseennast ja väidab, et valitsejaid polegi vaja. Mo pooldab ainult üleüldist armastust ja väidab, et vanemaid polegi vaja. Kui pole vanemaid, kui pole valitsejaid, siis elatakse ju nagu linnud ja metsloomad.

Gongming Yi⁹⁴ on öelnud: "Köökidest on rammus liha, tallides on rammusad ratsud. Rahvas aga otsa jäänud, surnukehad teede ääres. Kas see pole sama mis lasta metselajad inimesi õgima?"

Kui Yangi ja Mo kulule piiri ei panda, ei ole Konfutsiuse kulg kindel. Kõlvatute kõnedega lollitatakse rahvast, inimlikkus ja kohasus jäävad kinni. Kui inimlikkus ja kohasus jäävad kinni, kas pole see siis sama mis lasta metselajad inimesi õgima? Nõnda hakkavad inimesed varsti ka üksteist õgima.

Ma leian selle olevat kohutava ja sellepärast kaitsen endiste õndsate kulgu ning astun vastu Yangile ja Mo'le, et ei leviks jubedad jutud ja kõlvatud kõned. Kui need levivad, jäävad need südamesse; kui need jäävad südamesse, tehakse need teoks ja need saavad hukka valitsuse. Kui õndsad peaksid jälle kord tulema, ei põlga nad ära minu sõnu.

⁹²*Kevaded-sügised* (*Chunqiu*) — Lu riigi kroonikad, mida Konfutsius olevat redigeerinud nii, et jättis sinna ilustamata sisse valitsejate kõik teod, nii head kui ka halvad, järgmistele põlvkondadele eeskujuks ja hirmuks.

⁹³Yang Zhu — 5. sajandil e.m.a elanud mõttetark, nn individuaalstliku suuna rajaja; peetakse ka filosoofilise taoismi üheks eelkäijaks. Mo Di ehk Mo Zi — moismi rajaja, Yang Zhu'le vastandliku kollektivistliku 'üleüldise armastuse' apoloogeet. Mõlemad olid konfutsianismi vihaseimad oponendid, mis väljendub ka Meng Zi suhtumises nende õpetustesse kui kõige ohtlikematesse inimsuse ja korra vaenlastesse.

⁹⁴Gongming Yi — haritud Lu konfutsianist, Meng Zi kaasagne. Samas sõnastuses lõik leidub ka I, A, 4 — Meng Zi vestluses Liangi kuningas Huiga.

Omalt ajal Yu talitses tulvaveed ja taevaalune sai korda. Zhou Vürst jõudis põhja ja ida barbariteni, ajas minema metselajad, ja sada suguvõsa hakkas elama õnnes. Konfutsius sai valmis *Kevaded-sügised* ning mässumeelsed teenistuslased ja vastalised pojad kokkusid surmani. *Lauludes* on öeldud:

*Metsalised alistas,
barbarid löi põlvili;
vastuhakkajad ei olnud.*⁹⁵

Sedasi alistas Zhou vürst need, kes põlgasid ära vanemad, need, kes põlgasid ära valitsejad.

Mina tahan ainult teha sirgeks inimeste südamed, panna piiri kõlvatutele kõnedele, hakata vastu hirmutegudele, juurida välja jubedad jutud, jätkata sellega kolme õndsas⁹⁶ tööd.

Et kas mulle meeldib väidelda! Mul ei jää ju muud üle. Kes iganes suudab öelda Yangi ja Mo vastu, see käib õndsate jälgedes.”

Selles lõigus sisaldub Meng Zi õpetuse kreedo: teha kõik selleks, et taeva all, s.t Hiinas, mis sel ajal tähendas hiinlaste jaoks üldse kogu tsiviliseeritud maailma, valitseks kord ja rahu ehk 'kulg', mis oli paika pandud muistsete õndsate poolt ja mida allakäiguajastul oli asunud taastama Konfutsius. Et 'õndsate kulg' takistavad vääropetused vohasid ja sellest johtuvalt oli inimeste kõlblus ja nende teod äärmuseni mandunud, ei jäänudki Meng Zi'l midagi muud üle, kui võtta võitlev hoiak lajutava lolluse ja kõlblusetuse vastu ning väidelda.

Pöörame kõigepealt tähelepanu vanahiina ajaloo- ja arengukontseptsioonile, mille raamistuses Meng Zi oma vaateid ja seisukohti esitab. Tema ajaks (s.t *Mengzi* koostamise ajaks), 4.–3. sajandi vahetuseks e.m.a, on Hiina mõtteloos juba täielikult välja kujunenud tsükliline arengukäsitlus, mida võib samas pidada ka teleoloogiliseks, kuna selle liikumapanevaks jõuks ja samaaegselt ülimaks eesmärgiks on taevas (*tian*) kui igavene ja muutumatu kõrgemate väärtuste allikas ja mõõdupuu, mille poole inimsugu igavesti teel on. Selle arenguloogika põhiskeem on järgmine.

⁹⁵Tsitaat *Laulude raamatust* (*Shijing*, III, 1, 4).

⁹⁶Kolme õndsas all on siin arvatavasti silmas peetud eelmainitud Yu'd, Zhou Gongi ja Konfutsiust.

Taevas on kogu olemise igavene, muutumatu ja ammendamatu läte, iseenesest kirjeldamatu ja oimamatu.⁹⁷ Taevas on loonud 'musttuhat asja' (*wanwu*), sealhulgas inimese. Taevast võib mõista kui looduslikku alget, kuid mitte ainult. Taevas on ka religioosne alge, kõigi inimlike ja üleinimlike kõlbeliste ja muude väärtuste asupaik — seega teatud määral lähedane kristlikule jumalamõistele. Inimesel on selles skeemis täita keskne osa, sest taevas (loodus) on iseenesest passiivne ja teadvustamata alge, inimene aga ainukesena loodu seas mitte ainult võimeline, vaid otse kutsutud ja seatud oma aktiivse teadvustatud ja mõtestatud tegevusega püüdma selle poole, et mõista taevast, saada ise taevataoliseks. Kogu ajalookäik ja inimkultuur täidavadki seda eesmärki.

Inimkonna arengulugu vanahiina mõistetes võib vaadelda kui evolutsioonilist. Inimene on selle järgi tulnud metslusest, erinedes algusaegadel vähe loomadest.⁹⁸ Inimkonna ajaloo algust arvatakse sellest, kui otse taeva enda saadetud erilise andega 'õndsad' (*shengren*) tulid maa peale ja õpetasid inimrahvale mitmesuguseid kunste, nagu põlluharimine, tööriistade valmistamine, majade ehitamine, rõivaste valmistamine, kiri, arstiteadus jne, ühesõnaga — tsiviliseerisid ehk kultuuristasid teda.

Kuid õndsate vahetu mõju ei kesta kaua, mitte rohkem kui mõni põlvkond. Seda peavad asendama nende loodud ja käima pandud institutsioonid. Õndsate mõju vähenedes inimsugu eemaldub taevast ja tekib oht laskuda tagasi metslusse. Mais-tes terminites väljendub see kõlblusetuse, kasuahnuse ja vägivalda vohamises, sõdade ja loodusõnnetuste sagenemises, üldises korralageduses ja hävingus. Olukorda parandab ainult see, kui taeva tahtel ilmub uus õnnis, kes taastab korra ja seab taas sisse inimeste ühiselu reguleerivad institutsioonid.

⁹⁷Alguse probleem vanahiina arenguloos ei ole sedavõrd aktuaalne, et oleks pälvinud sõdivate riikide ajastu õpetajate erilist tähelepanu. Küll on aga maailma (maa, taeva ja inimese) loomise moment esindatud hiljem kokku kogutud müütides (vt: Юань Кэ. *Мифы древнего Китая*. Москва: Главная редакция восточной литературы, eriti II ja III ptk, lk 28–80).

⁹⁸Kõige terviklikumalt on vanahiina konfutsianistlik "evolutsiooni-teooria" esitatud *Kommete ülestähendustes* (*Liji*, VII, 1).

Maistes terminites tähendab see uue dünastia võimuletulekut.

Selline tsükkel, mis algab ja lõpeb õndsate tulekuga, kordub üha, sest inimese loodusliku olemuse tõttu on allakäik arengusse paratamatult sisse kodeeritud. Allakäigu peataks ainult see, kui kõik inimesed saaksid õndsaks, seda pole aga seni juhtunud ja ühegi taevase "superõndsas" mõju pole nii vägevaks osutunud. Seni on õndsate missiooniks olnud ainult taastada muistne kulg, mille esimesed õndsad käima panid, seega viia tsükkel oma ideaalsesse alguspunkti tagasi.

Meng Zi nagu Konfutsiuski tajus oma aega tsükli madalseisuna, totaalse allakäiguajastuna, mil kõik oli hälbinud õilsast kulust ja taeva all valitses kaos. Ta räägib endistest õndsatest valitsejatest Yaost, Shunist ja Yu'st ning Wen Wangist, Wu Wangist ja Zhou Gongist, kes kõik olid teostanud õndsate ideaali ja aidanud inimsugu kõigi vahenditega teel selle poole. Meng Zi jaoks oli õnnis juba ka Konfutsius, kes ise ennast selleks küll ei pidanud. Konfutsius oli aga teist tüüpi õnnis. Kuna ta ei pääsenud valitsema, sai ta kasutada üksnes sõnu. Kui valitsejad teda kuulda ei võtnud, jäi tal ainult üle need kirja panna. Nõnda koostaski pärimuse järgi just tema *Kevaded-sügised*, kus ausa erapooletu otsekohesusega on kirjas valitsejate teod, nii head kui halvad. Kõik, kes neid loevad, peavad kohe aru saama, mis nad ise hästi või halvasti on teinud, eriti kurikaelad, kes peaksid "surmani kokkuma" ja ennast parandama. Seega võrdsustab varakonfutsianistlik traditsioon koos Meng Zi'ga Konfutsiuse õpetuse varasemate õndsate kuningate tegudega.

Meng Zi ise ei pea ennast kaugeltki õndsaks. Ta väidab end ainult jätkavat õndsate, eriti Konfutsiuse tööd. Meng Zi on enda missioonis aga niivõrd kindel, et väidab: "Kui õndsad peaksid jälle kord tulema, ei põlga nad ära minu sõnu." Oma ajas ja oma võimaluste juures on temalgi kasutada vaid sõnarelv, mida ta ka raevukalt kasutab, astudes sirgjooneliselt vastu kõigile võimu ja sõna kuritarvitustele, pelgamata võimukandjatele otse näkku öelda, mida ta neist ja nende valitsemisviisidest arvab. Ülaltoodud tsitaadis ja mitmel pool mujalgi võrdleb ta oma kaasaegsete valitsemist viisiga, mis jätab inimesed näljaste metselajate õgida. Ta läheb isegi nii kaugele, et nimetab selle maailma vägevaid otsesõnu mõrvareteks, küsides näiteks Liangi vägevalt kuningalt Huilt, mis

vahet on selles, kas tappa inimesi malaka, mõõga või valitsemisega (I, A, 4), lisades: "Metselajad õgivad üksteist, seegi on inimestele vastik. Kui aga need, kes peavad olema rahvale isa ja ema eest, valitsevad nii, et ei suuda hoida metselajaid inimesi õgimast, siis saavad nad küll vaevalt olla rahvale isa ja ema eest."

Poliitikute ja võimukandjate nuritegudest veelgi ohtlikemaks, inimsuse allakäigu taganttõukajaks peab Meng Zi soovavaid väärõpetusi, "kõlvatuid kõnesid ja jubedaid jutte", sest need ajavad segi kergeusklike inimeste mõtted, täidavad südamed mürgiga, edasi aga suunavad inimesi vääradele tegudele. Kui aga inimesed, kes südame sunnil teevad vääri tegusid, pääsevad valitsema, siis on selline valitsemine hukatuslik, nagu tema ajastu põhjal näha.

Väärõpetajatest nimetab Meng Zi nimepidi kõige sagedamini kahte: Yang Zhud ja Mo Di'd, kes, elanud Konfutsiuse ja tema vahelisel ajal, olid ka tema ajal kõige mõjukamad, ja kelle järeltulijad tõmbasid ligi hulgaliselt järgijaid. Mõlemad, olles küll koos Konfutsiuse ja konfutsianistidega kriitilised oma ajastu suhtes, kuulutasid hoopis erinevaid ja ka omavahel erinevaid teid kriisi lahendamiseks. Lühidalt: Yang Zhu kuulutas individualismi, maailmast ja eriti inimühiskonnast eraldumist ja kõigi ühiskondlike institutsioonide, eriti riigi kui indiviidile asjatute piirangute seadja ignoreerimist. Mo Di soovasti jutlustas võrdsustavat massiideoloogiat, ommoodi arhailist sotsialismi, kus ühiskonnaliikmed pidid elama lihtsat ja töökast elu, järgides vastastikuse kasu ja üldülde armastuse põhimõtet, tegemata vahet vanemate ja laste, ülemate ja alamate vahel. Riik peab aga religiooni ja sunnivahenditega tagama, et keegi neist võrdsuse põhimõtetest üle ei astuks.⁹⁹

Meng Zi arvates on kummagi õpetuse puhul tegemist nn hukutava äärmusega, ja seda seetõttu, et mõlemad eiravad inimese kui ühiskondliku olendi staatust. Konfutsianistlik inimlikkusemõiste iseenesest tähendab seda, et inimene

⁹⁹Yang Zhu ja Mo Zi vaadete lühiülevaadet ning Meng Zi kriitikat neile vt: Läänemets, *op. cit.* (2000). Vanahiina tähtsamate mõttesuundade põhjaliku analüüsi esitab Рубин, *op. cit.*, lk 8–76: "Идеология и культура древнего Китая (четыре силуэта)". Vt ka Graham, *op. cit.*, lk 33–63.

saab toimida inimesena vaid teistega koos ehk ühiskonnas, luues kooskõla indiviidi ja inimühiskonna kui terviku vahel, rakendades selleks institutsioone. Yang Zhu järgi saab inime- ne aga hakkama ilma ühiskondlike institutsioonideta ja ideaal on lasta elul minna enda huvide ja vajaduste maksimaalses järgimises ja rahuldamises: "Kui juba elada, siis võtta elu kergelt ja oodates surma täita lõpuni oma soovid. Kui tuleb surm, siis võtta kergelt sedagi; minna lõpuni ja omasoodu hääbuda. Kõike tuleb võtta kergelt, kõik tuleb välja kannata. Kuhu kiirustada või mille pärast aega viita selle viivu aja jooksul!" Meng Zi arvates viib see poliitilise kaoseni ja lõpuks tsivilisatsiooni hukkumiseni. Mo Zi aga ei pea indiviidi millekski ja arvab, et kui muidu ei saa, siis peab vägivallaga panema inimesed üksteisesse võrdselt suhtuma. Ta pooldab seega tugevat poliitilist organisatsiooni, kuid eirab täielikult isikuvabadust ja eriomaseid suhteid inimeste vahel. Meng Zi arvates viib see eetika kadumiseni ja lõhub loomulikud suhted laste ja vanemate vahel, millega aga luuakse alus kõikidele muudele suhetele. Tulemuseks on jällegi kaos ja inimkultuuri hukkumine.

Meng Zi ei jäta siiski lootust. Ta ütleb, et tahab teha sirgeks inimeste südamed. Ta teeb seda Konfutsiuse poolt esile tõstetud nelja aluse — 'inimlikkuse, kohasuse, kommete ja tarkuse' kultiveerimisega, nende muutmisega inimloomuse vääramatuks osaks. Selleks tuleb aga inimesed vabastada väärõpetuste lummusest, mis neid kammitseb: "Need, kes jäta- tavad maha Mo, pöörduvad tingimata Yangi poole.¹⁰⁰ Need, kes jäta- vad maha Yangi, pöörduvad ilmtingimata õpetlaste- ru'de poole. Need, kes pöörduvad, tuleb vastu võtta ja ongi kõik. Need, kes tänapäeval väitlevad Yangi ja Mo'ga, on nagu seapõrsad, kes on sulust valla pääsenud ja jooksevad ringi hirmus, et neid uuesti sinna kinni pannakse" (VII, B, 26).

SÜNDIDA INIMESEKS — SAADA INIMESEKS

Meng Zi õpetuse tuumaks peetakse tema arutlusi inimloomusest (*renxing* või lihtsalt *xing*). Ta kasutab tõepoolest tihti

¹⁰⁰Mõeldud on Mo Zi ja Yang Zhu õpetuste pooldajaid. Õpetlaste- ru'd on Konfutsiuse õpetuse ja muistse kultuuritraditsiooni tundjad ja õpetajad (vt ka viide 22, *Akadeemia* nr 2, lk 418).

seada terminid, põhjendamaks, miks inimene peaks olema vastuvõtlik neljale alusele ja miks ta seda siiski alati ei ole.

Konfutsiusel tuleb see sõna vaid riivamisi paaris kohas ette ning seda ei määratleta kusagil: "keegi pole kuulnud õpetaja jutte loomusest ja taevakulust" (V, 13); "loomused lähendavad / harjumused kaugendavad" (XVII, 2). Seda võib põhjendada asjaoluga, et Konfutsiusel ei olnud tarvidust oma õpetusele mingit metafüüsilist põhjendust leida; ta õpetas vaid seda, mida pidas inimese elus loomulikuks ja vajalikuks.

Meng Zi ajal oli aja vaimne situatsioon muutunud. Konfutsiuse uudsed ideed ja sõnad olid läinud tavakäibesse ja kaotanud "valeõpetajate" spekulatsioonides osa oma väärtusest ja mõjujõust. Meng Zi, soovides taastada nende esialgset tähendust, pidi leidma mingi ühendava alusmõiste, et tuua Konfutsiuse väärtustatud vourused inimese mõistusele ja südamele lähemale, panna igati isendas tundma tungi nende järele. Loomusemõiste sobis selleks suurepäraselt.

Loomust tähistav kirjamärk on graafiliselt tuletatud kirjamärgist 'elu', mis tähendab ka sündi ja kasvamist. Sellele on lisatud südame-element, nii et uut kirjamärki võib graafiliselt tõlgendada kui 'elu südant', seda, mis on elus kõige tähtsam, seda, mis käib sünnist saadik kaasas läbi kogu elu. Varasemates tekstides paistabki 'loomust' (*xing*) olevat mõistetud rohkem või vähem sünonüümsena 'eluga' (*sheng*), täpsustusega — see, mida elult kõige rohkem tahetakse, mis on elu juhtmõtteks.¹⁰¹

Meng Zi õpetust on sageli lihtsustatult iseloomustatud kui õpetust algupäraselt kaasasündinud heast inimloomusest, kus on olemas kõigi Konfutsiuse poolt esile tõstetud vouruste alged. Tegelikult on loomusemõiste Meng Zi käsitluses märksa keerulisem, isegi niivõrd, et ühest ja lõplikku 'loomuse' määratlust sealt ei leiagi. 'Loomus' on rohkem nn töömõiste, rõhuasetusega sellele, mis on (peaks olema) elus kõige tähtsam. Kuid selgub, et see pole sugugi see, mis on kõigile võrdsel määral ja ühesugusena kaasa sündinud, vaid et loomus on siiski suurel määral kujundatav ja tugevalt seotud inimese eetiliste

¹⁰¹Mõiste *xing* tähendusi Konfutsiuse-eelsetes ja tema kaasaegetes tekstides on analüüsitud artiklis: Shun, Kwong-loi. "Mencius on Jenhsing" — *Philosophy East & West*. Vol. 47. No. 1, lk 1–20, eriti lk 1–3.

põhimõtetega, nii et erinevatel inimtüüpidel võib olla sootuks erinev loomus.

Paljuviidatud ja -vaieldud lõik, kus selgitatakse 'loomuse' (*xing*) tähendust 'õilsa' (*junzi*), konfutsianistliku ideaaltüübi struktuuris, on VII, A, 21.

Meng Zi ütles: "Suured maavaldused ja palju rahvast on see, mida õilis soovib, kuid ta ei rõõmusta selle üle. Olla taevaaluse keskel ja seada korda rahva elu nelja mere vahel on see, mille üle õilis rõõmustab, aga see pole talle loomumane.

Õilsale on loomumane see, millele suured teod midagi juurde ei anna, millest väesus ja viletsus midagi ära ei võta, sest see on kindlalt paigas. Õilsale on loomumane inimlikkus, kohasus, kombed ja tarkus. Selle juur on tema südames, selle elujõud vaatab vastu tema näost, selle täiust kannab ta turjal, seda on tunda tema neljas ihuliikmes. Neli ihuliiget annavad seda mõista ilma sõna ütlemata."

Sellele sekundeerib lõik VII, A, 30.

Meng Zi ütles: "Yaole ja Shunile oli see loomumane. Tangile ja Wu'le oli see antud. Viiel ülemvalitsejal tuli seda ette.¹⁰² Kui pikalt tuleb ette ja tagasi ei pöördu, siis on küll raske mõista, kas on või ei ole."

Esimeses lõigus on õilsa elusihid paigutatud kolmetisse hierarhiasse, millest madalaimat tähistab mõiste 'soov' (*yu*), järgmist — 'rõõm' (*le*) ja kõrgeimat — 'loomus' (*xing*). Esimesed kaks, nagu näha, on seotud välisega. Administreerida suuri maavaldusi ja korraldada rahvahulkade elujärge tähendab poliitilist tegevust osastisriigi tasemel selle valitseja või valitseja nõunikuna, mis oli iga haritud konfutsianisti esmane soov ja siht, kuid nagu väidab Meng Zi, ei paku talle rõõmu. Rõõmu tuleb mõista isiku sügavama ja intiimsema kihistusena, mis antud skeemi kohaselt on siiski samuti veel seotud välisega, kuid märksa suuremaid võimalusi pakkuva tegevusega — kogu taevaaluse, s.t Hiina valitsemisega taevapojana või selle nõunikuna. Kuid ka see ei kuulu õilsa loomusesse, sest see

¹⁰²Viis ülemvalitsejat (*wu ba*) — kevadete-sügiste ajastul 7. sajandi keskpaigast 5. sajandi keskpaigani e.m.a vaheldunud viie hegemonriigi (järjekorras Qi, Jin, Chu, Wu ja Yue) valitsejad, kes dikteerisid endise Zhou impeeriumi poliitikat ja osastisriikide vahelisi suhteid. Konfutsianistliku ajalookäsituse järgi nad küll aitasid kaasa korra ja stabiilsuse hoidmisele taeva all, kuid ei küündinud oma väe ja moraali poolest varasemate õndsate valitsejate tasemele.

võib olla aga ei tarvitse; õilsat ei tee õilsaks väline positsioon, vaid miski muu, mis määrab tema olemise ja tegevuse motiivid seestpoolt, mis ei sõltu välistest oludest, "millele suured teod midagi juurde ei anna, millest vaesus ja viletsus midagi ära ei võta".

See miski ongi neli alust, kõrgelt hinnatud konfutsianistlikud voorused-omadused — inimlikkus, kohasus, kumbed ja tarkus, mis Meng Zi sõnul loomuomaseks saanuna peavad olema inimeses nii sügaval sees, et isegi ihuliikmetest ehk kehalisest-ihulisest olekust välja paistavad.

Teine lõik täiendab esimest veidi teist laadi hierarhiaga, kus tüüpide esindajateks on erinevad valitsejad. Kõige täiuslikumatel — muistsetel õndsatel Yaol ja Shunil oli "see", s.t neli alust loomuses; tasemelt järgmistel ja ajaliselt lähematel Chen Tangil ja Wu Wangil oli see antud (originaalis on sellel kohal kasutatud kirjamärki *shen*, mis tähendab 'keha' või 'iseennast'; antud juhul on mõte selles, et nimetatutel olid neli alust küll olemas, aga mitte loomuomaselt, vaid pinnapealsemalt ehk omandatuna), ülemvalitsejad-hegemoonid suutsid aga vaid ajuti ja juhuslikult neid teostada ja nendest juhinduda.

Kuidas aga neli alust õilsa loomuseks saavad? Kas õilis sünnibki õilsana või saab ta selleks pikaajalise õppimise ja enesekasvatuse teel? Kui nii, kas siis üldse ongi tegemist loomusega? Kui aga loomuses on neli alust sünnipäraselt olemas, miks siis ikkagi need suurema osa inimeste puhul ei avaldu ja õilsaid nii vähe on? Kas ühtset inimloomust üldse ongi olemas?

Mõningaid selgitusi neile küsimustele annab peatükk VI, A, 6, kõige olulisem osa Meng Zi vaidlusest Gao Zi'ga, kes väitis, et loomus on muutuv ja etteennustamatu.

Gong Du¹⁰³ ütles: "Gao Zi¹⁰⁴ ütleb, et loomus pole ei hea ega halb. Mõni ütleb, et loomus võib toimida heana, võib toimida halvana. Sellepärast Weni ja Wu ajal meeldis rahvale hea, You ja Li ajal meel-

¹⁰³Gong Du = Gong Duzi, vt viide 87.

¹⁰⁴Gao Zi, õige nimega Gao Buhai — vanahiina õpetlane, Meng Zi kaasaeagne ja oponent.

dis rahvale halb.¹⁰⁵ Mõni ütleb, et on nii head loomust kui ka halba loomust. Sellepärast elas valitseja Yao ajal ometi Xiang; isa Gu Soul oli ometi poeg Shun; valitseja Zhou ajal, kes oli ise veel nende vanema venna poeg, olid ometi Wei vürst Qi ja kuningas Bi Gang.¹⁰⁶

Nüüd öeldakse, et loomus on hea. Kas siis kõik see on vale?"

Meng Zi ütles: "Ainult siis, kui olud on sobivad, saab olla hea. Nõnda ütlen, et on hea. Kui ei ole hea, siis pole see ande viga.

Iga inimese süda tunneb armu ja halastust. Iga inimese süda tunneb häbi ja õõva. Iga inimese süda tunneb viisakust ja aupaklikkust. Iga inimese süda tunneb õiget ja valet.

Süda, mis tunneb armu ja halastust, ongi inimlikkus. Süda, mis tunneb häbi ja õõva, ongi kohasus. Süda, mis tunneb viisakust ja aupaklikkust, ongi kombed. Süda, mis tunneb õiget ja valet, ongi tarkus.

Inimlikkus, kohasus, kombed ja tarkus ei tule meisse kuskilt väljast. Need on meis olemas, ainult me ei mõtle nende peale. Sellepärast ütlen, et kui otsite, siis leiate; kui jätate, siis kaotate.

Üks võib teisest erineda kaks korda, isegi viis korda. Äraarvamatu hulk on aga neid, kes ei suuda oma annet teoks teha.

Lauludes on öeldud:

*Taevas elu andis inimrahvale,
asjad kõik ja elukorra seadis paigale.
Inimrahvas hoiab seda hoolega;
Ülimat kui väge seda armastab.*¹⁰⁷

Konfutsius on öelnud: "See, kes selle laulu lõi, tunneb tõesti kulgu."

¹⁰⁵You ja Li — You Wang ja Li Wang, Lääne-Zhou kuningad, valitsesid vastavalt 781–771 e.m.a ja 857–841 e.m.a, mõlemad konfutsianistlikus ajalookäsitluses tuntud kui türannid ja võimu kuritarvitajad.

¹⁰⁶Toodud loetelus on vastandatud lähedastes suhetes olnud häid ja halbu tüüpe, tõestamaks Gao Zi väidet, et inimloomus võib ka ühel ajal ja sarnastes tingimustes olla erinev ja otse vastandlik. Muistset õnnist kuningat Yaod (vt viide 88) on vastandatud tema järglase Shuni poolvennale Xiangile, keda pärimus tunneb väiklase ja kättemaksuhimulise inimesena. Ka Shuni isa Gu Sou oli tuntud oma halva iseloomu ja ebaõigluse poolest, millele vaatamata tema poolt halvasti koheldud Shun suhtus isasse äärmise pojaliku hoolega. Shang-Yini viimasele valitsejale, ohjeldamatule ja julmale türannile Zhou Xinile on vastandatud tema õilsad nõod Qi ja Bi Gang.

¹⁰⁷Tsitaat *Laulude raamatust (Shijing, III, 3, 3)*.

Sellepärast ongi nii, et kui asi on olemas, siis olgu ka korraldus. Inimrahvas hoiab seda hoolega, sellepärast armastabki kui ülimat väge.”

Meng Zi seletab siin loomust, õieti seda, miks loomus on või ei ole hea *shang*, kolme mõiste: 'olude' (*qing*), 'ande' (*cai*) ja 'südame' (*xin*) kaudu. *Qing* tähendab nii inimest ümbritsevat tavapärasest olukorda kui ka tema üldist keha- ja vaimuseisundit. Aga et seisund sõltub suuresti olukorrast ning seisundist johtuvalt saab inimene omakorda olukorda kujundada, on mõlemad hõlmatud ühe mõiste alla, mis on tõlgitud oludeks. Kuigi olude alla kuulub ka inimese füüsiline, tervislik ja varanduslik seisund, on neis määrava tähtsusega ikkagi ümbritsevad inimesed — suhted perekonnas, koolis, teenistuses, eraelus jne. Ühesõnaga, see ringkond, kellega inimene suhtleb, on tema loomuse kujunemisel kõige olulisem.

Cai on see, mis igale inimesele sünnipäraselt kaasa antakse, tänapäeva mõistes geneetiline pärand. See on kõigil inimestel suhteliselt ühetaoline, seega ande, sünnipärase potentsiaali poolest on inimesed enam-vähem võrdsed. Kuid ane pole loomus. Loomus kujuneb heaks või halvaks (konfutsianistlike kriteeriumide järgi) olude mõjul. Sellepärast Meng Zi ütlebki, et kui ei ole hea, siis pole see ande viga.

Xin ehk 'süda' on inimese tunnete ja mõtlemise asupaik. Kui jätta kõrvale 'südame' tähendus organina, võiks seda tõlkida ka meeleks. Süda on see, mis kogub endasse kõik väljastpoolt antu, kogetu ning õpitu. Põhiosas tuleb see aga kõik teistelt inimestelt, suhetest inimestega, mida Meng Zi iseloomustab antud nelja kategooriaga, millest igaühel kujuneb üks neljast alusest.

Kas aga edasi ei teki vastuolu, kui Meng Zi ütleb, et inimlikkus, kohasus, kombed ja tarkus ei tule meisse väljast, vaid on meis olemas, ainult me ei mõtle neile? Kui need ei tule andest, vaid oludest, kuidas võib siis öelda, et nad meis olemas on?

Armud ja halastust, häbi ja õõva, viisakust ja aupaklikkust, õiget ja valet tunneb mingil määral iga teiste seas üles kasvanud inimene. Ainult et kui olud (haridus) neid pidevalt ei rõhuta ega toeta, jäävad need täiesti või poolenisti teadvustamata ja halbades oludes minetatakse. Inimlikkus, kohasus, kombed ja tarkus on nimetatud südamevoorused kõige kõrgemal, teadvustatud tasemel ning õilsa puhul saanud inimese

mõtteid, sõnu ja tegusid üleni määravateks teguriteks, mida ka halvad ehk ebasobivad olud ei väära. Hoopis õilis ise kujundab nendega olusid, mis on Meng Zi poliitilise võimu teostamise kontseptsiooni aluseks, mida vaatame pisut allpool.

Kuna häid olusid ja väärikate seltskonda on raske leida, eriti allakäiguajastul, millena Meng Zi oma aega tajus, väidabki ta, et inimesed võivad ande teostamise poolest erineda kaks või isegi viis korda ja äraarvamata palju on neid, kellele see üldse ei õnnestu. Kõige selle illustreerimiseks ongi toodud tsitaat *Laulude raamatust*, milles öeldakse, et taevas on andnud elu ja korralduse, mida inimrahvas hindab kui ülimat väge, sest need tähendavadki ju Meng Zi terminoloogias annet ja olusid.

Sünnipärase ande ja olude vahekorra illustreerimiseks esitab Meng Zi järgmises lõigus (VI, A, 7) võrdpildi vilja külvamisest, kasvamisest ja küpsemisest. Külvatud seemnetel on loodusliku ande poolest võrdsed võimalused kasvada ja vilja kanda, kuid saagikus sõltub siiski väga suurel määral pinnasest ja kasvutingimustest. Nii on ka inimloomuse kujunemisega. Kokkuvõtteks leiab ta, et kõik, mis on ühte sugu, on omavahel sarnane ja ühesuguste võimalustega. Selles pole vaja kahelda ka inimeste puhul ja sellepärast on isegi õndsad meiega ühesugused, sest nende anne on samasugune nagu kõikidel teistelgi inimestel.

Nii nagu taimed saavad toitu pinnasest, veest, õhust ja päikesevalgusest, saab inimloomus toitu õpetusest ja kogemusest, oma kultuurilisest ja vaimsest keskkonnast. Meng Zi väide on see, et sünnipärase algete poolest võib iga inimene saada õndsaks. Kui kaugele ta tegelikult oma arengus jõuab, sõltub oludest, kuhu ta sünnib — kus ta oma eluteel liigub. Olude kujundamisel on kõige suurem vastutus valitsejatel, kes peaksid tegema kõik selleks, et inimestel oleks võimalik oma sünnipärase annet headuseks toita, kujundada enda loomus heaks. Kogu küsimus ongi selles, et loomuse "toitmise eest" tuleb hoolt kanda. Siis kulgeb kõik iseenesest headuse poole, õndsuse poole — selle võimaluse on taevas tegelikult juba ette andnud, ainult et teostamine sõltub juba inimestest endast.

Olgu selle kinnituseks veel üks tsitaat tekstist (II, A, 6).

Meng Zi ütles: "Igal inimesel on halastav süda. Endistel kuningatel oli halastav süda, sestap oli neil ka halastav valitsus. Kui halasta-

vast südamest teostada halastavat valitsust, siis võib taeva all korda hoida nagu peopesal.

Seda, et igal inimesel on halastav süda, näitab seegi, et igaühe südant, kes näeks pealt, kuidas väike laps kaevu kukub, haaraks õud ja kaastunne. Ja mitte sellepärast, et hoida häid suhteid selle lapse vanematega; ega sellepärast, et pälvida naabrite ja sõprade kiidusõnu; isegi mitte sellepärast, et ei kannatata kuulda lapse hädakisa.

Sellest on näha, et pole inimest, kelle süda ei tunne armu ja halastust. Pole inimest kelle süda ei tunne häbi ja õõva. Pole inimest, kelle süda ei tunne viisakust ja aupaklikkust. Pole inimest, kelle süda ei tunne õiget ja valet.

Armum ja halastust tundev süda on inimlikkuse alus. Häbi ja õõva tundev süda on kohasuse alus. Viisakust ja aupaklikkust tundev süda on kommete alus. Õiget ja valet tundev süda on tarkuse alus.

Inimesel on need neli alust nii, nagu tal on neli ihuliiget. Kui need neli alust on olemas, aga öeldakse enda kohta, et ei suuda, siis on see iseenda tagant varastamine. Kui öeldakse, et valitseja ei suuda, siis on see valitseja tagant varastamine.

Kellel on olemas need neli alust, see teab, et nende avardamine ja täideviimine on nagu tuleleegi tõusmine või allikavee vool. Kui suuta neid täide viia, piisab sellest, et hoida maad nelja mere vahel. Kui ei suuda neid täide viia, ei piisa sellest, et oma vanemaidki üleval pidada.”

Ja lõpuks väide, mis ühendab südame, loomuse ja taeva (VII, A, 1).

Meng Zi ütles: “Kui minna südame põhja, siis mõistad oma loomust. Kui mõistad oma loomust, siis mõistad taevast.

Kui hoiad oma südant ja toidad oma loomust, siis sellega teenidki taevast.

Ei enneaegne surm ega pikk eluiga pane selles kahtlema. Ennast parandada ja oodata, nõnda püsibki taevatahe.”

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi Meng Zi inimloomuse määratlustes võib leida teatavaid loogilisi vastuolusid, mis annab uurijatele põhjust ikka ja jälle tõstatada küsimust, on Meng Zi järgi inimese kõlbeline ja taeva ehk ülimal poole pürgiv loomus kaasasündinud ja muutumatu või on see elu jooksul omandatav ja muutuv, ning otsida argumente kummagi seisukoha poolt, mida tekstis ka leidub, peaksid juba siin esi-

tatud lõigudki veenma selles, et Meng Zi jaoks ei olnud sellist vastuolu olemas.¹⁰⁸

Taevas (loodus) annab inimesele elu (*sheng*), kuid mitte see ei tee veel inimest inimeseks, sest loomad on samuti elu. Taevas annab inimesele teatavad looduslikud eeldused, anded (*cai*), mida tal on võimalik hakata arendama. Kuid ei elu ega anded moodusta iseenesest veel inimloomust (*renxing*), vaid on ainult võimalused selle kujunemiseks. Loomuse kujundajaks on olud (*qing*), mis on suurel määral inimese enda loodud. Olud kujundavad inimeses ka selle, mis on talle oluline (mõiste *qing* hõlmab hiina keeles ka seda tähendust). Just

¹⁰⁸Manyul Im esitab Meng Zi kontseptsiooni tõlgendamiseks kaks inimese kõlbeline arengu mudelit: "Täiustumismudel. Inimese täielik kõlbeline areng nõuab teatud kõlbeline voorustega seotud võimete arendamist täiuslikkuseni. Selline arendamine nõuab harjutamist ehk teostamist nii, et nende võimete eeldused võiksid jõuda harimatust algstaadiumist kõlbeline küpsuseni, kus need võiksid isikut tulemuslikult motiveerida tundma ja toimima parimal võimalikul viisil.

Loomuliku arengu mudel. Inimese täielik kõlbeline areng ilmneb loomulikult, s.t ilma et oleks vaja rakendada jõupingutusi selle teostamiseks, kui on olemas teatud minimaalsed tingimused, mis on vajalikud loomulikult arenguks. Need tingimused tähendavad teatud minimaalsete majanduslike vajaduste rahuldamist ja tõenäoliselt ka teatud stabiilsete sotsiaalsete tingimuste olemasolu. Kui need minimaalsed tingimused on olemas, siis peaks igaüks olema võimeline tundma ja tegutsema kõlbeliselt õigel viisil." (Manyul Im. "Emotional Control and Virtue in the Mencius" — *Philosophy East & West*. Vol. 49. No. 1. January 1999, lk 10.)

Siinse käsitlusega langeb rohkem kokku Roger Ames'i määratlus: "Meng Zi inimloomuse (*renxing*) kontseptsioon rõhutab seda, mis on eriline ja loominguiliselt saavutatud, mitte seda, mis on üldine ja antud. See tähendab, et kuna Meng Zi näib uskuvat, et on olemas teatud asjad, mida ei saa õppida ja mis on ühised kõigile inimolenditele, võtab ta *renxing*'i pigem inimolendite kultuurilise saavutusena, mis on vastandatud sellele taustale, mis ei ole õpitav ja mis on kõigile ühine." (Ames, Roger T. "The Mencian Conception of Ren Xing: Does It Mean 'Human Nature'?" — *Chinese Texts and Philosophical Contexts: Essays Dedicated to Angus C. Graham*. Ed. by Henry Rosemont. La Salle, Illinois: Open Court, 1991, lk 143–175.)

selle tähenduse kaudu on olud-*qing* ja loomus-*xing* omavahel lahutamatult seotud.

Kuivõrd olud on erinevad, on erinev ka see, mis on oluline eri inimeste ja inimgruppide ning -tüüpide jaoks, nagu Meng Zi samuti rõhutab. Seega on ka erinevate inimtüüpide loomust määravad motiivid ja suhtumised erinevad. See on see, mis tuleb südamest, sellest, mida inimene on olude sunnil südamesse kogunud. Meng Zi arvates on kõigile inimestele ühised teatavad kaastundliku, häbeliku, aupakliku ja mõistva suhtumise alged teistesse inimestesse, mis saavad alguse tema esmases inimkeskkonnas — perekonnas. Just neist kasvavad välja tõelise inimloomuse alused — inimlikkus, kohasus, kombed ja tarkus, mida tõstis esile Konfutsius. Kuid selleks, et need saaksid inimloomuse läbivaks ja püsivaks jooneks, selleks, mis on inimesele kõikjal ja alati kõige olulisem, peab neid pidevalt "toitma" ja arendama. Seni on selleks võimelised ainult õilsad, kes peaksid eeskuju ja väsimatu tööga neid rakendama kõikjal, ükskõik mis alal nad ka tegutseksid, eeskätt aga poliitikas, mis on põhiline vahend rahva teenimiseks, tõelise inimloomuse kujunemiseks vajalike olude loomiseks.

KUNINGLIK KULG

Meng Zi ütles: "See, kes heaga paneb inimesi kuuletuma, ei suuda panna inimesi kuuletuma. Heaga kosutada inimesi — alles siis saab panna taevaaluse kuuletuma. Kes ei ole taeva all teinud kuulekaks südameid, sellest küll ei saa kuningat." (IV, B, 16.)

Tsitaat sobib hästi Meng Zi poliitikakontseptsiooni kreedoks. Poliitika ei olnud Meng Zi'l nagu Konfutsiuselgi võimu teostamise vahend riigi huvides, vaid eetika laiendus. Selleks et kasvatada eetilist inimloomust, peab ühiskond olema korraldatud nii, et igauks saaks "toita" seda olulist, mida olud talle võimaldavad, saaks täita südant heaga (*shang*). Kuigi headus on valitsemise A ja O, ei piisa rahva kuulekaks muutmiseks sellest, et kuningas ise headust üles näitab. Tal peab olema ka väge, et viia headust rahva südamesse. Eeskuju on vajalik, aga mitte piisav valitsemise teostamiseks. Tõeliselt inimlik valitsemine toimib südamest südamesse.

Sellist ühiskonda suudavad luua ja juhtida aga ainult need, kellel ülalnimetatud neli alust on saanud vankumatuks loomuseks, s.t õilsad (*junzi*), kuna õndsad (*shengren*) on Meng

Zi ajal nagunii jäänud kauge mineviku saavutamatuks ideaaliks. Vaid õndsad ja õilsad suudavad juhtida rahvast väega, mitte valitsusega (vt *Lunyu*, II, 1, 3); teha rahva kuulekaks, täites tema südamed heaga. Meng Zi järgi on sellise valitsuse nimetus 'kuninglik kulg' (*wangdao*), mida teostasid muistsed õndsad ja mille teostajat Meng Zi oma kaasaegsete seast väsimatult otsib, kuid ometi ei leia.

Hästitoimiv riik ja ühiskond eeldab paratamatult, et liikmed kuuletuvad teatud ühiselu reeglitele. Küsimus on reeglites ja viisis, kuidas rahvas kuuletuma panna. Siin eristati juba Konfutsiuse ajal kaht põhimõtteliselt erinevat teed: ühtekuuluvus (*tong*) ja kooskõla (*he*) (vt käesoleva kirjutise I osa, *Akadeemia* nr 2, lk 414–415), kus esimene tähendab autoritaarset valitsemismudelit, kõigi allutamist ühele, teine — demokraatlikku mudelit, ühtsust erisuguste vaadete ja toimimiste kooskõla kaudu. Pole vaja lisada, et Meng Zi oli järgitult teise tee pooldaja.

Mida tähendab kooskõla valitsemises? Eelkõige kooskõla ja usaldust valitseja ja rahva vahel:

"Kui rahva ülemad ei suuda koos rahvaga röömustada, siis on see nende süü. Kui nad röömustavad rahva röömude üle, siis rahvas röömustab nende röömude üle. Kui nad muretsevad rahva murede pärast, siis rahvas muretseb nende murede pärast. Kas pole tõeline kuningas see, kes röömustab taevaaluse üle ja muretseb taevaaluse pärast!" (I, B, 4.)

Kuningas peab lähtuma igal juhul rahva soovidest ja vajadustest. Sest rahvas, kes pole veel oma südames kindlaks teinud nelja alust, vajab pidevat hoolt ja turgutust, eeskätt kõige lihtsamal tasemel, et saaks rahuldatud oma materiaalset vajadused:

"Pole kindlat omandust, aga süda on kindel — seda suudavad ainult õpetlased. Rahvas on selline, et kui tal pole kindlat omandust, siis pole ka kindlat südant. Kui pole kindlat südant, siis tulevad üleasutumised, kuriteod ja liialdused. Siis pole enam midagi teha.

Kui ollakse kord juba langenud, siis ei aita muud kui karistamine. See on nagu püüda rahvas võrku. Kas aga inimlik saaks rahvast võrku püüda!

Sellepärast kannab valgustatud valitseja hoolt selle eest, et rahval oleks omandust, millest jätkub isa-ema ülalpidamiseks ja naise-laste toitmiseks. Et heal aastal oleks kõht täis ja halval aastal saaks ära hoida näljasurma." (I, A, 7.)

Samas esitab Meng Zi oma nn poliitilise programmi loeteluna asjadest, mida inimlik valitseja peaks tingimata rakendama. Kõige tähtsam on lasta rahval rahu oma igapäevast tööd teha ja anda talle võimalus ka elementaarseks südamehari-duseks:

“Viiele aakrile istutad mooruspuid — viiekümneaastased võivad käia siidis. Peetakse kanu, pörsaid, koeri ja sigu, ei lasta mööda õiget aega — seitsmekümneaastased võivad süüa liha. Sada aakrit põldu, õigel ajal saab haritud — suurgi pere ei jää nälga.

Kantakse hoolt koolihariduse eest, järgitakse kohaselt pojalikkust ja vennalikkust — hallpead ei käi teedel, kott seljas. Vanad käivad siidis ja söövad liha, lihtrahvas pole näljas ega külmas — kui see pole kuninglikkus, mis siis on?”

Meng Zi läheb isegi nii kaugale, et kuulutab rahva ülimaks ja valitseja alamaks. Kui rahvas seda nõuab, peab valitseja lahkuma ja andma teed teisele, kes on pälvinud rahva usalduse, sest rahva suu läbi räägib taevast:

“Rahvas on kõige kallim, põllu- ja viljavaimud on järgmised, valitseja on kõige kergem.

Sellepärast ongi nii, et taevapojaks saab see, kes on jõudnud maa-rahvani; maaisandateks saavad need, kes on jõudnud taevapojani; suurametnikeks saavad need, kes on jõudnud maaisandateni.

Kui maaisandad lasevad hukka minna põllu- ja viljaaltaritel, siis tuleb nad välja vahetada. Kui aga ohverdused on tehtud, vili jahvatatud ja ohvririistad valmis, aga ikka tuleb põud või üleujutus, siis tuleb põllu- ja viljavaimud välja vahetada.” (VII, B, 14.)

Meng Zi räägib palju rahva ülimuslikkusest inimliku valitsusega riigis. Samas tõdeb ta, et rahvas ise ilma õilsateta ei saa olla valitsemise subjektiks (võrdle Konfutsiuse: “õilsa vägi on kui tuul / lihtinimese vägi on kui rohi / tuul puhub rohu peale / kas jääb rohi paindumata” — *Lunyu*, XII, 19). Selleks et ühiskond kui süsteem laitmatult toimiks, tuleb rakendada nn ühiskondlikku tööjaotust. Peatükis III, A, 4 tsiteerib Meng Zi ilmselt kellegi teise ütlust selle kohta, millega ta ise näib täiesti nõustuvat:

“Õeldakse, et mõned töötavad südamega, mõned töötavad jõuga.¹⁰⁹ Need, kes töötavad südamega, valitsevad teisi. Neid, kes töötavad jõuga, valitsevad teised. Need, keda valitsevad teised, toidavad teisi. Neid, kes valitsevad teisi, toidavad teised. Selline on taevaalust läbiv kohasus.”

Inimlikkus ja kohasus on niisiis hea valitsuse põhitunnused, mis on üle kõigist muist, vastandudes eriti kasule (*li*). Meng Zi vihastas väga Liangi kuningas Hui peale, kes esimesel kohtumisel õpetajaga küsis, mis kasu too tema riigile võiks tuua:

“Miks kuningas kasust räägib, kui on ometi olemas inimlikkus ja kohasus! Kuningas räägib, kuidas oma riigile kasu tuua. Suurnikud räägivad, kuidas oma suguvõsale kasu tuua. Ametnikud ja lihtrahvas räägivad, kuidas iseendale kasu tuua. Ülemad ja alamad riidlevad kasu pärast, riik aga läheb hukka. [---] Kui kohasus jäetakse tahapoole ja kasu tõstetakse ettepoole, siis ei lõpe ahnitsemine enne, kui ollakse kurguni täis.

Inimlik ei jäta maha oma vanemaid, kohane ei pööra selga oma valitsejale. Kuningas rääkigu ainult inimlikkusest ja kohasusest. Miks üldse rääkida kasust!” (I, A, 1.)

Poliitilisel tasandil tähendab inimlikkus seega hoolitsust rahva eest ja kohasus rahva rakendamist õigel kohal ja õigel ajal vastavalt võimetele. Poliitiline, eetiline ja vaimne tasand moodustavad aga Meng Zi õpetuses ühtse süsteemi: üks ei toimi teisteta ja igaüks peab toetama teisi.

(Järgneb)

¹⁰⁹Süda (*xin*) tähendab vanahiina terminoloogias kõike vaimset ja oli ka mõtlemise asukohaks. Jõud (*li*) on südame vastand, tähendades välist, kehalist jõudu. Südamega töötajad on seega meie mõistes vaimse töö tegijad — haritlased-ametnikud, kes tegelesid ühiskonna juhtimisega. Jõuga töötajad olid füüsilise töö tegijad (Vana-Hiinas eeskätt põlluharijad), kes tootsid materiaalseid väärtusi.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Constructing a new Europe	<i>Toomas Hendrik Ilves</i>	643
I wrote it 100 years too early: 185 years of essays in Estonian	<i>Kristi Metste</i>	657
Refutation of an ungrounded and unjust claim	<i>Otto Wilhelm Masing</i>	668
Dancing bear	<i>Christian Fürchtegott Gellert</i>	687
Inquiry concerning the distinctness of the principles of natural theology and morality: In answer to the question presented by the Berlin Royal Academy of Sciences for the year 1763	<i>Immanuel Kant</i>	691
Transcendental doctrine of method (An excerpt)	<i>Immanuel Kant</i>	716
Logic and intuition in Kant's philosophy of mathematics	<i>Piret Kuusk</i>	736
Estonian art exhibition in Helsinki in 1942	<i>Kaalu Kirme</i>	744
August Roosileht 1887–1941: Reminiscences and refractions	<i>Toomas Raudam</i>	751
In search of extraterrestrial civilisations	<i>Uno Veismann</i>	764
The language of lawyers	<i>Ulfrid Neumann</i>	782
"Lie detector": Feasibility of application of instrumental diagnostics of emotional stress in Estonian parole and probation	<i>Margus Tõnissaar</i>	795
<i>Review: A monograph on Juhan Sütiste. Oskar Kruus. Juhan Sütiste: Elukäik ja looming. Tallinn: Eesti Raamat, 2000.</i>	<i>Karl Muru</i>	825
<i>Review: Gods, pharaohs and history. Sergei Stadnikov. Vana-Egiptuse kultuurilugu: Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn: Kodutrükk, 1998.</i>	<i>Tarmo Kulmar</i>	829
<i>Review: Policy of higher education through Bordieu's glasses. Voldemar Tomusk. The Blinding Darkness of the Enlightenment: Towards the understanding of post state-socialist education in Eastern Europe. (Koulutussosioloogian tutkimuskeskuksen raportti 53.) Turku: University of Turku, 2000. 311 pp.</i>	<i>Mikko Lagerstetz</i>	834
Editorial note. Summaries		838
Humans and humanity in Old China: Confucius, Meng Zi, Zhuang Zi. III	<i>Märt Läänemets</i>	843

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719